

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–2022) • Др Душан Достанић и др Милош Ковић (2023–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савешћа
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савешћа

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) •
Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

195

(3/2025)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз, Француска)
• Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) • Проф. др Костас
ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд)
• Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд)
• Проф. др Часлав Д. КОПРИВИЦА (Београд) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад)
• Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
• Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) •
Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ (Нови Сад)
• Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др Душан ПРОРОКОВИЋ
(Београд) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
• Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник

Др Душан ДОСТАНИЋ

Одговорни уредник

Др Милош КОВИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2025

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

195
(3/2025)

НОВИ САД
2025

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек иице за сѿолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Миша Ђурковић
КОРПОРАЦИЈЕ, ДЕМОКРАТИЈА
И АУТОРИТАРИЗАМ:
ВОЛФГАНГ ШТРЕК И КАКО
БРАНИТИ ДРУШТВО	Miša Đurković
CORPORATIONS, DEMOCRACY
AND AUTHORITARIANISM:
WOLFGANG STREECK AND HOW
TO DEFEND SOCIETY
311–331	

Никола Павловић
ЦИКЛИЧНА ДРУШТВЕНА
ТЕОРИЈА НИКОЛАЈА
ДАНИЛЕВСКОГ И СРБИ: ОДНОС,
РЕЦЕПЦИЈА И УТИЦАЈ	Nikola Pavlović
CYCLICAL SOCIAL THEORY OF
NIKOLAY DANILEVSKY AND
THE SERBS: RELATION,
RECEPTION, AND INFLUENCE
333–344	

Александар Пешић и
Бранислав Борић
ПРАВНА И ФИЛОЗОФСКА
ДИМЕНЗИЈА ПАЦИФИЗМА
ЂОРЂА ТАСИЋА: ИЗМЕЂУ
ИДЕАЛИЗМА И РЕАЛПОЛИТИКЕ	Aleksandar Pešić and
Branislav Borić
THE LEGAL AND PHILOSOPHICAL
DIMENSIONS OF ĐORĐE TASIĆ'S
PACIFISM: BETWEEN IDEALISM
AND REALPOLITIK
345–358	

Vanja N. Glišin and
Srđan M. Milašinović
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND
CONTEMPORARY CONFLICTS –
THE EXAMPLE OF THE ISRAELI–
PALESTINIAN CONFLICT	Вања Н. Глишин и
Срђан М. Милашиновић
ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА И
САВРЕМЕНИ СУКОБИ – ПРИМЕР
ИЗРАЕЛСКО–ПАЛЕСТИНСКОГ
СУКОБА
359–375	

Немања Даниловић
САВРЕМЕНИ КОНЦЕПТ ЗЛОЧИНА
АГРЕСИЈЕ У МЕЂУНАРОДНОМ
ПРАВУ	Nemanja Danilović
THE CONTEMPORARY CONCEPT
OF THE CRIME OF AGGRESSION
IN INTERNATIONAL LAW
377–390	

Снежана Б. Алексић
КО ЈЕ БИО МАРКО ЛАЗАРЕВИЋ?
ПРИЛОГ ПРОСОПОГРАФИЈИ
ЗЕМУНСКИХ ПРИВРЕДНИКА
18. И 19. ВЕКА

Snežana B. Aleksić
WHO WAS MARKO LAZAREVIĆ?
A CONTRIBUTION TO
THE PROSOPOGRAPHY OF
ZEMUN'S ENTREPRENEURS IN
THE 18TH AND 19TH CENTURIES

391–401

Момчило Исић
ПИСАНА РЕЧ
ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

Momčilo Isić
THE WRITTEN LEGACY OF
DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

403–430

Бојан Драшковић
СКРАЈНУТИ ВЕЛИКАНИ:
ДР СЛАВКО ШЕЋЕРОВ

Bojan Drašković
OVERLOOKED INTELLECTUALS:
DR. SLAVKO ŠEĆEROV

431–442

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Лидија Јерковић
ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПОВЕЗАНОСТИ И МЕЂУСОБНА УСЛОВЉЕНОСТ
НАУКЕ, ИДЕОЛОГИЈЕ, КУЛТУРЕ И ПОЛИТИКЕ
(Helen Plakrouz i Džejms Lindzi, *Cinične teorije: kako su aktivisti u obrazovnom sistemu sveli sve na rasu, rod i identitet – i zašto to šteti svima*, Heliks, Smederevo
2022; 334 str.)

443–445

Драгољуб Мандић
САБРАНИ СПИСИ ЗАБОРАВЉЕНОГ ИСТОРИКА
(Јован Б. Јовановић, *Сабрани списи*. Приредили: Михаел Антоловић и
Петар С. Ћурчић. Матица српска, Нови Сад 2024; 510 стр.)

446–447

НЕКРОЛОГ / OBITUARY

Часлав Оцић
In memoriam
АКАДЕМИК МИЛИЦА КОСТИЋ
(1940–2023)
449–450

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
451–455

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF NAME
457–463

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
465–474

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
475–484

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 316:929 Streeck W.
UDC 321.7
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2595311D>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 27. 5. 2025.
Прихваћен: 5. 6. 2025.

КОРПОРАЦИЈЕ, ДЕМОКРАТИЈА И АУТОРИТАРИЗАМ: ВОЛФГАНГ ШТРЕК И КАКО БРАНИТИ ДРУШТВО

МИША ЂУРКОВИЋ

Институт за европске студије
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
mdjurkov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4305-8184>

САЖЕТАК: Рад је настао као покушај дијалога са скорашњим радовима немачког социолога Волфганга Штрека. У њему се излажу Штрекове идеје усмерене ка деглобализацији и обнови суверених националних демократских држава, као и њиховог права да одлучују о својој економској, монетарној, социјалној и свакој другој политици. Но, аутор покушава да оде и корак даље и да покаже како су корпорације и банке данас далеко опаснији непријатељи таквог модела него што се то може видети, као и да је за потребе заштите народа, друштава и њихове демократије потребно урадити много више на безбедносном плану. Отуда се предлаже употреба елемената, мера и политика које долазе из ауторитарне традиције, као неопходних за безбедносну и политичку заштиту народа од предаторских спољних фактора, а пре свега корпорација.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: демократија; глобализација; Волфганг Штрек; Европска унија

Скорашњи радови немачког социолога Волфганга Штрека, који на трагу Карла Полањија истражује стање савременог капитализма, чине један од најзанимљивијих оквира за разумевање наглих друштвено-економских и политичких промена у савременом свету. Како Колин Кроуч тврди [Crouch 2023: 442], он је понудио једну од најдубљих анализа савременог капитализма, и апострофира важну и за Штреково дело фундаменталну дистинкцију између *Staatsvolk*-а и *Marktvolk*-а, односно народа који

има право на демократско грађанство и глобалне власнике финансијског капитала чија моћ се испољава на владама на начине који заобилазе и прескачу националну демократију. Његово последње велико дело, објављено 2021. године под називом *Између глобализације и демократије – њолијичка економија оглазеће либерализма*, представља неку врсту социолошке и полит-економске синтезе од преко 500 страница текста [Streeck 2021]¹. Дубина, критичност, озбиљност и отвореност која захвата у проблеме савременог западног уређења ретко су подстицајни за промишљање стања и могућих излаза из кризе савременог корпорацијског капитализма. Актуелност је додатно појачана након пролећне серије подизања царинских стопа Трампове администрације, која за циљ има управо реполитизацију међународне економије о којој говори Штрек и повратак протекционизма, односно „деглобализацију” светске економије.

Директан подстицај за овај рад био је одличан семинар о Штрековом делу који је одржан у септембру 2024. године у Интеруниверзитетском центру у Дубровнику. Рад који овде доносимо, представља проширену и заокружену верзију тадашњег усменог излагања, уз усвојене коментаре колега са семинара и додатна истраживања о корпорацијама.

Наш допринос овој вредној анализи делимично је критички интониран и иде у два правца. Најпре покушавамо да се фокусирамо на разорну улогу корпорација и са њима повезаних фондација. Оне су уз империје један од два најважнија претећа субјекта по нормативни систем малих и средњих суверених држава који Штрек заговара. Други правац је анализа недостајућих безбедносних и интересних аспеката у Штрековим разматрањима који указују на то да велике силе, корпорације и међународне институције које оперишу под њиховим снажним утицајем, постајући понекад инструмент таквих политика, неће лако дозволити повратак суверености и користиће сва средства да очувају изграђени не-поредак глобалног управљања. У том смислу одговорна елита једне државе чини се мора да гради безбедносне, војне, и контраобавештајне механизме заштите различитог типа како би спречила да на власт долазе антидемократски усмерени агенти утицаја глобалног Центра. Отуд и наше питање у којој мери је заправо таквим државама неопходна нека врста елемената класичног ауторитаризма, и да ли је тај модел према споља спојив са елементарним либерално-демократским оквиром. Штрек је изричит у томе да је суверенитет према споља неопходан услов за развој демократије унутра [Streeck 2023: 458]. Питање је међутим, како се он обезбеђује, и може ли стриктно демократским средствима.

У књизи дакле у којој покушава да опише сукоб између савременог такозваног неолибералног капитализма и класичне демократије националних држава, аутор чини се недовољну пажњу посвећује феномену мултинационалних корпорација и банака као промотерима новог поретка. То чини на неким другим местима, као кад [Streeck 2018: 31] глобална

¹ Прошле године се појавио и делимично измењени и осавремењени енглески превод [Streeck 2024], који је већ наишао на бројне рецепције.

тржишта и корпорације поставља као кључне играче система глобалног управљања и кад говори о глобализацији као америчком корпоративном империјализму. Ту такође апострофира „менаџмент великих корпорација” и „олигархијске породице” [Исто: 34], као одговорне за пораст приватног и јавног дуга и пораст глобалне неизвесности. И Кроуч у свом критичком приказу [Crouch 2023: 442] креће од банака и великих компанија које су као главно правило наметнуле повећање вредности акција. Глобалне корпорације симулирају тржиште, а заправо су олигополи који покривају читаве ланце итд. Но у самој књизи већи значај се даје политичким и интелектуалним елитама.

Ово разматрање корпорација и њихове штетне улоге не треба мешати са његовим разматрањем неокорпоративизма о чему је Штрек писао у важном уводном поглављу зборника о различитостима демократије који је 2016. уредио са Колином Кроучем (2016). Штавише, корпорације и банке су једни од главних покретача разарања изграђеног оквира трипартитног корпоративизма развијеног пре свега у немачком моделу социјално-тржишне привреде како је функционисао до осамдесетих година. Но, то што Штрек то не третира у поменутом тексту, фокусирајући се на еволуцију теоријског дискурса академске заједнице и пре свега на улогу Европске уније као мотора либерализације и разарања трипартитног неокорпоративног система. Као субјекте поретка који критикује, Штрек овде много више види политичаре, технократе и интелектуалце него банке и корпорације.

Чини се да је домен штетног деловања корпорација, усмереног пре свега ка подривању елемената уређене државе, владавине права, слободе медија, независног правосуђа и антимонополског деловања државе, далеко превазишао домен традиционалног олигополског капитализма о коме су говорили још Белок и Честертон почетком прошлог века². Савремене корпорације су током двадесетог века своје пипке прошириле на домene и сегменте друштва који задиру далеко иза институционалних, економских и видљивих простора. Оне су монополски овладале техником, науком, образовањем, уметношћу, створиле паралелне и монополизоване јавне просторе као што су друштвене мреже у којима врше и квазисудску функцију нпр. Оне су овладале биотехнологијама, неуро-наукама, ушле у просторе социјализације и индивидуализације појединца, што преко идеологија трансхуманизма води ка преиспитивању опстанка људске врсте као такве.³

² Узгред занимљиво је да у литератури нема њихових економских радова, нити помињања упркос томе што једно поглавље носи назив „Мање је боље” [Streeck 2021: 444]. Штрек се, као што смо поменули овде далеко више бави политичком елитом и технократима, него корпоративном моћи која углавном стоји иза свих осталих. Белок и Честертон су међутим управо велики бизнис и корпорације апострофирали као главне проблеме савременог економског живота. Белок је тај систем у коме доминира олигополски велики бизнис и погрдно звао капитализмом. Видети: [Belloc 1977; Bellock 2012]. Занимљиво, и тада су Ротшилди и Рокфелери били навођени као најјачи и најопаснији субјекти по опстанак цивилизације. Видети: [Ђурковић 2015].

³ За анализу дубине и ширине уласка корпоративних фондација у све сфере академског, уметничког и друштвеног живота погледати: [Ђурковић 2021; Стоноу Сондерс 2013; Wormser 1993].

Осим демонстрације опасности њиховог деловања, у дијалогу са Штреком и на трагу радова британског документаристе Адама Кертиса (Adam Curtis) преиспитаћемо на крају остваривост Штрекових идеја о повратку мале и средње националне државе као оквира за демократију и увести хипотезу о ауторитаризму или инкорпорацији његових елемената као могућем правцу одбране и заштите националних држава, суверенитета и ресурса њеног народа па чак и реално остваривог нивоа демократије.

*

Волфганг Штрек представља једно од најважнијих имена савремене социолошке науке у Немачкој и Европи. Иако се приближава осамдесетом рођендану, овај аутор наставља пасионирано да истражује природу савременог капитализма и његове последице по друштвене односе, чиме се бави више од пола века. На универзитету Келн предавао је нпр. следеће курсеве: Основи економске социологије, Економска социологија и политичка економија, Основи теорије институција и Глобализација. Штрек изразито ради на обнови валидности класичне политичке економије и последњих година на афирмацији специфично немачке традиције историјске-институционалне школе, на трагу Шмолера, Вебера, Зомбарта и наравно Полањија који му је главна инспирација. Посебно је, наравно, заинтересован за судбину немачког система па је више пута био укључиван и у разне административне комисије које су радиле на реформи одређених сектора немачког друштвено-економског система, као и на еволуцији институција.

Руски колега Шевчук веома прегледно, у неколико реченица, сажео је основна научна интересовања и преокупације професора Штрека до 2008. године када је тај прегледни чланак објављен [Шевчук 2008]. У центру су односи и преплитања политичке економије с једне стране и економске и политичке социологије с друге стране. Основно питање је однос капитализма и демократије и начини на које се капиталистички фундаментализам може контролисати у име и за рачун народа, где спада и одбрана класичне социјалне политике. Важан сегмент читаве структуре јесте решавање односа између послодаваца, радника, државе и других друштвених група са нагласком на улогу демократске државе у одржавању оквира тог консензуса. У Америци је крајем осамдесетих у Висконсину предавао тзв. индустријске односе, односно оно што је у европској науци тада покривао неокорпоративизам. Аутор је око тридесетак монографија и врло утицајних зборника радова, а о научним радовима и јавним наступима не треба трошити речи.

Последњих година постао је све оштрији критичар Европске уније као главног проблема за опстанак демократије и класичног трипартизма. Насупрот већег дела академског мејнстрима показује знатне симпатије за нови талас популизма, сматрајући га одразом борбе за васпостављање класичне суверене националне демократије као пута за демократску контролу и одлучивање о природи система у коме људи живе.⁴ Из уставно-прав-

⁴ О томе ћемо више у другом делу рада услед различитих виђења популиста између Кроуча и њега.

ничке перспективе сличну аргументацију нудио је судија Дитер Грим [Grim 2018], познат по раној полемици са Јиргеном Хабермасом о проблему демократије у ЕУ.

Код нас су се поједини аутори освртали на неке Штрекове радове, анализе и тезе (Новак Гајић, Тодор Куљић, Ивана Радовић Милосављевић, Радмила Накарада)⁵, али осим интервјуа Матковића са њим [Matković 2017], немамо радове који примарно тематизују његова дела, увиде или синтезе. Отуд се пре свега бавимо његовом последњом, веома актуелном књигом и темама које она отвара; са нагласком на улогу корпорација у савременом капитализму као системском проблему за демократију и друштва. Дакле први део износи анализу и критику улоге корпорација у савременом свету, а други покушава да у светлу изнетих анализа преиспита Штреков модел и да га евентуално допуни.

*

Почнимо једним илустративним примером. Публициста Марко Танасковић [Tanasković 2024] недавно је описао, како су власници дискографских кућа и медија који промовишу тзв. гангста реп, читаву реп културу од побуњеничког и друштвено ангажованог жанра са нпр. “Fight the Power” групе *Паблик енеми* превели на промоцију криминала. У питању су међутим исти фондови који су и власници највећих приватних затвора у САД попут *Блек рока* или *Ванџард* фонда, а који се финансирају државним новцем по чувеној форми *ауџсорсинга*. Од 1983. до 2016. затворска популација је међутим порасла са 250.000 до 1.500.000 особа, и то се дешава управо у време када су приватне корпорације радикално ушле у затворски систем САД. (Универзитет Колумбија је, нпр., дуго био акционар у једној од највећих корпорација за управљање приватним затворима).

Дакле можемо рећи да по истој перверзној логици која је од *We make pills for ills* прешла у *We make ills for pills* (истовремено са *pills for ills*), имамо глобалне корпорација које системски улажу у разарање породице, образовања, морала и свих елемената традиционалне фабрике друштва, да би људе претварали у робове, усамљене, атомизоване потрошаче и криминалце на чему зарађују профит. Разарање сваке заједнице и осећаја припадности и солидарности је темељ оваквих идеологија које се промовишу пре свега кроз популарну културу и друштвене мреже које су увелико замениле школу и породицу као примарне изворе социјализације и индивидуализације младих бића од којих би требало изградити самосвесне особе, способне за демократско одлучивање. Уместо тога корпорације се труде да од њих направе пре свега потрошаче и да сниже општи ниво интелигенције и способности за аутономно и критичко мишљење.

Корпорације углавном стоје иза свих врста разарања, укључујући и разарање идентитета човека, породице, итд. Оне контролишу цео процес и субјекте који би требало да сачињавају слојеве и механизме демократије.

⁵ Штрек је у новембру 2016. посетио Београд као гост Института за филозофију и друштвену теорију и одржао је два предавања – једно на институту, а друго у Културном центру Београд.

То је најоучљивије са первертирањем медија, политичких партија, невладиних организација које су постале супститут за стварно грађанско друштво, затим академске средине преко Фонда за науку и система науке у Србији нпр⁶.

То су нпр. „несрећне” СЦИ листе односно ВОС и СКОПУС где корпоративни амерички системи постају једини критеријум за научну извршност и цитираност у свим оним земљама у којима било због корупције, било због менталног склопа фасцинације Западом дође дотле да креатори научне политике своју научну заједницу учине колонијалним делом корпоративног западног система. Стога није чудно што научници на то одговарају потпуним прилагођавањем узусима полит-коректности, систему *киворгс*, дакле аутоцензури и са друге стране стварањем картела за међусобно цитирање чиме се дижу импакт фактори и часописа и њихових појединачних портфолија што води и феномену сциентометрије и квантофреније у науци.⁷ Наравно, не треба занемарити прагматични аспект јер је припадност том систему услов за партиципацију у европским и ширим западним фондовима, као за разне друге погодности и облике легитимације. Штрек у одговору Хабермасу [Streeck 2014: 215] указује на то да немачки економисти избегавају да критикују евро и стварне, лоше последице увођења ове валуте због интереса, потребе да се не замере властима и да не изгубе позиције, стипендије и пројекте.

Други, сродан пример су корпоративно вођене листе универзитета. Имамо недавни пример где је чувени Универзитет у Цириху на коме је студирао и Ајнштајн, јавно саопштио да одбија да се сврстава и да неће достављати податке организацији *Тајмс Хајер Едјукејџн* (Times Higher Education) за рангирање универзитета. Сјајно саопштење [Swissinfo.ch, 2024] указује управо на квантофренију и инсистирање искључиво на квантитативним показатељима као оријентир за вредновање, што води науку енциоизацији и убијању стварне иновативности, слободе и креативности. Раније су то урадили Универзитет у Утрехту и водећи индијски и кинески технолошки универзитети.

Код нас тај проблем у нешто другачијем и ширем смислу траје већ веома дуго. У својим антологијским тајним дневницима објављеним под називом *Психолошке белешке*, професор Филолошког факултета Драган Крстић је још 1968. године указао на тај проблем. Отприлике после Првог светског рата Цвијић и друге колеге „приметили су да је Београдски уни-

⁶ Рад Фонда за науку републике Србије финансира се кредитима које држава узима од Светске банке. Дакле новцем који ће наши грађани сутра да враћају. У исто време кредитор тиме обезбеђује контролу над процесом рецензирања понуђених пројеката, чиме он а не Фонд или наша држава или демократски изабрани представници, бира пројекте и води научну, а тиме и идеолошку политику. Ово је одлична илустрација механизма глобалног управљања као покрића за империјално деловање који Волфганг Штрек детаљно критикује, о чему се говори у другом делу рада.

⁷ Видети изванредан тематски зборник о разним аспектима квантофреније у науци и сузбијању квалитетних и оригиналних научних истраживања и монографија, политички коректним, цитирабилним радовима општег типа. По правилу са што већим бројем аутора [Антоловић и Шљукић 2024]. О томе су још раније писали професори антропологије на Филозофском факултету у Београду, Иван Ковачевић и Милош Милинковић.

верзитет изгубио своју интелектуалну аутономију, да је изгубио свој стваралачки замах и да је постао расадник репродукованих туђих идеја. За разлику од периода пре тог рата, када је Универзитет био посвећен сопственој култури, када се страним културама бавио као извором информација, и када је стварао оригинална и изузетна дела, у послератном раздобљу почеле су да се јављају голе репродукције страних извора. Потпуним преузимањем иностраних, већ објављених идеја и становишта, произашлих и као проблем и као интерпретација из страних култура, Београдски универзитет стварно се почео бавити туђим културама и иностраним историјским оквирима. Привидно, то је била 'наука', и то 'модерна', а стварно је то претворило Београдски универзитет у преносну станицу иностраних визија света. Са интелектуалног становишта то је значило преовлађивање менталитета медиокритета, који истовремено није допуштао развој оних који су тежили аутентичном стваралаштву. Слика ствари се заокружује приказаном и доста систематичном тежњом да се тај менталитет репродукује кроз механизме избора у звања на Универзитету... Тако се дошло до једног од многих наших парадокса у међуратном времену: општа и пуна аутономија Универзитета, која је требало да обезбеди његову интелектуалну аутономију и аутентичност стваралаштва, служила му је као средство за одбрану своје јаловости и пуне зависности од иностраних средина. Репродукција осредњости и колонијалног духа и даље се несметано одвијала" [Крстић 2015: 45]⁸.

На овако постављену основу коју је у широј култури уочио и апострофирао и Црњански [Црњански 1932] у својој полемици са *Нолићом*, дошла је маркистичка полувековна доминација у којој су друштвене науке сведене чак на један мали део тог западног колонијалног идеологема, да би се после 1990. и ми брзо у науци вратили да „будемо као сав нормална свет”, то јест да постанемо интелектуална колонија тријумфалног западног корпоративизма, у коме приватне фондације дефинишу оквир пожељне науке, а друге корпорације одређују место у глобалној квантофренично заснованој научној хијерархији.

Једнако је са кредитним рејтингом држава који се засниван на оценама приватних америчких компанија, а наравно фундаментални пример су Федералне резерве и чињеница да светску резервну валуту издаје систем о коме одлучују приватне корпорације, уместо да то буде централне државне банке. Сетимо се да је Грчка у доба кад је безглаво срљала у кризу све време имала највиши кредитни рејтинг. Као и што је *Мугиз* почетком деведесетих директно допринео срозавању италијанске лире. Таквих примера ће се наћи прегршт, довољно је само видети ревизорске оцене

⁸ Ова тенденција обезбеђивала се тада другачијим механизмима, а не пре свега корпоративним као данас. Но већ тада је присутан улазак фондација глобалних корпорација и у наш простор. Карнегијева задужбина подигла је зграду у којој се и данас налази Универзитетска библиотека, а Рокфелерова фондација, иначе веома заинтересована за програме еугенике у то време, била је повезана са успостављањем система јавног здравља што је у Загребу водио Андрија Штампар, а у Београду Милан Јовановић Батут. Штампар је и у комунистичкој Југославији наставио да ради исти посао, а био је укључен и у оснивање Светске здравствене организације, где су опет Рокфелери имали значајно место.

корпорација које су банкротирале 2007. и 2008. У класичном антикорпоративном бестселеру Џоел Бакан је између осталог био подстакнут скандалом око краха Енрона и улоге у прикривању стварног стања ревизорске куће „Артур Андерсон” [Bakan 2019: 39].

Поменимо надаље деловање корпорација у биохемијској и биоетичкој области. Постоје огромни проблеми када су у питању контроле патената, начини обављања истраживања нових лекова, масовна корупција лекара у земљама Трећег света итд. На све то дошло је и њихово генерално контроверзно понашање током пандемије и огромни профити од неиспитаних, а масовно произвођених и продатих вакцина.

Црна Гора на пример и током 2024. године уредно купује вакцине против ковида 19 од Фајзера и онда их уништава, што је или лудост или могуће рекет који људи на власти у мањим државама морају да плате да би остали тамо где јесу. Фармацеутске компаније и њихове фондације су током кризе ковид пандемије биле највећи финансијери СЗО, кад је Трамп повукао америчко финансирање ове организације. Показало се да је глобална организација, са великим моћима да препоручује политике и норме и усмерава здравствене системе појединачних држава, заправо великим делом постала експозитура највећих фармацеутских корпорација у чијем је интересу наравно радила промовишући вакцинацију. Ове корпорације утичу на законе, фитостандарде, одређење тога шта се дефинише као ГМО, питање монопола и олигопола итд. Европску унију потреса *Фајзер тејл*, прилично проблематични наводи о везама председнице Европске комисије Урсуле фон дер Лајен са овом глобалном фармацеутском корпорацијом.

Друго издање књиге *Црна књига корпорација, свей у канџама великих компанија*, немачких аутора Клауса Вернер Лобoa и Ханса Вајса објављено је 2014, а код нас 2016. Међу 50 корпорација које су аутори издвојили као пример предатора, неетичког пословања, подстицања корупције, избегавања пореза и других по друштво и државе опасних пракси налази се чак осам фармацеутских корпорација. Овде се ради само о западним субјектима, па нема података за слично деловање фармацеутских гиганата у Кини, Индији, Русији или Латинској Америци нпр., а сигурни смо да ситуација није много различита. Читаво поглавље бави се „бескрупулозним опитима у фармакологији”, показујући део оног репертоара који смо видели у филму *Брижни баџићован*, рађеном према Ле Кареовом сценарију.

Аутори су у уводу истакли три основна проблема са корпорацијама које због безграничног профита експлоатишу људе, уништавају животну средину и „доводе наш демократски систем у опасност”. Ово последње је управо основни проблем на који указујемо. Ако држава није способна да се одбрани од њиховог свепродирућег деловања, онда најпре страда демократски процес бирања одговорних људи способних да владају, а онда сукцесивно агенти утицаја предају део по део друштвених, економских и политичких (управних) подсистема, што доводи у питање и здравље људи, квалитет и исправност хране која се једе (нпр. фитосанитарни систем, царине и инспекција за проверу), воде која се пије (корпорација има интерес да се приватизују водоводи или да се обори њихов квалитет да би

продавала пијаћу воду), ваздуха који страда услед корпоративног загађивања итд. Србија је најалост једна од земаља у којој је владавина права на толико ниском нивоу, слично као и поверење у институције, да огроман број људи мисли да је корупција захватила све поре друштва, што је изазвало и велике студентске и грађанске протесте 2024.

Постоји посебна историја заједничког деловања корпорација са безбедносним сектором пре свега САД и Британије, које је водило обарању режима у низу земаља, укључујући и демократске владе, ако су ишле против заједничких интереса корпорација и влада ових држава. Од обарања Мосадека у интересу нафтних компанија 1953, па Јунајтед фронт и Гватемале 1954. („банана република“) све до Чилеа 1973. и АТТ и других [Kinzer 2006] или коначно Египта 2010. где су Фејсбук и ЦИА заједно учествовали у обарању Мубаракове власти. Дакле ради се о блиској сарадњи корпорација са обавештајно-шпијунским системима империјално настројених држава и заједничком подривању и рушењу демократских режима у државама на чије се ресурсе и тржиште пледира. Сви ти примери неоспорно побијају и распрострањену утопију и самоперцепцију западног (слободног) света како су они извозници демократије. Демократија (врло различито тумачена) помаже се чини се само тамо где одговара интересима корпорација и политичара. Недавне одлуке Уставног суда Румуније, врло блиског одлазећем председнику, Јоханису (Klaus Werner Iohannis), класичном представнику пробриселске елите, којима се најпре поништио први круг избора, а онда се одбија кандидатура за председничке изборе потенцијалном победнику Калину Ђорђескуу (Călin Georgescu) представља изванредан пример да демократски критеријуми и владавина права више не важе у овом делу света, већ да се ознака демократски резервише не за стварне представнике народа и његових интереса, него за гаранте пожељног геополитичког усмерења државе и опстанка у оквиру колективног система којим управља НАТО елита.⁹

Постоје тумачења која сматрају да је овде у питању директна егзистенцијална претња и окупационо понашање Запада. Наиме након трагичног искуства Украјине, румунски народ је чини се свесно кренуо у правцу подршке кандидатима који су против сукоба и евентуалног рата са Русијом. Но НАТО структуре немају за то интерес, па је спречен избор Ђорђескуа и тражи се нека румунска верзија Маје Санду или Зеленског. Потпредседник САД Венс је на Минхенској конференцији осудио ту праксу и поставио питање субјектима у ЕУ, да ли они заиста и даље мисле да живе у демократским друштвима [Vice President JD Vance Delivers Remarks at the Munich Security Conference, 2025].

О механизмима које су корпорације, фондови и банке развиле да разарају системе сопствених држава, говоре и разне друге студије, као и

⁹ О улози и интересима корпорација у свему овом одлично говори да су нпр. обележавања државног празника Украјине у амбасади у Вашингтону спонзорисале четири огромне корпорације за производњу оружја „Локхед Мартин“ (Lockheed Martin) и „Нортроп Груман“ (Northrop Grumman), између осталих. Као цену за ову помоћ Украјина је морала да прихвати споразум о експлоатацији својих критичних минералних сировина од стране САД.

играни и документарни филмови попут *Вук са Вол Сџирџија, Корпорације, Гленџери џлен роуз* итд. Код нас је објављен превод књиге Џоела Бакана, *Корпорација: џаџолоџка џежња ка џрофџију и моћи*, [2019]. Ова вредна студија изворно објављена 2003. године, након пропасти Енрона и тзв. дот.ком слома, у шест поглавља описује механизам успона корпорација, њиховог концентрисања моћи, преливања економске моћи на политику, употребу те снаге за измену закона, уклањање прописа који су штитили друштво од њиховог предаторства, као и бројне механизме којима систематски развијају и увећавају профит угрожавајући здравље, животе, ресурсе и нормалне људске односе у једном друштву. То су језиви примери у којима се види како произвођач аутомобила свесно изводи рачуницу да производи модел аутомобила који се чешће запали јер га мање коштају трошкови за парнице и евентуалне надокнаде штете, него инвестирање у бољу заштиту живота купаца аутомобила. Књига је 2020. године добила и свој наставак [Bakan 2020] у коме је Бакан обрадио нове случајеве и механизме, а у књизи из 2011. [Bakan 2011] исти аутор се бавио тиме како корпорације искоришћавају децу, што је развијање поглавља из прве студије. Шошана Зубоф (Shoshana Zuboff) отворила је причу о сарадњи Матела и Гугла где се барбике користе да испитују децу и да од њих извлаче разне податке [Zuboff 2020], да би Донел Холовеј детаљно обрадила како се деца користе на интернету и преко играчака [Holloway 2018]. Немачки суд је забранио корпорацијама да децје собе претварају у системе за константно надгледање деце, опет у циљу сакупљања података.

Али пре свега тога стоји основни мотив на који Штрек указује, да корпорације, односно крупни капитал од почетка седамдесетих све ради да би избегао плаћање пореза и да не би преузео свој део друштвених обавеза (све то уз лицемерно промовисање идеологије друштвене одговорности од које пре свега они беже).

Како он показује уместо да плаћају порезе они су почели да кредитирају државе које води неограниченом подизању државног и јавног дуга [Streeck 2018: 34; 2021: 74]. Поменимо сцену из филма Адама Кертиса *Хиџер-нормализација* када су банке 1975. одбиле да дођу на разговоре о кредитирању Њујорка и тиме показале ко је стварни газда. Након тога је градска администрација морала да постави тело за надгледање градских финансија у коме су представници банака добили одлучујуће место. Тек онда су банке пристале да одобре нове кредите. Тиме је постављен систем у коме неизабрана тела ограничавају деловање изабраних демократских представника. После 2008. у Италији и Грчкој је дефакто Голдман Сакс доводио стечајне управнике (Монти и Пападимос) у виду технократских премијера за решавање кризе.

Но, историја и деловање британске Источно индијске компаније показује да је ово понашање у суштини англоамеричког виђења капитализма. Дакле приватна корпорација је са својим плаћеницима уз јаке техничке силе и путем корупције локалних компрадорских елита овладала читавим царством и без већих проблема управљала њиме и експлоатисала га скоро читав век. У њему је као и у Египту тржишне принципе

успостављала врло нетржишним методама као што су физичко уништавање локалних преслица и разбоја и приватних мануфактура памука и свиле како би натерала Индијце да користе њихову тканину [Hobsbawm 1983]. Други механизам је наравно узгајање опијума и империјално освајање Кине како би је натерали да отвори своје луке и да простор за масовно конзумирање дрога сопственог становништва.

О сложенјој природи односа државе и корпорације на западу доста говори то што је Велика Британија преузела формално управљање Индијом од ове компаније тек 1858. године. На свом врхунцу компанија је имала 260.000 војника што је било два пута више од регуларне армије Велике Британије. Но ова компанија је била једна од ретких којима је круна дозволила да без прекида делују све од 1600. године. Мало људи зна да је Британија у период у од чак сто година имала званичну забрану за формирање и деловање корпорација. Након велике афере која се одиграла 1720. године са шпекулацијама и пропашћу компаније Јужних мора, једног од бројних финансијских мехура који су оштетили обичне људе, парламент је увео забрану која је трајала све до 1828. године.

Адам Смит, на шта указује Бакан [Bakan 2019: 17] у *Бођајтсйву на-рога*, изразито критички пише о одвајању менаџерства од власништва, чиме хвата дух времена. Коначно све до дубоко у 19. век владала је забра-на стварања друштва са ограниченом одговорношћу. Наиме до тада су власници компанија за сву потенцијалну штету нанету улагачима или трећим лицима одговарали не само имовином компаније већ и својом личном. Дакле ако пропадне пословање и улети се у дугове, они се враћају постојећом имовином фирме, али и личном имовином власника. Тек кад су компаније изгурале регулативу о ограниченој одговорности, поста-ло је могуће да отерате компанију у стечај а ви се лично обогатите.

*

Полазећи од ове перспективе и проблема који се појављују са организацијом савремених друштава, долазимо до вредног покушаја изградње самоодрживог система повезаних демократских и суверених држава, за који се залаже немачки социолог Волфганг Штрек (Wolfgang Streeck). У последњој књизи (2021), Штрек је наставио са раније започетим критикама еволуције западног неолибералног система од деведесетих година, али је чини се заокружио ову анализу и еволуцију западних система, укључујући и ЕУ, радикализујући дискурс и закључке. ЕУ је сада за њега потпуно непотребна превазиђена неолиберална технократска империја, директно супротстављена демократији и европским друштвима. Говори о еурокичу и европејству као грађанској религији [Streeck 2021: 107], као типичном примеру дивљања техноменаџера који презиру демократију јер мисле да све знају боље него обичан свет. Упечатљиво је како се на овом питању, слично као и око популизма, разилази са својим старим пријатељем и сарадником Краучем, који у полемичком приказу *Између глобализма и демократије* покушава да одбрани идеју да ЕУ може бити и јесте наддржавни механизам који брани људе од глобализације, и регулише

капитализам уз разумну цену смањења значаја демократије [Crouch 2023: 447]. У одговору Штрек брутално тврди да је ЕУ сведена на пододељак (subdepartment) НАТО-а [Streeck 2023: 7], што заиста и јесте било видљиво у врло кратком року након почетка рата у Украјини 2022. и одласка Меркелове са власти.

Глобално управљање (global governance) као управљање одозго је технократска утопија [Streeck 2021: 285], односно либерална утопија владавине без владара [Ibid. 304]. Експерти, агенције, конференције о клими и здрављу, као и „решавање проблема” кроз интелигенцију замењују стварну политику и одговорност за одлучивање. Ствара се либерални, мултилатерални, интернационални поредак, који свима намеће глобални безлични нормативизам и сви морају да се повинују иако није јасно ко и како добија право да намеће те норме. Ту треба додати и улогу судова о којој Штрек не говори¹⁰.

За ово он оптужује локалне компрадорске елите које су главни канал трансмисије таквог, споља наметнутог поретка по дубини. Он посебно истиче академије и универзитете [Ibid. 309], мада се не смеју заборавити ни политичари које глобалне елите често кооптирају и намећу народу кроз процес који све мање личи на демократске изборе.

С друге стране, популизам је из његове перспективе одраз природне потребе европских народа да врате контролу своје државе, економије и пре свега да васпоставе демократију. Подржава настојање популиста који траже деглобализацију [Ibid. 412], а лично додаје захтев да се СЗО и Светска банка детронизују. Са Кроучом се разилази и око односа према популистима и новој радикалној десници. Док Кроуч [Crouch 2023: 447] тврди како Штрек има контроверзан однос према десници и показује симпатије, он десницу везује искључиво за расизам и ксенофобију и сваки национализам види не као пут ка демократији, већ ка фашизму. Штрек међутим експлицитно подржава многе кораке нових популистичких лидера [Streeck 2018: 40; Streeck 2023: 4], истиче да је национално питање увек било важније од класног [Crouch 2023: 446] и у одговору Кроучу [Streeck 2023: 7] говори о антипородичним вредностима које запад намеће, очигледно прихватајући дискурс савремене пропородичне деснице која у Бриселу види извор антипородичне политике.

Штрекова основна теза је да теорија капитализма захтева теорију државе и политике [Streeck 2021: 9]. Пошто смо сведоци двоструке кризе неолиберализма, како економске стагнације, тако и кризе демократије и демократског управљања и одлучивања, односно политичке блокаде [Ibid. 81], у настојању да друштво врати контролу над отуђеном привредом, на

¹⁰ Улога судова са феноменима као што су судска диктатура, лофер, судска креативност итд. је огромна у процесу глобалног управљања, односно детронизације демократског одлучивања и спољашњег наметања норми. Но, Џоел Бакан указује и на директно омогућавање судова корпорацијама да преузму политички процес у САД [Bakan 2019: 163]. Наиме до 70-их корпорације нису имале офисе за лобирање у Вашингтону. Но након тога, Врховни суд донео је одлуку да се корпорацијама омогући да финансирају изборе и од тада су оне преузеле изборни процес улажући у конгресмене и политичаре које доводе на власт а ови им враћају креирањем јавних политика, закона и дерегулације која њима одговара.

трагу Полањија и неких делова Кејнзовог учења¹¹ Штрек захтева: 1) историјско-институционалну теорију државе, класичног типа немачке историјске школе¹²; 2) политичку економију држава у капитализму и 3) контингентни развој система држава у коме би се обезбедила сарадња суверених демократија [Ibid. 507].

Он је убеђен да је стари систем који је постављан деведесетих година око модела глобалног управљања са ЕУ као симболом глобалистичке империје готов, и да је почела потрага за новим светом. Прихватио је од Данија Родрика (Dani Rodrik) појам *хиперглобализације* и тврди да се након 30 година она окончава. Други део књиге посвећен је детаљној анализи пута на доле, односно враћању демократске контроле друштва.

Но, у анализи на многим местима чини се недостаје тематизација улоге банака и великих корпорација као мотора овог процеса. Штрек, на пример, поставља питање како је и зашто управо теорија или идеологија глобалног тржишта у коме држава само служи корпорацијама постала владајућа академска теорија. Ту нам управо недостаје анализа деловања корпорација посебно преко фондација којима су глајхшалтовале и академски простор у име онога што им треба. Овим смо се детаљно бавили у поглављу о фондацијама у књизи *Мрачни коридори моћи* [Ђурковић 2021]. Гладен Папен (Gladden Pappin) [Папен 2020: 605] дао је одличан пример када је показао да либертаријанске фондације доминирају на простору америчке деснице иако свега 3% бирача дели њихова уверења и штавише огромна већина републиканских бирача жели вредности потпуно супротне либертаријанцима, посебно све оно што је везано за заједницу, традицију, повећану улогу религије у јавној сфери и традиционалну, односно природну породицу, како је дефинише члан 16 УДЉП (Универзалној декларацији о људским правима).

Фондације везане за највеће глобалне корпорације утичу данас на све, укључујући и избор и деловање судија у ЕСЉП¹³, или другим глобалним правосудним инстанцама. Поменимо важан извештај Грегора Пупинка о томе и његовог Европског центра за право и правду о вези Фонда за отворено друштво и механизма избора судија у ово тело [ECLJ, 2020]. Након тога постаје јасно зашто пракса овог суда све изразитије води у правцу оног идеолошког и нормативног модела који заговара сама Фондација Џорџа Сороса или Форум у Давосу као главни корпоративни оквир за презентацију трансхуманистичког усмеравања савремених друштава.

Коначно, огроман проблем је олигополски положај дигиталних, Пало Алто компанија, које стварају, развијају и контролишу друштвене мреже

¹¹ Врло занимљиво и помало контроверзно Штрек користи Кејнзов текст из 1933. који се зове „Национална самодовољност” [Streeck 2021: 398], у коме се невезано од идеолошке и политичке различитости прати како Ирска, Русија и Италија покушавају да врате моделе економске аутаркије.

¹² Раније [Streeck 2006: 16] је указивао на то да је осамдесетих правац развоја након кејнзијанизма могао да оде у том правцу, али је победила неокласика уз теорију рационалног избора, између осталог и због доминације англо-американаца у западном а онда и другим деловима света.

¹³ Европски суд за људска права.

као готово најважнији јавни простор данас. Мета и Гугл сами контролишу половину глобалног тржишта оглашавања. Све се то ради уз комјунити стандарде, преузимање квазисудских ингеренција у погледу цензуре, слободе говора итд. На тај начин апликације могу пресудно утицати на јавни простор, политику, безбедност, идеологију, систем вредности итд. Отуд појава идеја да би због њиховог огромног значаја и скоро монополског положаја државе морале да се укључе и да их на неки начин ставе под контролу, као што је Уједињено Краљевство након рата национализовало до тада приватне инфраструктурне корпорације.

Неоспорно је рецимо да је победа Доналда Трампа 2024. године директно повезана са Масковом куповином Твитера и променом политике ове корпорације у погледу контроле и условљавања објава корисника. А онда смо видели да се Фејсбук врло лако прилагодио новим победницима и укинуо свој дотада врло идеолошки усмерен систем фект чекинга и ограничавања одређених категорија објава, пре свега разних опција десног идеолошког и политичког спектра. И стога је врло илустративно како појединачне државе покушавају да поврате свој суверенитет над дигиталном сфером искључујући, забрањујући или селективно допуштајући деловање и рад одређених друштвених мрежа и других апликација страног порекла на својој територији [Djurkovic 2022].

Глобализација води деполитизацији тврди Штрек. Ово је заправо Шмитова теза. Циљ је елиминисање политике и њено потчињавање економији и техници. Штрек показује како су полиси анализе протерале политичко одучивање. Ово су све манифестације феномена *глобалној управљања* који у софистицираном облику настоји да успостави и одржи меки империјализам. То је као што знамо један од главних мотива у Штрековој студији. Дакле иза идеје наводно универзалног, безличног и на нормативизму заснованог технокрстског глобалног управљања опстаје јасна подела на центар и периферију и то је заправо још једна маска за углавном амерички империјализам [Streeck 2021: 43].

Империјализам и супердржавизам су праве егзистенцијалне форме глобал гавернана [Ibid. 509]. На крају књиге он прецизно дефинише идеолошки оквир који стоји иза тога кад каже да леви и либерални глобалисти не желе демократска друштва, укидају аутономије и чине политику немогућом [Ibid. 508]. Међутим модел који су хришћанске демократе и социјалдемократе заједно развили шездесетих и седамдесетих година тражи управо колективну политичку акцију за деловање друштва, структуриране политичке интересе, уз очување права на идеологију, политичке разлике, колективне идентитете и колективно достојанство [Streeck 2006: 14]. Из те перспективе он је апострофирао значај есеја Филипа Шмитера из 1974. који је уз право на корпоративизам, и на компаративизам односно да свако друштво само за себе решава исте проблеме, такође показао споживост либералне демократије са посредничким институцијама и са неокорпоративном организацијом [Ibid. 8, 11]. Но, док је тад главно питање било како обуздати снагу синдиката и интегрисати их као представнике радништва у процес колективног одлучивања, данас се више ни не поставља

питање како обуздати банке и корпорације. Штрек је још раније увидео како је држава почела да уместо синдиката и стварних представника народа позива на дијалог, као свог пожељног саговорника, „цивилно друштво”, односно невладине организације које су јој по правилу врло блиске и које често сама финансира. Уместо да као раније дели процес одлучивања и моћ, сада је прешла на административни аутсорсинг јавне политике [Ibid. 25]. Унутар Европске уније недавно је отворена афера када се утврдило да је Европска комисија велики део новца дала себи блиским НВО-има за јавно лобирање за *трин гил*.

Ова демисија синдикалног, колективног организовања уз коју је ишла и демисија идеологије и политике укинула је и раније академско бављење индустријским односима, па је и академски и корпоративни дискурс промењен у правцу бављења људским ресурсима и „управљањем људским капиталом” [Ibid. 31]. Човек је заиста сведен на честицу на тржишту рада, уместо да је представљен кроз колективно политичко представљање.

Ту је и процес који Штрек помиње, а сјајно га је описао Адам Кертис у својим филмовима. Укидање и протеривање идеологија у сва три главна центра, како у западном свету, тако и у Кини и у СССР-у од седамдесетих година. Отприлике у исто време (у Кини са Денгом) схватило се како су идеологије опасне, и прешло се на богаћење и економски просперитет као једино што је важно и једину прихватљиву причу у граду. Жижек је одавно описао како је капитализам на сјајан начин научио да и од субверзивних дискурса, покрета и појава направи профит и тиме их интегрише у систем глобалне економије [Žižek 1999].

Поменимо такође и промену разумевања идеје супсидијарности у правцу јачања централних органа у ЕУ. Како јачање Европске комисије, тако и Комисије и посебно положаја ЕСП¹⁴ који уз ЕСЉП преузима односно узурпира велики део дефакто законодавне и политичке материје.

Штрек се дакле залаже за повратак демократије малих држава, враћање суверенитета тамо где је могуће и пре свега контролу капитала и понашања капиталиста на својој територији. То је аргументација коју је нпр. Дејвид Милер износио средином деведесетих година [Miller 1995], такође са социјалдемократских позиција у књизи *О националности*. У позадини је идеја да само заокружена национална, демократска држава може да очува осећај заједништва и солидарности који би био основа и за очување државе благостања.

Поставља се, међутим, питање да ли савремене демократије то могу да ураде, а посебно мале државе о којима Штрек говори. Као моделе он наводи углавном северне европске протестантске државе које су део НАТО-а и под директном британско-америчком безбедносном и идеолошком контролом. Енглези и Американци, заједно са својим корпорацијама постали су бриљантни у злоупотреби демократског процеса како би га первертирали и претворили неку квазидемократију, чисто изборну демократију, управо у колонију у којој њихов капитал у сарадњи са домаћим компра-

¹⁴ Европски суд правде.

дорским елитама ради шта хоће. Мосадеков случај из 1953. је крајње илустративан. Његова политичка пропаст у пучу који су организовале владе САД, УК, њихове службе и корпорације, десила се управо због његове вере у демократију и одбијање сугестија пријатеља да употреби ауторитарне методе да одбрани државу и њене ресурсе.

Отуд је чини се неопходно отићи и преко западне политичке коректности која можда спутава чак и Штрека да испитамо није ли стари ауторитаризам или бар његови елементи, заправо једини облик који може да очува суверенитет над ресурсима и да очува сувереност политике над капиталом (како би се избегло обрнута ситуација као у САД). У том погледу су оправдане Штрекове критике Шмитових идеја да се политика и економија одвоје и препусте сопственим начелима. Политика мора да има ултимативну контролу над економијом јер у противном финансијски капитализам тежи да се прелије на све поре друштва и да овлада њима. То је важно наслеђе Полањија које Штрек преузима. Само јака држава може бранити друштво од предаторског деловања корпорација и њиховог квазитржишног фундаментализма који наравно по природи, ако нема ограничења води ка олигополим и монополим.

Идеја кооперација и алтузијанска федералистичка традиција, развијена код Фон Гиркеа, коју Штрек заговара, чини се сасвим оставља по страни питање безбедности и начина на који се чува суверенитет, ако се иде на слабљење централног ауторитета у држави. То чини државу ратњивом за порозни предаторски рад великих корпорација који на суптилан начин глајхшалтују читаво друштво, а тиме и политику.

На то се може одговорити или ауторитарним системом¹⁵, или јаким демократским консензусом између различитих делова политичке и економске елите, који гради снажне механизме заштите јавног простора и економског живота од предаторских уплива страних корпорација. То су механизми који подразумевају јаке контраобавештајне службе, системе надгледања, ефикасно, својој држави одговорно правосуђе, снажан осећај друштвеног морала и јавне одговорности који се обезбеђује кроз систем образовања и васпитања (одвојен од уплива корпорација), коначно разрађен и ефикасан уставни оквир за ванредне моћи и њихову одговорну примену, која искључује злоупотребе. Дакле све оне елементе у демократији који углавном долазе из наслеђа ауторитаризма, али су неопходни за заштиту и демократске државе и поретка.

Други услов је постојање глобалне коалиције суверених држава које могу да помажу једна другу у очувању сопствене суверености. То би нас вратило на дебату о могућности изградње ауторитаризма или суверене демократије у једној држави. Да парафразирам познату дебату из тридесетих година прошлог века. И сâм Штрек неоспорно придаје велики значај изградњи система повезаних држава малог и средњег нивоа јер му је јасно да ће такав систем тешко опстати ако је окружен остацима прет-

¹⁵ За класичну дефиницију ауторитаризма и његово одвајање од тоталитарних режима погледати класичан чланак Хуана Линца [Linz 1964].

ходног неолибералног система глобалног управљања чији је кључни модел Европска унија. Демисија ЕУ је према његовом схватању *сине ква нон* повратка суверенитета и политичке економије јер сада преко две трећине закона под којима живе грађани Европске уније јесу норме које доноси Брисел и са њим повезани европски судови.

Штрек иако идеолошки удаљен интегрише Хазонијеву идеју о одбрани и повратку националне државе против империје [Хазони 2021] и за обојицу је управо ЕУ пример недемократске империје. ЕУ је за њега машина за хомогенизацију, која намеће неолиберални „*Einheitsregime*” (режим истости) уз „одсуство државе као утопију” те уз американизам, што у пракси значи „фасадну демократију” и „*Superstaatlichkeit*” [’супердржавност’] као реалност.

Само бар делимично ауторитарни систем са јаком подршком у народу може да добије легитимитет и снагу да сузбија банке и корпорације. Орбанов режим је најозбиљнији пример за то, али има и других. За наше указивање на значај и неопходност ауторитаризма, важна је упута Кроуча на статус уставног судства и централне банке [Crouch 2023: 449]. Наиме, и Мађарска, и једним делом Пољска за време владавине Качинских управо су методама које су на западу дефинисале као ауторитарне, морали да подрију такозвану независност ове две институције. Искуство мањих и средњих држава Источне Европе чини се показује да је свака прича о независности правосуђа, тужилаштва, Централне банке и других агенција заправо значила независност од Владе и Скупштине, али најчешће директну зависност од страних амбасада, Европске комисије и других западних центара моћи. Стога је Орбан најпре морао да врати Централну банку под своју контролу, а затим да онемогући систем уставног судства да му руше сваку реформску меру којом је извлачио земљу из дужничког ропства [Ђурковић 2011].

Систем формалне вишепартијске демократије данас се заиста претвара у фасаду за доминацију корпорација и банака, односно крупног капитала. Те механизме су описивали још пре више од 120 година Победоносцев, Острогорски, Михелс, Белок и Шмит [Ђурковић 2024].

Треба се уз то подсетити да су готово све номинално либерално-демократске земље пре четири године у доба ковид кризе сложено прибегле екстремно ауторитарним решењима, увођењу ванредног стања, масовног надзора и чак и мандаторне вакцинације. Штрек такође користи овај аргумент [Streeck 2021: 388] показујући да су се државе, као и после велике економске кризе 2008. на велика врата вратиле кејнзијанизму и државној интервенцији кршећи све основне постулате претходног неокласичног система. Но, он појачану улогу државе показује само на нивоу економске политике уз додатак протекционизма, остављајући по страни да су се државе преко ноћи окренуле и класичним ауторитарним механизмима суспензије Устава, основних права попут права на кретање, окупљање и права да се не буде вакцинисан против сопствене воље. Овај ауторитаризам је углавном био у корист корпорација, но могућ је и ауторитаризам који брани друштво и државу од њиховог штетног деловања.

Савремене корпорације, инвестициони фондови и банке представљају данас највећи изазов безбедности и опстанку држава и друштава. Њихова предаторска, обједињена и концентрисана моћ способна је да угрози све сегменте друштва, укључујући и демографски опстанак, као и елементе здравља и друге просторе биополитике. Стога је потрага за адекватном заштитом друштва од њиховог разорног деловања не само основа контраобавештајне заштите већ и базичног преживљавања друштва какво смо наследили.

Завршићемо са Еволиним важним систематским увидом из контроверзног класика *Побуна против модерног свећа*. Указујући на највећи хибрис савремене цивилизације он је подцртао конверзију између владајућих слојева. У свим традиционалним системима на врху су свештеници, интелектуалци, политичари, укратко брамани; испод њих су ратници а тек на трећем месту трговци. Наша цивилизација је омогућила владавину овог трећег слоја над свим осталим и над свим сегментима друштва [Evola 2010]. Питање је да ли и како имамо снаге да ограничимо овај неприродни поредак и да га вратимо у природне границе у коме ће трговци имати своје место, али ограничено и потчињено вредностима, поретку и политици која брани смисао, односно спречава да човек буде само сегмент тржишта рада, а природно окружење само ресурс за експлоатацију од стране различитих индустрија, што је Полањијев основни увид.

Волфганг Штрек, који полази из потпуно другачије идеолошке традиције, дошао је до истог увида, верујући да демократска политика и даље може да обезбеди контролу трговачких империја и тржишни фундаментализам у појединачним државама. Из те перспективе занимљиво је како се све више враћа класицима немачке историјске школе, институционалном разумевању економије и у крајњем случају основама социјално-тржишне привреде какву су постављали немачки економисти и правници после Другог светског рата. Не би било погрешно рећи да се враћа на традицију коју су ако не немачки камералисти, а свакако Фихте са *Затвореном привредом државом* [Fichte 1979] и наравно Фридрих Лист утемељили и развили као посебан немачки систем друштвене и државне економије. Негде у позадини се стидљиво јавља и обнова традиције пруског, односно немачког социјализма...

Можда се можемо надати да је и то пут да се обнови прилично затомљени плурализам у друштвеним и економским наукама и надвлада сузбијање аутентичне и богате европске континенталне традиције које је резултат доминације онога што су свету наметнуле америчке корпоративне фондације. Још 2000. шокирао сам се кад сам чуо како се на чувеној француској Високој школи друштвених наука политичка филозофија свела на поглавље из Ролса и поглавље из Нозика...¹⁶

¹⁶ О томе погледати сада већ класични чланак: [Bourdier & Wacquant 1999] који с правом исмева будаласте дивергенције и упрошћавања на којима таква редукција научног и филозофског рада почива.

ЗАХВАЛНИЦА

Чланак је настао као део пројекта „Срби у актуелним међународним односима” који се реализује у оквиру Одељења за друштвене науке Матице српске.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Антоловић, Михаел и Срђан Шљукић (ур.) (2024). *О феномену квантифреније и њеним истраживачким импликацијама у друштвеним и хуманистичким наукама*. Нови Сад: Матица српска.
- Ђурковић, Миша (2015), Економска теорија дистрибутивизма. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 153: 653–676.
- Ђурковић, Миша (2021), Фондације. *Мрачни коридори моћи*, Београд: Катена мунди.
- Ђурковић, Миша (2024). Победоносцев и критика вишепартијске представничке демократије. *Национални интерес*, 2: 7–31.
- Крстић, Драган (2015). *Психолошке бележке 1968–1973*, том 2, Нови Сад: Балканија.
- Папен, Гладен (2020). Америчка десница и трансатлантско престојавање. *Култура пописа*, XVII(43): 603–617.
- Стонор Сондерс, Френсис (2013). *Хладни рат у култури: ЦИА у свету уметности и књижевности*. Београд: Досије.
- Хазони, Јорам (2012). *Врлина национализма*. Београд: Клио и Институт за европске студије.
- Црњански, Милош (1932). Ми постајемо колонија стране књиге. *Време*, 9. и 12. 3. 1932.
- Честертон, Гилберт Кит (2013). *Шта не ваља на свету*. Стари Бановци: Бернар; Београд: Богословско друштво Отачник.
- Честертон, Гилберт Кит (2014). *Обрис здравог разума*. Стари Бановци: Бернар; Београд: Богословско друштво Отачник.
- Шевчук, Андрей Вячеславович (2008). Сравнительные исследования моделей капитализма. Часть 1. Современные классики (профессиональный обзор). *Экономическая социология*, 9(2): 66–78.
- Bakan, Joel (2011). *Childhood Under Siege: How Big Business Targets Children*. Washington: Free Press.
- Bakan, Džoe (2019). *Korporacija: patološka težnja ka profitu i moći*. Beograd: Filip Višnjić.
- Bakan, Joel (2020). *The New Corporation: How "Good" Corporations Are Bad for Democracy*. Knopf Doubleday Publishing Group.
- Belloc, Hilaire (1977). *The Servile State*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Belloc, Hilaire (2012). *An Essay on the Restoration of Property*. Norfolk: IHS Press.
- Bourdieu, Pierre and Loïc Wacquant (1999). On the Cunning of Imperialist Reason. *Theory, Culture & Society*, 16(1): 41–58. [https://doi.org/10.1177/026327699016001003]
- Crouch, Colin (2023). Review of *Zwischen Globalismus und Demokratie: Politische Ökonomie im ausgehenden Neoliberalismus*, Suhrkamp Verlag, Berlin. *Journal of Classical Sociology*, XXIII(3): 442–452.
- Ђурковић, Миша (2011). Orbanov netipični pokušaj izlaska iz krize. *Međunarodni problemi*, LXIII(2): 297–319.
- Ђурковић, Миша (2022). Biotechnology, Digitalization, and Immigration: New Challenges for the Theory and Practice of International Relations. *Kultura polisa*, XIX(3): 22–43. [https://doi.org/10.51738/Kpolisa2022.19.3r.22mdj]
- Evola, Julius (2010). *Pobuna protiv modernog sveta*. Čačak i Београд: Gradac K.
- Fihte, Johan Gotlib (1979). *Zatvorena trgovačka država*. Београд: Nolit.

- Grim, Diter (2018). *Evropa da – ali kakva? Uređenje evropske demokratije*. Beograd: Albatros plus.
- Hobsbawm, Eric J. (1983). *Doba revolucije: Evropa 1789–1848*. Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost.
- Holloway, Donell (2019). Surveillance capitalism and children's data: the Internet of toys and things for children. *Media international Australia*, CLXX(1): 27–36. [https://doi.org/10.1177/1329878X19828205]
- Linz, Juan José (1964). An Authoritarian Regime: The Case of Spain. In: Erik Allardt and Yrjö Littunen (eds.), *Cleavages, Ideologies, and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology*, Helsinki: Transactions of the Westernmarck Society, 291–342.
- Matković, Aleksandar (2017). Pod nebom vlada nemir: intervju sa Volfgangom Štrekom. *Filozofija i društvo*. Beograd, 177–184.
- Miller, David (1995). *On Nationality*. Oxford: Clarendon Press.
- Polanji, Karl (2003). *Velika transformacija: politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*. Beograd: „Filip Višnjić”.
- Sadian, Samuel (2024). Wolfgang Streeck on the Origins of Capitalist Crisis. *Theoria*, LXXI(179): 1–27. [https://doi.org/10.3167/th.2024.7117901]
- Schmitter, Philippe C. (1974). Still the Century of Corporatism? The New Corporatism: Social and Political Structures in the Iberian World. *The Review of Politics*, XXXVI(1): 85–131.
- Streeck, Wolfgang (2006). The Study of Organized Interests: Before ‘the Century’ and After. Colin Crouch, Colin and Wolfgang Streeck (ed.), *Diversity of Democracy: Corporatism, Social Order, and Political Conflict*, Edward Elgar, 3–45.
- Streeck, Wolfgang (2014a). *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. London – New York: Verso Books.
- Streeck, Wolfgang (2014b). Small-State Nostalgia? The Currency Union, Germany, and Europe: A Reply to Jürgen Habermas. *Constellations* XXI(2): 213–221. [https://doi.org/10.1111/1467-8675.12083]
- Streeck, Wolfgang (2016). *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*. London – New York: Verso Books.
- Streeck, Wolfgang (2018). Taking Back Control? The Future of Western Democratic Capitalism. *Journal of Economic Research*, 1(3): 30–47.
- Streeck, Wolfgang (2021). *Zwischen Globalismus und Demokratie, Politische Ökonomie im ausgehenden Neoliberalismus*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Streeck, Wolfgang (2023). Rejoinder to Crouch. *Journal of Classical Sociology*, XXIII(3): 452–459.
- Streeck, Wolfgang (2024). *Taking Back Control, States and State Systems After Globalism*. Verso Books.
- Verner-Lobo, Klaus i Hans Vajs (2016). *Crna knjiga korporacija, svet u kandžama velikih kompanija*. Beograd: Laguna.
- Zubof, Šošana (2021). *Doba nadzornog kapitalizma: borba za budućnost čoveka na novom rubu moći*. Beograd: Clio.
- Žižek, Slaven (1999). Bauk i dalje kruži, *Reč: časopis za književnost i kulturu* (Bg.), LVI(2): 53–59.
- Wormser, René A. (1993). *Foundations: Their Power and Influence*. Covenant House Books.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Swissinfo.ch (2024). University of Zurich withdraws from international university ranking. 13. 3. 2024. Доступно на: <https://www.swissinfo.ch/eng/education/university-of-zurich-quits-international-university-ranking/73693006>. Приступљено: 10. 6 . 2025.
- Tanasković, Marko (2024). Hip-hop i globalni agenti nihilizma. *Нови Сјангар*, 8. 4. 2024. Доступно на: <https://standard.rs/2024/04/08/hip-hop-i-globalni-agenti-nihilizma/>. Приступљено: 8. 6. 2025.

Vice President JD Vance Delivers Remarks at the Munich Security Conference (2025). Munich, Germany, 14. 2. 2025. Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=pCOsg-fINdKg>. Приступљено: 20. 6. 2025.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/5/27

Accepted: 2025/6/5

CORPORATIONS, DEMOCRACY AND AUTHORITARIANISM:
WOLFGANG STREECK AND HOW TO DEFEND SOCIETY

by

MIŠA ĐURKOVIĆ

The Institute of European Studies

Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia

mdjurkov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4305-8184>

SUMMARY: The paper is an attempt at an interlocution with the recent works of the German sociologist Wolfgang Streeck. It presents Streeck's ideas about deglobalization and the restoration of sovereign national democratic states, as well as their right to decide on their economic, monetary, social and any other policies. However, the author seeks to go a step further and show that corporations and banks today represent a much greater threat to such a model than is generally perceived, and that more needs to be done in the field of security to protect people, societies, and democracy itself. Therefore, the paper proposes the use of elements, measures and policies that come from the authoritarian tradition, as necessary for the security and political protection of people from predatory external factors, – above all, from corporations.

KEYWORDS: democracy; globalization; Wolfgang Streeck; European Union

UDC 1:929 Данилевски Н.
UDC 930.85(497.11:470)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2595333P>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 16. 6. 2025.
Прихваћен: 9. 7. 2025.

ЦИКЛИЧНА ДРУШТВЕНА ТЕОРИЈА НИКОЛАЈА ДАНИЛЕВСКОГ И СРБИ: ОДНОС, РЕЦЕПЦИЈА И УТИЦАЈ

НИКОЛА ПАВЛОВИЋ

Матица српска

Одељење за друштвене науке

Матице српске 1, Нови Сад, Србија

npavlovic@maticasrpska.org.rs

<https://orcid.org/0009-0005-2368-4227>

САЖЕТАК: Николај Данилевски био је руски природњак и филозоф културе који је светско кретање историје посматрао кроз цикличну друштвену теорију, те је дао значајан допринос развоју макротестија и лонгитудиналних социокултурних студија. Данилевски је кроз своју теорију културно-историјских типова пружио неколико важних алтернатива, до тада увреженом схватању историје и развоја култура. У оквиру теорије културно-историјских типова и неопходности оригиналног пута развоја за цео словенски свет, Данилевски се дотиче Срба и Србије. Додатно, његова студија *Русија и Европа* извршила је значајан утицај на филозофску мисао и ван Русије, а међу онима који су је читали и усвајали, нашли су се и појединци из Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Данилевски; циклизам; Русија; Србија; Срби; култура; цивилизација

УОПШТЕНО О ЦИКЛИЧНОЈ ДРУШТВЕНОЈ ТЕОРИЈИ

Када говоримо о цикличној друштвеној теорији, цикличном кретању историје, или једноставно циклизму, морамо уважити чињеницу да се овај приступ посматрања историјског кретања може уочити од самих почетака теоријски разрађене писане мисли. Древну идеју о цикличном времену, налазимо још у Ведској цивилизацији (Ведски период) током 2. миленијума п. н. е. Она је кроз хиндуистички концепт калпи, односно кружног

кретања времена – кроз четири југе, дала свој поглед на свет. Архаичност цикличне идеје, потврђује и Стара кинеска цивилизација, која свој поглед на свет формира кроз таоизам, чији корени иду иза бронзаног доба, а чији је натуралистички принцип *ѿао*, као принцип ритма времена и простора, настојао да ухвати такт космоса. У сличном контексту можемо споменути и каснију месопотамијску причу о паду Саргона Акадског и староегипатске записе о пропасти Старог царства, где се настојала ухватити логика колапса [Павловић 2020]. Затим долазимо до античке Грчке и Хераклитових фрагмената о ритму космичких кретања, где се космос ствара и нестаје у вечном циклусу ватре – уништења и поновног стварања.

Потребно је истаћи и Платонову концепцију. У *Законима* и *Полиѿеји* јавља се идеја о циклусима пропадања и обнављања државе, што је утицало на касније концепте историјског циклуса. Овакво поимање времена има своју паралелу и у Аристотеловим схватањима, према којима је време по природи кружно, односно уско повезано са појмом кретања у цикличним сменама. У *Полиѿици* разматра циклусе у развоју политичких облика: монархија – тиранија – аристократија – олигархија – демократија – охлократија – и поново монархија. Поред филозофских, циклични модел јавља се и у историографским тумачењима, као што показује грчки историчар Полибије, који у анализи развоја цивилизација попут Картагине и Рима примењује биолошке аналогije раста, зрелости и опадања.

Оваква неумољивост космичког ритма кружног кретања, одржала се све до хришћанске концепције времена, где се напушта цикличност као доминантна идеја, да би се кроз појам линеарног времена, истакла непновљивост догађаја. Линеарно, оптимистичко схватање кретања људског друштва, касније бива усвојено као теорија од нових интелектуалних снага просветитељства и рационализма, чиме постаје владајућа парадигма у погледу на људску историју. Напуштање поимања времена као цикличног, исто престаје да буде везано за кретање, а тежиште се пребацује на људско делање као центра за разумевање курса догађаја. Као реакција на поједностављену, механицистичку и оптимистичку теорију линеарне еволуције и неминовног прогреса људских друштава, која се у пракси није остварила, долази до појаве цикличних теорија друштва, у периоду 19. и прве половине 20. века. Ове теорије прате ток друштвеног урушавања, истрошеност цивилизацијске снаге и гашење културних начела, што се окончава њиховим неумитним распадом [Павловић 2020].

РУСИЈА И ЕВРОПА НИКОЛАЈА ДАНИЛЕВСКОГ

Корени руске друштвене мисли могу се пратити од 16. века, када свештеник Филотеј (Филофей) из Псковског манастира око 1510. године формулише идеју о „Москви као трећем Риму”. Ова мисао постаје темељна за формирање руске месијанске свести и визије о посебној улози Русије у свету, те временом прераста у један од кључних принципа руске геополитичке самосвести [Isakova 2005]. У контексту утицаја Хегелове (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) теорије о Апсолутном духу (нем. *der absolute Geist*)

и околностима Кримског рата (1853–1856) руска друштвена мисао, а пре свега она словенофилска, враћа се овој идеји као симболу руске посебности.

Иако Хегелова теорија није линеарна у ужем разумевању, она јесте прогресивистичка у схватању да верује у смисао, развој и циљ историје. Развој Апсолутног духа је спирално-дијалектички, али се ипак креће ка све већој слободи, истини и разуму. Рационални и нужни развој историје, како тврди Хегел, који се од нижих облика свести креће ка вишим, на почетку 19. века достиже врхунац у немачкој уставној монархији. Они народи који не припадају овом културном и цивилизацијском кругу, такозвани неисторијски народи, у које он убраја и Словене [Hegel 2006: 349–359] морају да се повинују германској култури ако желе да постану део светске цивилизације. На овај начин, поставља се један искључујући приступ за сваки други културни и цивилизацијски развој, ако тај развој није имитат немачког, тј. западног културног обрасца. С друге стране, телеолошка структура ове теорије, даје одабраном културном обрасцу моралну изабраност и супериорност. На тај начин даје се филозофско утемељење за непријатељски став западних држава према Русији и уопште словенским народима. Резултат овог учења условио је појаву словенофилске теорије међу руском интелигенцијом, која је у први план изнела идеју да само Словени могу да донесу препород хладној и себичној Европи, овешталој у материјализму [Segrillo 2018]. Као одговор на појаву Хегеловог учења о апсолутном духу и тамо изнете поделе на историјске и неисторијске народе, део руске интелигенције излази са својим противаргументима, и због националног усмерења, добијају назив „словенофили”, док је други део интелигенције био и остао под утицајем немачких филозофа и они су добили име „западњаци”. „Одговор” словенофила је ишао у смеру идеје да Руси као и други словенски народи имају своју самосталну личност и дух изражен кроз хришћанску, православну саборност, прожет љубављу, и осећањима правичности и добра [Walicki 1973].

Додатно, избијање Кримског рата (1853–1856) где су се западне државе понеле непријатељски према Русији, изазвало је тектонске потресе у руској друштвеној свести и подстакло процес радикалног преиспитивања целокупне руске историје. Ревизију руске историографије, која је била под непосредним западноевропским утицајима, истрајно су захтевали словенофили Достојевски (Фёдор Михайлович Достоевский), Данилевски (Николай Яковлевич Данилевский) и Леонтјев (Константин Николаевич Леонтьев). Тако је, примера ради, Данилевски читава поглавља капиталног дела *Русија и Европа* посветио свевременим закључцима о неевропском карактеру Русије, затим трајном непријатељству Европе према Русији, европском експанзионизму, али и силазној путањи Запада, дубљем значењу Источног питања и погубном утицају „европејштине” на руски цивилизацијски идентитет [Суботић 2001]. Данилевски своју теорију заснива на критици западоцентричног погледа на историју који је линеаран, прогресивистички и свеобухватан. Он уместо тога разликује више праваца историјског развоја, а не један који је обавезујући за све. Сви ови различити правци, сваки на свој начин, чине развој човечанства. Ове различите

правце Данилевски дефинише као културно-историјске типове или цивилизације. На тај начин, он склања појам „човечанство” као јединствени развој свих култура које иду у истом, зацртаном правцу и уместо тога поставља као реалне субјекте историје, велике народе или групе језички сродних народа [Данилевски 2007].

Из тог разлога, код Данилевског не постоји општечовечанска цивилизација која би била обавезујући модел и идеал за све културе, већ посебне самосталне цивилизације чији идеално одређен збир изграђује „свечовечанску” цивилизацију као скуп свих различитости културно-историјских типова [Исто]. Другачије речено, Данилевски с једне стране поставља научни темељ за словенофилски дискурс о „труљењу Запада” јер сваки културни тип, као и сваки живи организам, развија се, достиже свој зенит, опада и умире. С друге стране, како би практично политички оправдао теоријску поставку за настанак новог културно-историјског типа, и ближе одредио улогу Русије у међународној политици, Данилевски конструише још једну идеју, идеју стварања „Свесловенског савеза”. На овај начин, Данилевски детронизује западноцентрични наратив те пружа могућност за самосвојан културни развој ван западног цивилизацијског круга, где истовремено нуди алтернативу словенским народима кроз идеју „Свесловенског савеза”.

Рукопис *Русија и Евроја* завршен је 1868. године, а у наставцима је до 1869. објављиван у руском часопису *Зарја* да би после две године 1871. изашао у облику књиге. Иако је књига штампана у скромном тиражу, примерци су остали непродати и до смрти њеног аутора 1885. Ипак, књига је крајем осамдесетих година 19. века нашла пут до руске јавности и постала широко позната, а тада се о њој распламсавају и критике у руским филозофским круговима, од позитивних попут Константина Леонтијева па до негативних, које је износио Владимир Соловјов (Владимир Сергеевич Соловьёв) [Суботић 2001].

Свој пут ван граница Русије, књига наставља прво у Румунији, где је 1890. године у Букурешту већи део књиге објављен на француском језику, у делу под називом: *Панславистичка доктрина према Н. Ј. Данилевском, Русија и Евроја; њојед на њојичке односе између словенској свейа и њермано-римској свейа*¹ аутора Ј. Купјевског (J. J. Skupiewski) [исто]. Затим, *Русија и Евроја* добија на актуелности када у Немачкој излази велика студија филозофа културе Освалда Шпенглера (Oswald Spengler) *Пројасиј Зајага*, чији је први том објављен у лето 1918, а други 1922. године. Баш у то време, тачније 1920. године излази и немачки превод *Русије и Евроје*².

Наравно, због велике сличности идеја које су изнете у Шпенглеровом *magnum opus* са културно-историјским типовима Николаја Данилевског, поставило се питање да ли су идеје Данилевског утицале на студију *Пројасиј Зајага* Освалда Шпенглера. Он нигде није поменуо књигу *Русија*

¹ La doctrine panslaviste d'après N. J. Danilewsky, *La Russie et l'Europe; coup d'oeil sur les rapports politiques entre le monde slave et le monde germano-roman*.

² *Rusland und Europa*, Berlin.

и *Европа* нити њеног аутора. Ипак, Питирим Сорокин забележио је сведочанство руског филозофа и професора Московског универзитета Густава Шпета да је 1921. године приликом посете Шпенглеру, видео књигу Данилевског у Шпенглеровој библиотеци [Tartalja 1976]. Такође, угледни познавалац Шпенглеровог опуса, Стјуарт Хагес (Stuart Hughes), тврди да „шпенглеровска теорија у многоме подсећа на теорију Данилевског и словенофила, који су у Русији видели нацију будућности, која има судбину различиту од европских нација” [Афанасьев 409: 2009]. Додатно, јасна подударност Тојнбијевог *Испраживања историје* и Шпенглеровог дела, навела је Питрима Сорокина (Питирим Александрович Сорокин) да примети како је темељ Тојнбијевог (Arnold J. Toynbee) приступа „варијација Шпенглерове схеме која је, са своје стране, варијација теорије историје Н. Данилевског” [Sorokin 1956: 188].

Након Другог светског рата, теорија Николаја Данилевског привлачи пажњу западних истраживача, а пре свега у контексту Хладног рата и обрачуна са „руским империјализмом” којима се настојао објаснити комунистички концепт „интернационализма”, а приступ филозофији историје Данилевског као идеолошки инструисан у сврху практично-политичких циљева [Суботић 2001].

У својој земљи, Данилевски је тек распадом Совјетског Савеза поново постао актуелан. У Москви се 1991. поново издаје *Русија и Европа*, када се под сенком распада комунистичког експеримента и прогресивистичког виђења историје, почињу постављати питања о неизвесној будућности. Опасност која се тада надвијала јесте велика могућност утапања Русије у западну културу и њене периферне улоге у њој. Тако да идеје словенофилства и аутентичног културног развоја као оријентира за будућност поново постају актуелне крајем 20. века. С друге стране, идеје Николаја Данилевског су на изванредан начин доживеле неочекивану афирмацију и са Запада кроз књигу *Сукоб цивилизација* Семјуела Хантингтона (Samuel P. Huntington). Он је заступао становиште да победа Запада у Хладном рату неће означити „крај историје”, већ да ће се идеолошки сукоби пренети на цивилизацијску раван [Хантингтон 2002]. Како каже Ричард Пајпс (Richard Pipes), идеје Данилевског су биле усвајане, обично без позивања на њега, од стране Шпенглера, Тојнбија и многих других писаца, а сада су обновљене код Хантингтона. Попут Данилевског, Хантингтон не верује ни у универзалну цивилизацију, нити у могућност да једна цивилизација суштински утиче на другу [Pipes 1997]. Тако да у Хантингтовом концепту „православне цивилизације” са Русијом као средишњом државом око које се окупљају њени „културни сродници”, након читавог века, васкрсава пројекат Свесловенске федерације Николаја Данилевског [Суботић 2001].

Од распада Совјетског Савеза, размишљање о сопственом цивилизацијском путу постало је регуларно у Русији. Студија професора Андреја Циганкова (Andrei P. Tsygankov) са Државног универзитета у Сан Франциску показала је да су у руским академским чланцима о темама међународних односа највише цитирани руски аутори били Данилевски

и Леонтјев. Идеја да су цивилизацијске разлике стварне и да се могу објективно утврдити сада је широко прихваћена [Tsygankov 2017].

НИКОЛАЈ ДАНИЛЕВСКИ О СРБИМА

У оквиру теорије културно-историјских типова, аутор, користећи натуралистичку и конкретно историјску аргументацију, поткрепљује главну филозофско-историјску идеју да је главни елемент историјског постојања културно-историјски тип. На тај начин је у општем облику доказана могућност и неопходност оригиналног пута развоја за цео словенски свет, а посебно за Русију, чија историјска мисија, према Н. Ј. Данилевском, треба да одигра кључну улогу у формирању и развоју словенског културно-историјског типа. Данилевски ставља Словене пред историјски избор – или пасивно увлачење у орбиту културног утицаја западноевропске цивилизације и губљења културне, националне и историјске индивидуалности, или стварање самобитне словенске цивилизације [Данилевски 2007].

Он је приметио: „Дакле, за сваког Словена: Руса, Чеха, Србина, Хрвата, Словенца, Словака, Бугарина, – после Бога и Његове Свете Цркве – идеја словенства треба да буде највиша идеја, изнад слободе, изнад науке, изнад просвећености, изнад сваког овоземаљског добра, јер му ниједна од њих није достижна без њеног спровођења – без духовно, народно и политички самобитног, независног Словенства; напротив, сва ова блага биће неопходне последице ове независности и самобитности” [Бажов 1997].

Управо је Пансловенски савез „једино чврсто тло на коме може да расте јединствена словенска култура”, то је закључак који Н. Ј. Данилевски назива „главним закључком” читаве студије. Аутор је написао да је „Словенство појам истог реда као хеленизам, латинизам, европеизам – истог културно-историјског типа, у односу на који Русија, Чешка, Србија, Бугарска треба да имају исто значење као Француска, Енглеска, Немачка, Шпанија у односу на Европу, оно што су Атина, Спарта, Теба имале у односу на Грчку” [Исто: 151–152].

Поредећи духовну снагу Византије пише: „Она је више волела политичку смрт и све страхоте варварске инвазије него издају вере, по чију цену је понуђен спас” за Србе додаје: „Иста концепција о значају турског погрома живела је у срцима српског народа. Епски наратив о Косовском боју говори о визији кнеза Лазара, коме се нуди избор између земаљске круне и победе и између круне небеске, купљене по цену смрти и пораза” [Исто: 382–383].

Данилевски помиње Србе и Бугаре као међусобно блиске народе, који су обновили своје државне институције као резултат руско-турског рата 1877–1878. Србију по снази поставља изнад Бугарске када каже „треба да се настани под окриљем Русије и под утицајем других, политички развијенијих чланица Словенског савеза, у најближим односима и у вези са њима – прво као административно посебна регија, а потом тек као посебно политичко тело. Такво над њом покровитељство, такво старатељство Русије, која је непристрасна према свим словенским народностима, неопходна је Бугарској и у другом погледу – управо да би ова земља, насељена

независним словенским племеном, могла одржати своју независност, а да не постане жртва честољубља суседне Србије” [Платонов 2008: 485].

За Србију, сматра Данилевски, „блиска веза са Русијом и целим Словенством није ништа мање корисна за сузбијање погрешних амбициозних нагона у њој, за њихово усмеравање у правом смеру: не према Бугарској, већ према земљама под влашћу Аустрије, насељен српским и с њиме сродним хрватским и словеначким племенима. Енергичан и снажан српски народ мора бити опрезан према пољском обичају да честољубиво присваја туђе за себе, а да отпушта своје. У својој борби против италијанизације, хунгаризацијом и германизацијом своје земље, српски народ може наћи потребну снагу и наду за успех само у политичком савезу са целим Словенством, под вођством Русије” [Исто: 486]. Ако је, на пример, „Русији и Словенству” било потребно потпуно ослобођење српског народа, онда је Европа морала да „одсече један од другог два сродна дела истог племена: Србију и Црну Гору, забивши између њих аустријски клин” [Исто: 196].

Успеси турских трупа 1876. године довели су до појачаних напора владе Руског царства да заштити српски народ. Као што је приметио Н. Ј. Данилевски, „Срби су подигли дух руског народа” [Исто: 46]. Мислилац је писао да су сви Словени Балканског полуострва „служили своју службу Словенству”: „Бугари својим мучеништвом; Црногорци својим победама; Срби...својом храбром одлучношћу да подигну барјак словенске независности, ризикујући самим својим постојањем” [Исто: 45].

НИКОЛАЈ ДАНИЛЕВСКИ И СРПСКА ДРУШТВЕНА МИСАО

Интересовање за руску мисао у југословенској култури пре Другог светског рата било је велико. Тако је и Исидора Секулић, почетком двадесетих година, приредила и објавила књигу руског емигранта, философа Василија Зјенковског (Василий Васильевич Зенковский), *Руски мислиоци и Европа*, у којој је он сажето изнео однос према Европи који су имали значајни писци и философи (Гогољ, славнофили, Херцен, Толстој, Достоевски, Фјодоров, Данилевски, Леонтјев, Евроазијци). У истој књизи наводе се речи Данилевског „Данилевски је био огорчен: Мржња према Словенству до таквог је степена помутила свако осећање истине и правде у Европи да Европа не само што је стала затварати очи пред страдањима хришћана под Турцима, који имају несрећу да су Словени и православни, него се чак у њој распламтела љубав за Турке, у којима види једини елеменат способан да Истоку саопшти принципе 'праве' европске цивилизације” [Зјенковски 2005: 72].

Један од приказа књиге *Руски мислиоци и Европа*, написао је и Јустин Поповић 1923. године, чиме закључујемо да је био упознат са делом Николаја Данилевског. Даље, у тексту који је уводник часописа *Хришћанска мисао*, Димитрије Најдановић између осталог пише „свуда се примећују пригушено осећање о паду културе” реферирајући се на филозофе културе попут Шпенглера, Берђајева, Данилевског и других [Најдановић 2003: 188].

Један од наших значајних, међуратних, филозофа културе и познавалаца цикличне друштвене теорије, Владимир Вујић, био је такође упознат са делом Николаја Данилевског. Владимир Вујић је пре свега био под снажним утицајем великог филозофа културе Освалда Шпенглера, чије је највеће дело *Пројасиј зайага* превео са немачког језика 1936. године и које је објављено у издању издавачког и књижарског предузећа „Геца Кон”. За исто дело Вујић је написао и предговор у коме примећује да је Освалд Шпенглер био упознат са идејама Николаја Данилевског: „понаособ утицај Данилевског” [Вујић 1936: 17], иако Шпенглер то нигде није наводио.

Можда у сличном контексту можемо споменути и Момчила Настасијевића који је био пријатељ Исидоре Секулић, која је, како је већ горе наведено, приредила и објавила књигу *Руски мислиоци и Евроја* у којој се помиње Николај Данилевски и његов рад. Наиме, у српској културној историји дом Настасијевића у Београду остаће запамћен по камерним окупљањима интелектуалне и уметничке елите између 1924. и 1938. године, која су, заједно са још неколико сличних београдских салона, била нека врста културног центра престонице у међуратном периоду. Момчило је, као и његов отац, свирао флауту, а касније и виолину и виолончело и подстицао је осталу браћу да се усавршавају у „музичирању”. Захваљујући томе, штимунг недељних поподнева у салону Настасијевићевих употпуњавало је камерно извођење углавном дела барокне музике и бечких класичара. Присуство гостију као што су Исидора Секулић, Милош Црњански, Растко Петровић, Станислав Винавер, Раде Драинац, Димитрије Митриновић, Душан Матић и других говори о далекосежном значају таквих окупљања за будући смер и живот српске културе, кога можда ни сами протагонисти нису били свесни [Музеј рудничко таковског краја, 2020]. Може се претпоставити да се на овим окупљањима говорило и о филозофији историје, а у вези с тим се помињало и име и рад Николаја Данилевског.

Оно што конкретно можемо уочити из писања Момчила Настасијевића јесте следеће. У кључном огледу који се бави опасностима рационалистичког европоцентризма у нас, „У тражењу себе”, Настасијевић истиче да смо од Доситеја Обрадовића у непрестаној кризи преласка са усменог (гусларског, народног) на писано стваралаштво, и да, ако се та криза не разреши повољно, чека нас велика опасност по наш целокупни духовни развитак. Основни проблем је што смо се, по Настасијевићу, обрели у *културној џуџини*³. Док је народ својевремено нашао себе и створио високу културу, данашњи ствараоци беже од себе што даље, у непрестаној трци да достигну стране узоре: „Јер код нас, од буквара до универзитетске студије, све је досад било много више упућено правцем достигнућа других (као да је у питању тркачка стаза) неголи, подешавајући брзину хода према узрасту, кретати се напред тако да сваки даљи корак значи и даље буђење и јачање родних снага. И зар се није, за текло столеће, иза ове или оне културности, кад јаче кад слабије приме-

³ Сва наглашавања: Н. П.

њивано, крило увек исто гесло: родити се на дому, тражити привидно себе у иностраном свету, разрешујући се у ствари од свих родних позива; ослобођен сваке опасности духовног порођаја, вратити се дома, отворити школу брзо и бесплодног рашћења, привидом културе спасавати нашег мучног човека од свих врлети и понора стваралачке жртвености” [Настасијевић 1991: 139].

Дакле, бежање од себе у окриље туђе културе јесте пут мањег отпора, на коме не може имати стваралачких исхода зато што на њима нема жртве. Зато су у нас, по Настасијевићу, углавном самоуци успевали да дају нешто оригиналног стваралаштва. И Руси су имали сличну ситуацију, расцеп између свога и онога што нуди свет. Али, код њих је тај расцеп био дубљи и искренији него код нас – они су, кад су кретали за туђом културом, чврсто веровали да је то једини исправан пут, док је код нас одлажење у туђину увек било олако, без духовног самораспињања. Због тога су Руси дубоко поставили проблем, из чега се код њих јавила снажна и озбиљна мисао. Наше бекство од себе довело је само до површних, ескапистичких решења, од којих нема стваралачке користи. Ни романтизам, ни реализам, нису у Срба остварени у пуноти својих потенцијала управо због *имийа-йивносйи*, тако да је наша кратка културна историја новијег доба умногоне *йровизоријум* [Исто].

Осим академског, идеје Николаја Данилевског, имале су утицај и на нивоу политике. Најпознатији је утицај на Николу Пашића. Он је своје политичке ставове изнео у документу „Кратак преглед борбе, стања и тежње српског народа у Краљевини Србији од Берлинског конгреса до данашњег дана” [Перовић 2007]. У поменутом документу се бори против неистомишљеника, који су желели да Србију окрену Западу. За ту прилику се недвосмислено позива на Данилевског када каже: „Наше политичко ’верују’ јесте свесловенски савез под заштитом и руководством Императора и Цара руског (...) тако како је бесмртни руски писац Данилевски у својој књизи означио” [Перовић 2007: 415]. Штавише, Пашић је 1888. године, док је био у емиграцији, почео да преводи дело *Русија и Европа* на српски језик, али није успео да нађе издавача и тај превод није завршио [Шемјакин 2004].

Никола Пашић је концепт Народне радикалне странке градио у складу са идеолошким оквиром руско-словенске политичке мисли. Слично као и руски мислилац Данилевски, Пашић је доживљавао Русију и Европу као два суштински различита цивилизацијска и културно-политичка света. У моделу уређења државе заступао је синтезу православне духовности, снажних и стабилних институција, као и одређених елемената преузетих из руског државног система. Полазећи од ових идејних и културних подударности, Пашић је сматрао да Срби имају историјску и цивилизацијску мисију да предводе јужнословенске народе у формирању заједничке државе. Та држава, у његовој визији, била би интегрални део ширег свесловенског савеза, у оквиру којег би Србија, одмах након Русије, заузима-ла једно од водећих места. Ово најбоље осликава како су у пракси прихваћене идеје Данилевског од једног представника српске владе.

ЗАКЉУЧАК

Николај Данилевски као значајан мислилац руског филозофског круга, геополитичар, панслависта, био је и руски пионир цикличне друштвене теорије, али и неко ко је међу првима у свету овакав поглед поставио на научне основе. Његове идеје извршиле су велики утицај на многе руске словенфиле попут Достојевског, Леонтјева, али и обликовале руску геополитичку мисао. Допринос Данилевског огледа се и кроз детронизовање западноцентричног наратива и пружању алтернативе другачијег културног и цивилизацијског развоја. Осим наведеног, његове идеје се читавају и кроз рад великих филозофа културе, социолога и геополитичара попут Освалда Шпенглера, Арнолда Тојнбија, Питирима Сорокина, Семјуела Хантингтона али и многих других.

Дело *Русија и Европа* Николаја Данилевског остварило је значајан утицај и у Србији, пре свега у филозофији културе, друштвеној теорији, али и солидно обликовало политичке идеје и стремљења. Његов рад и данас наставља да буде неизоставна литература када се говори о филозофији културе, цикличним друштвеним теоријама и геополитици. Такође, у контексту развоја мултиполарног света и опадања моћи запада, сведоци смо обнове интересовања за циклични поглед на свет, који нуди различите могућности културног развоја.

На крају, запажамо да скрајнутост цикличне друштвене теорије у главнотокковском научном дискурсу, не долази због превазиђености и неадекватности ових идеја, у смислу разумевања савременог света и будућих догађаја, већ због тога што исте стоје у директној супротности са владајућом научно-вредносном парадигмом, у којој доминирају идеје о прогресивистичком кретању људске историје, вере у технологију и моралну изабраност запада. Дакле, несагласност и довођење у питање актуелних, владајућих вредности, а не неадекватност, чини поменуте идеје проблематичним, односно потиснутим. Међутим, само постављање правих питања једини је начин за долазак до ваљаних одговора. То што је нешто популарно или наметнуто, не значи да је само по себи исправно. Данас је потпуно јасно, да се прогресивистички, линеарни поглед на историју, оправдава једино још кроз технолошки напредак, желећи да се на тај начин, читава друштвена стварност редукује на технологију. Технолошки напредак је очигледна чињеница, и кроз целу људску историју се непрестано јавља нешто ново. Ипак, то ново, трајно је везано за старе архетипске обрасце. Редукцијом друштвене стварности на технологију, заправо се долази до затварања унутар једне парадигме, што неминовно доводи до стагнације знања. С друге стране, управо сукобљавање гледишта доводи до пораста објективности и раста сазнања, а класици друштвене теорије попут Николаја Данилевског нам у томе могу бити веома корисни.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бажов, Сергей Иванович (1997). *Философия истории Н. Я. Данилевского*. Москва: Российская академия наук и Институт философии.
- Вујић, Владимир (1936). Предговор. У: О. Шпенглер, *Пройасиј зајага: нацрти за морфологију историје свейа*, књ. 1. Београд: Геца Кон, 5–18.
- Данилевски, Николај Ј. (2007). *Русија и Евроја*. Београд: Нолит и Досије (2. издање).
- Зењковски, Василиј Васиљевич (2005). *Руски мислиоци и Евроја*. Београд: „Никола Пашић”.
- Најдановић, Димитрије (2003). *Философија историје Имануела Хермана Фихтјеа и групи сјиси из философије, бојословља и књижевности*. Београд: Јасен и Фонд истине о Србима.
- Настасијевић, Момчило (1991). *Есеји. Белешке. Мисли* (збирка: Сабрана дела Момчила Настасијевића, књ. 4). Горњи Милановац: Дечје новине и Београд: Српска књижевна задруга.
- Павловић, Никола (2020). Предговор. У: Тодор Вулић, *Заборављени закони историје: гревна будућности историјској циклизма*. Нови Сад: Центар за културну обнову Археофутура, 7–9.
- Перовић, Латинка (2007). Николај Ј. Данилевски и Никола Пашић. У: Н. Данилевски, *Русија и Евроја*. Београд: Нолит и Досије, 413–417.
- Суботић, Милан (2001). *Тумачи руске идеје: сјудје о руским мислиоцима*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Хантингтон, Семјуел (2000). *Сукоб цивилизација и преобликовање свейској йорейка*. Подгорица: ЦИД.
- Шемјакин, Андреј (прир.) (2004). *Мийройолий Михаило и Никола Пашић: Емираниска йрейиска (1884–1888)*. Београд: Историјски институт.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2006). *Filozofija istorije*. Filip Višnjić.
- Isakova, Irina Viktorovna (2005). *Russian Governance in the Twenty-First Century. Geo-Strategy, geopolitics and governance*. London – New York: Frank Cass.
- MacMaster, Robert E. (1967). *Danilevsky: A Russian Totalitarian Philosopher*. Harvard University Press.
- Sorokin, Pitirim A. (1956). Toynbee's philosophy of History. In: M. F. Ashley Montagu (ed.), *Toynbee and History: Critical Essays*. Porter Sargent Publishers, 188.
- Tartalja, Smilja (1976). *Skriveni krug: obnova ciklizma u filozofiji istorije*. Beograd: Predsedništvo Konferencije Saveza socijalističke omladine Jugoslavije.
- Tsygankov, Andrei P. (2017). In the Shadow of Nikolai Danilevskii: Universalism, Particularism and Russian Geopolitical Theory. *Europa-Asia Studies*, LXIX(4): 571–593. [DOI: 10.1080/09668136.2017.1335691]
- Walicki, Andrzej (1973). *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*. Oxford University Press.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Афанасьев, Валерий Владимирович (2009). Либеральное и консервативное. У: О. Шпенглер, *Политические произведения* (стр. 409). Приступљено: 12. септембра 2024. (линк више није активан).
- Музеј рудничко-таковског краја. (2020). Легат Настасијевића. Доступно на: <https://www.muzejgm.org/legat-nastasijevica/>. Приступљено: 8. 6. 2025.
- Pipes, Richard (1997, September/October). Is Russia Still an Enemy? *Foreign Affairs*, 76(5), 65–78. Доступно на: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/1997-09-01/russia-still-enemy>. Приступљено: 8. 6. 2025.

Segrillo, Angelo (2018). Europe or Asia? The Question of Russia's Identity in the Discussions between Westernizers, Slavophiles and Eurasianists and an Analysis of the Consequences in Present-Day Russia. У Academia.edu. Доступно на: https://www.academia.edu/38736119/Europe_or_Asia_The_Question_of_Russia_s_Identity_in_the_Discussions_between_Westernizers_Slavophiles_and_Eurasianists_and_an_Analysis_of_the_Consequences_in_Present_Day_Russia. Приступљено: 8. 6. 2025.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/6/16

Accepted: 2025/7/9

CYCLICAL SOCIAL THEORY OF NIKOLAY DANILEVSKY AND THE SERBS: RELATION, RECEPTION, AND INFLUENCE

by

NIKOLA PAVLOVIĆ

Matica Srpska

Department of Social Sciences

Matica Srpska 1, Novi Sad, Serbia

npavlovic@maticasrpska.org.rs

<https://orcid.org/0009-0005-2368-4227>

SUMMARY: Nikolay Danilevsky was a Russian natural scientist and cultural philosopher who interpreted the course of world history through a cyclical social theory, thereby making a significant contribution to the development of macro-level theories and longitudinal socio-cultural studies. Through his theory of cultural-historical types, Danilevsky proposed several important alternatives to the prevailing understanding of history and the development of cultures. Within the framework of this theory – and in advocating for an original path of development specific to the Slavic world – Danilevsky also discussed the role of the Serbian people and Serbia. Furthermore, his study *Russia and Europe* had a profound impact on philosophical thought beyond Russia's borders.

KEYWORDS: Danilevsky; cyclical theory; Russia; Serbia; Serbs; culture; civilization

UDC 34:929 Tasić Đ.
UDC 172.4
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2595345P>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 10. 3. 2025.
Прихваћен: 3. 9. 2025.

ПРАВНА И ФИЛОЗОФСКА ДИМЕНЗИЈА ПАЦИФИЗМА ЂОРЂА ТАСИЋА: ИЗМЕЋУ ИДЕАЛИЗМА И РЕАЛПОЛИТИКЕ

АЛЕКСАНДАР ПЕШИЋ

Економско-трговинска школа Врање
Есперанто ББ, Врање, Србија
alexpesicff@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-3532-1904>

БРАНИСЛАВ БОРИЋ

Историјски архив „31. јануар”
Партизанска 17а, Врање, Србија
baneboric83@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-7922-2644>

САЖЕТАК: У раду се анализира правна и филозофска димензија пацифизма Ђорђа Тасића, истакнутог српског правног теоретичара 20. века. Кроз анализу његових дела, истражује се појам релативног пацифизма, који се залаже за остварење мира јачањем међународних правних институција, међусобном сарадњом између држава и промоцијом правде, али се не одбацује и легитимна употреба силе у екстремним случајевима. Рад истиче да Тасићев пацифизам представља синтезу идеализма и реалполитике, укључујући критику национализма и апсолутног пацифизма, уз свесност о практичним ограничењима његове примене у међуратном периоду у којем доминирају национални интереси. Закључује се да одрживост његове теорије зависи од политичке воље за међународном сарадњом и ефикасношћу правних механизма, што га чини значајним теоретичарем и за даље расправе о међународним односима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пацифизам; међународно право; Ђорђе Тасић; рат и мир; интернационализам; реалполитика

Пацифизам је једна од кључних тема у филозофији и правној теорији међународних односа. Од Кантове идеје о „вечитом миру” до савремених дебата о улози међународних институција, пацифизам је често био предмет сучељавања између идеализма и реалполитике. Посебно је занимљиво како су се пацифистичке идеје обликовале у контексту Србије у 20. веку, где су историјски и политички изазови често стављали на пробу идеје мира и међународне правде. У том смислу, радови Ђорђа Тасића, као једног од најзначајнијих српских теоретичара права и филозофије права представљају изузетно релевантан допринос правној и филозофској мисли тог доба. Ђорђе Тасић¹ био је правник и универзитетски професор, заслужан за коришћење социолошког метода у праву и један од утемељивача социологије права и социологије у Србији. Био је и уредник *Архива за правне и друштвене науке* од 1939. до 1941. Као декан Правног факултета у Београду одбио је да се приклони окупаторској власти због чега је стрељан 1943. од стране Гестапоа [Видети: Роровић и др. 1993; Тркуља 1999; Miladinović and Vuković 2023]. Тасић се залагао за концепт пацифизма, полазећи од уверења да је мир остварив кроз међународне правне механизме, сарадњу и солидарност међу државама. Његова мисао била је снажно утемељена у европској правној традицији, али истовремено свесна реалности политичких односа и ограничења права у међународним оквирима. Његова дела могу се посматрати као покушај да се одговори на питање: да ли право може бити довољно снажан инструмент за очување мира у свету где силе реалполитике често преовлађују над правним нормама?

Пацифизам у западноевропској правној и филозофској традицији има дубоке корене још у хеленистичком добу. Стоици су једна од филозофских струја која је промовисала идеју космополитизма и избегавања сукоба. Хришћанска традиција је допринела развоју пацифизма, нарочито у делу Светог Августина, који је у *О Држави Божијој* поставио темељне доктрине праведног рата [Augustin 1982]. Један од највећих филозофа, Имануел Кант, у свом спису *Вечни мир* предлагао је стварање републиканских држава и међународне федерације која би спречила ратове: „Стајаће војске (*milesperpetuus*) треба да временом потпуно нестану” [Kant 1974: 138]. Слично томе, Толстој је у 19. веку кроз своје хришћанско учење пропাগирао пацифизам, заснован на моралној одговорности појединца.

Правна регулација рата и мира у међународним односима постала је значајна у 19. и 20. веку. Прве озбиљне покушаје регулисања рата представљале су Хашке конвенције (1899, 1907), које су настојале да ограниче употребу оружја и успоставе механизме за решавање сукоба. Женевске конвенције (1949) донеле су детаљније прописе о заштити цивила и ратних заробљеника. Савремени правни оквир највише почива на Повељи УН [1945], која у члану 2(4) наводи: „Сви чланови, у својим међународним односима, уздржавају се од претње силом или од употребе силе против територијалног интегритета или политичке независности или на сваки други начин несагласан са циљевима Уједињених нација” [УН 1945: 8].

¹ (Врање, 1892 – Београд, 1943)

Широки спектар интелектуалаца заступао је различите облике пацифизма (нпр. апсолутни, релативни, прагматични, условни, антиратни, селективни и др.). Апсолутни пацифизам, који су заступали Лав Толстој и Махатма Ганди, одбацује сваки вид насиља и рата, без обзира на околности. Толстој је наглашавао да „...нема оправдања за насиље, јер сваки рат води новом насиљу” [Толстој 1894: 132], док је Ганди сматрао да је најјача снага и најмоћније оружје које човечанство поседује управо ненасиље [видети: Ганди 2014]. Релативни пацифизам, попут оног који је заговарао Џон Дјуи, прихвата могућност рата ако он служи одбрани правде и међународног поретка [видети: Djuí 1966]. Прагматични пацифизам, какав је заступао Бертранд Расел (Bertrand Russell), сматра да се мир може одржати кроз дипломатске механизме и баланс моћи. То нарочито наглашава у *Новим надама за мењање свега* (*New hopes for a changing world*) где истиче да је права претња миру не рат сам по себи, већ недостатак политичке воље да се он спречи [видети: Russell 1951: 12 и даље]. Релативни пацифизам, какав је заступао Тасић, прихвата могућност употребе силе у екстремним случајевима, као средство заштите права.

ПАЦИФИЗАМ ЂОРЂА ТАСИЋА

Пацифизам у делима Ђорђа Тасића представља комплексну и диференцирану доктрину која се разликује од чисто апсолутног одбацивања насиља. Тасић није подржавао утопијски пацифизам који игнорише политичке и социјалне реалности, већ је његов пацифизам могао да се опише као релативан и условљен идеал – приступ који настоји да минимизира насилне конфликте кроз унапређење међународног правног поретка и изградњу институција које промовишу правду и стабилност. У својим списима он наглашава да „...мировно решавање односа има само по себи вредности. Зато је важно да и људи увиде да је то најбољи начин решавања односа. У томе је такође оправдање што је међународно право признавало и оне међународне уговоре који су закључивани између победиоца и побеђених (какви су најчешће мировни уговори)” [Тасић 1931б: 244–245]. Такав Тасићев пацифизам је непосредно инспирисан драматичним искуствима међународних конфликата између два светска рата, што је продубило његово схватање да традиционални милитаристички приступи не могу обезбедити трајну стабилност, већ да би мирно решавање спорова међу државама био „природан завршетак у развоју међународног права” [Тасић 1931б: 245]. Он је веровао да мир није само одсуство оружаних сукоба, већ активна конструкција правде која се постиже изградњом снажних међународних институција и правних механизма који регулишу односе држава и постојање праведног и уравнотеженог друштвеног поретка. Тасић је истицао да, у свету где доминирају национални интереси и где политичка воља често недостаје, пацифизам као апсолутна доктрина остаје утопијски идеал. Зато Тасић наглашава да људи и државе треба да буду за мир, али не „безусловни мир” већ се и тај мир достиже „непрекидним радом, компромисима али и борбом за своје право” [Тасић 1931б: 245].

Пацифизам је морални идеал који захтева спољашњу и унутрашњу потпору и политичку вољу да би се правни принципи спровођењем у пракси остварили.

Тасићев пацифизам не припада апсолутним пацифистичким тежњама какав је имао нпр. Толстој за који Тасић сматра да је наивни пацифизам [видети: Тасић 1931а: 328], већ представља правни пацифизам који почива на уверењу у примат права над силом. Полазиште његове аргументације је захтев за инкриминацијом неправичног рата, који он поима као злочин против међународног права и човечанства у целини. Такав захтев нужно води ка замисли супранационалног поретка способног да санкционише државе и политичке актере који прибегавају агресији [Тасић 1931б: 245]. У том смислу, Тасић уочава потребу за институционализованим обликом међународног правосуђа, чији би домет превазилазио класични систем међудржавних односа и усмеравао се ка обликовању једне правне заједнице светских размера. Управо из тог угла појављује се и његова визија светског правног поретка, који у крајњој линији поприма карактер светске државе [Тасић 1931б: 245].

Иако без остатка осуђује агресивне ратове, Тасић не одбацује могућност примене силе у међународним односима. Напротив, он је допушта, али искључиво као институционализовану, правно санкционисану и контролисану меру у интересу очувања мира и међународне безбедности [Тасић 1931а: 328]. Тако се јасно разликује од апсолутног пацифизма који полази од безусловног одрицања од силе. За Тасића, сила је легитимна једино ако делује у оквиру права, односно ако је стављена у службу општег мира.

У својим списима Тасић заузима став који га издваја од дела немачке правничке мисли међуратног доба, будући да инсистира на равноправности и једнакости држава у међународним односима. Овим Тасић недвосмислено одбацује хијерархијске концепције међународног права, карактеристичне за реалполитичке доктрине, и афирмише идеју о праву као универзалној основи међународног поретка. Управо у томе се огледа његова критика реалполитике: насупрот учењу о примату силе и интереса великих сила, Тасић поставља начело једнакости субјеката међународног права као темељ новог, миротворног поретка.

Критика национализма и милитаризма представља још једну важну компоненту његовог мишљења. Тасић је био оштро критичан према национализму, сматрајући да прекомерна приврженост националним интересима често води до агресивне политике која може искључиво да подржава милитаризам. Он је указивао да се правни аргументи често користе селективно, како би се оправдали експанзионистички потези великих држава, што утиче на могућност изградње истински праведног и стабилног међународног поретка. У том контексту, Тасић је истакао да је потребно превазилажење одређених националних интереса и усвајање ширег, интернационалног погледа као основ за трајни мир. Самим тим Тасић заступа идеју интернационализма који „ставља власт и моћ, као и егоизме националне и групне под етички идеал достојанства човека и братства људи”

[Тасић 1940: 23]. Осим тога, Тасић се у својим радовима бавио улогом силе у међународним односима. Сматрао је да правни системи и међународне институције имају потенцијал да регулишу односе између држава, али да тај потенцијал често не достигне свој максимум због доминације политичке моћи. Ова анализа указује на дубоки контраст између теоријских идеала међународног права и реалности.

Тасићев став према моралу, правди и хришћанској етици одражава дубоку увереност да су ови идеали темељ сваког функционалног друштва. Он сматра да је морал човека основа за изградњу праведног друштвеног поретка, а да право и правда представљају не само апстрактни идеал, већ практичан оквир којим се регулишу односи међу људима. За Тасића, морал није само лична одлика, већ колективна вредност која обликује начин на који друштво функционише. Он верује да право треба бити управо изведено из универзалних моралних принципа који потичу из хришћанске традиције, јер тај морал обликује душу човека и подстиче његову способност за саосећање, опраштање и истинску праведност. Зато он наглашава да је неопходно да „стекнемо своју душу, испунимо свој први и најсуштаственији задатак нашег живота” [Тасић 1928: 46], али и да треба „много душе, да би социјалне везе и социјалне нужности добиле свој трајни темељ и своју пуну снагу” [Тасић 1928: 47]. Тасић сматра да хришћански морал није само религиозни систем уверења, већ и основ за друштвену етику која може да инспирише правичну и хуману политику. За њега, морални доживљај и етички идеали представљају снажну основу за изградњу међународних односа заснованих на принципима правде, а не на чистој моћи и интересима. У том смислу, његов пацифизам је дубоко повезан са уверењем да се стабилан и трајан мир може остварити само ако друштво приступа решавању спора придржавајући се хришћанских моралних принципа, а не кроз употребу силе.

Може се сумирати да идеја пацифизма у делима Ђорђа Тасића представља комплексну синтезу идеализма и реалности, где се међусобно преплићу критика национализма, анализе односа права и силе и истраживање услова за очување мира, јер како Тасић тврди „пацифизам је пацифизам и кад тежи постепеном остварењу мира” [Тасић 1931a: 329]. Тасићева дела постављају темељ за дубље разматрање како правних, тако и политичких аспеката рата и мира, те служе као инспирација о улози међународног права у изградњи стабилног светског поретка.

ИЗАЗОВИ ПАЦИФИЗМА КОД ЂОРЂА ТАСИЋА

Иако је Тасић у својим радовима јасно тежио ка пацифистичким вредностима и методама ненасиља, он је препознао и практичне изазове у примени пацифизма као једног апсолутног принципа. Његова дела рефлектују дилему између идеалистичке тежње ка миру и потребе за репресивним мерама у одређеним ситуацијама како би се очували друштвени поредак и правна стабилност. Тасић признаје, бар посредно, да држава понекад мора прибегавати сили како би заштитила грађане и очувала правни поредак.

Оваква дилема указује на ограничења пацифистичког приступа у кризним ситуацијама. Даље, право би требало да буде алат за друштвену правду, али је Тасић ипак свестан да оно често постаје инструмент принуде. Ова тензија између идеала права и његове практичне функције ствара противречност у Тасићевом схватању пацифизма. Тасић се суочава с питањем да ли је насиље икада морално оправдано, што примећује и Миливојевић који каже да је Тасић сматрао да је морална обавеза осудити рат како би се он одбацио, али не у потпуности [видети: Миливојевић 2022: 117–118]. Док је Тасић склон тврдњи да је ненасиље супериорно, он имплицитно признаје да постоји простор за легитимну одбрану када су основна људска права озбиљно угрожена.

Држава понекад прибегава репресивним мерама јер су они неопходни зарад заштите грађана и државног поретка. Иако Тасић одбацује ауторитативне механизме власти, он не даје конкретан одговор на питање како би се друштвена стабилност очувала без присиле у ситуацијама када је ред озбиљно угрожен. Примери екстремних случајева укључују побуне, тероризам, организовани криминал па се онда намеће проблем у којем је скоро немогуће да држава делује без употребе силе. Сâм пацифистички приступ намеће толеранцију, али онда долази до угрожавања сигурности њених грађана. Међутим, Тасић наглашава да је „дисциплина чланова једне заједнице важан чинилац за право, јер она може бити развијена више или мање довољно или недовољно, и од тога зависи потреба да се употребе правна средства” [Тасић 2011: 157]. Другим речима, неопходно је да се у екстремним случајевима казне појединци који се не придржавају правног поретка у држави. Како би се избегле екстремне ситуације у држави, демократизација институција је пожељан процес, али сâм овај процес није увек довољно брз и делотворан у кризним ситуацијама. У идеалном друштву може се замислити друштвени систем у којем држава никада не прибегава репресији, па самим тим и чува мир и стабилност, док нам пракса говори другачије. Сâм реформистички приступ, иако теоријски заступа идеју о постепеном преласку ка праведнијем друштву, суочава се са бројним препрекама. Тасић предлаже постепене реформе као начин за изградњу друштвене правде, али не разматра довољно отпор који долази од политичких и економских елита. Историјски гледано, велике друштвене промене не остварују се искључиво постепеним изменама, већ су често резултат масовних протеста, насилних сукоба и револуција. На пример, покрети за грађанска права у САД делимично су успели захваљујући ненасилним методама, али су кључни закони донети под притиском великих протеста и директне државне интервенције. „Установе пацифистичке (*pacifiques*) и пацифирајуће (*pacificatrices*) већ су створене и на путу усавршавања вршећи васпитну улогу на јавно мњење” [Тасић 1931г: 543]. Тасић овим указује да већ постоје механизми и институције које промишљају и обликују јавни дискурс, али је питање да ли они могу сами по себи изазвати потребну (р)еволуцију друштвених промена.

Још један проблем који остаје противречан сагледано из угла пацифизма јесте како заштити грађане и правни поредак у ситуацијама када

је насиље међу државама апсолутно неизбежно. Ако држава у потпуности одбади употребу силе како се онда одбрани од агресије других држава или боље речено како помирити идеал пацифизма са реалним потребама државе да штити своје грађане од насиља? Ово је један од класичних етичких проблема пацифизма. Пацифизам подразумева одређену дозу пасивности, али и употребу силе у одређеним ситуацијама што је и само Тасићево становиште. Наиме он сматра да је „мир релативан појам који собом увек значи и борбу” [Тасић 1931б: 245] па је самим тим и могуће дозволити употребу силе кад је то апсолутно неопходно. У том смислу сваки појам, па и појам пацифизма Тасић је узимао као релативни.

У контексту рата и мира, Тасићево стваралаштво пружа свеобухватан увид у комплексност међународних односа, где право и сила често долазе у конфликт. Тасић је био веома активан у истраживању питања рата и мира, наглашавајући да рат није само резултат ирационалних импулса или емоција, већ и последица недостатка праведног и ефикасног међународног поретка. Тасић је нагласио да „нема сумње да рат може имати добрих последица, корисних по човечанство и да их је одиста и имао. Свако зло има своје добро...” [Тасић 1931в: 369]. Међутим, он је у својим радовима указивао и на то да се рат може разумети као симптом недостатка политичке воље да се примене правни инструменти за решавање спора, те да право, иако треба да буде средство за очување мира, често остаје жртва реалполитике. Како би се очувао и задржао мир неопходно је посегнути ка њему одмах и држати се тог начела да би се избегли сукоби у будућности.

Систематично испитујући услове, препреке и могућности успостављања трајног међународног мира кроз призму правних, етичких и социолошких теорија, Тасић полази од основне антитезе друштвеног живота: начела сарадње и борбе и указује да, и поред растуће међузависности народа, структурне и идеолошке неправилности задржавају рат као реалну претњу међу државама [Тасић 2012: 371]. У критици оптимистичких предвиђања класичних мислилаца (Русо, Кант) Тасић показује да унутрашње политичке демократске трансформације не гарантују аутоматски међународни мир. Напротив, процеси демократизације и технички напредак могу појачати деструктивни потенцијал оружаних сукоба те самим тим „рат постаје са економског гледишта једно ирационално средство” [Тасић 2012: 372] чиме се наглашава раскорак између економске ирационалности рата и наставка његове практичне употребе.

Тасић претежно класификује теорије мира у три групе: теорије које повезују мир са успостављањем наддржавних организација и организоване силе [Тасић 2012: 373], природноправне и друге правне теорије које виде гаранцију мира у оствареној унутрашњој правди у државама [Тасић 2012: 373–374] и етичке теорије које наглашавају моралну трансформацију човека и универзалну солидарност [Тасић 2012: 374]. Тасић упозорава на ограничења сваке од наведених теорија, истичући да апстрактни принципи правде без опште прихваћених и практично применљивих критеријума могу довести до нових конфликта уместо до трајног мира [Тасић 2012: 373–376].

Посебну улогу у Тасићевој аргументацији заузима концепт солидарности као нормативног темеља мира. Како он формулише: „солидарност међу народима, која је једини правни основ за мир”, представља основну нормативну тачку око које треба градити правно-међународне институције и етичку свест [Тасић 2012: 377]. Али то „не значи компромис, као што ни мир не значи компромис. Солидарност захтева и признавање извесних начела, и, ако се та начела не поштују, могу се проузроковати још већи ратови” [Тасић 2012: 377]. Тасић закључује на умеренореалистичкој ноти: иако је идеал ненасилног и праведног међународног поретка неопходан, његова остваривост захтева истовремен рад на правним механизмима (међународни судови, процедуре мирног решавања спорова), етичком васпитању и политичкој вољи народа. Мир, сматра Тасић, није само одсуство рата него позитивна синтеза права и морала која се остварује поступно и путем институционалних решења.

ПРОБЛЕМ ПРИМЕНЕ ПАЦИФИЗМА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Проблем примене пацифизма између два светска рата представља једну од највећих слабости пацифистичких доктрина, укључујући и ону коју је заступао Ђорђе Тасић. Иако пацифизам као идеал нуди етички и морално задовољавајући концепт мира, његова практична имплементација била је суочена са бројним изазовима у контексту политичке нестабилности, растућег национализма и појаве тоталитарних режима. У периоду између два светска рата, међународни поредак је био изложен експериментима који су покушавали да ускрсну пацифистичке идеале, док су у исто време настајале и нове врсте конфликта. Такође, империјалистичке силе нису одустајале од својих амбиција за доминацијом и контролом. Сама идеја пацифизма је уздрмана актуелним политичким дешавањима у том периоду, а то је приметио и Расел много раније па је у свом есеју из 1915. године сматрао да је пацифизам диван идеал, али да је у пракси неспособан да заустави агресивне потезе моћних држава [видети: Russell 1915]. Ставовима у Раселовом есеју под називом *Етика рата* (The ethics of war) као да се предвиђају будући догађаји, а сама пацифистичка доктрина илуструје да, ма колико морално била оправдана, нема довољну основу у условима где доминирају национални и империјалистички интереси и где је политичка воља за њено спровођење изузетно ограничена. Карл Шмит (Carl Schmitt), познат по својој критичкој анализи политичких идеја, у својој књизи *Der Begriff des Politischen* (Концепт политичког) истиче да политика није само поље за пацифистичке идеале, већ је арена борбе за моћ, где пацифизам као теорија не може да се одвоји од реалности [видети: Schmitt 1932: 24 и даље]. Тиме се наглашава конфликт између теоријских идеала и сурове реалности међународних односа. Пацифистичке идеје недовољно имплементирају механизме за спречавање или решавање сукоба када се сукобљавају две или више страна. Недостатак униформне политичке воље и интернационалне сарадње представљао је суштински

узрок да пацифизам не успе да се реализује у пракси, нарочито у условима међуратног периода, где су интереси великих држава често надмашивали теоријске идеале. Примена пацифизма у међуратном периоду Европе показује да идеја, колико год била инспиративна у теорији, остаје изузетно осетљива на политичке и друштвене околности. Тасићев пацифизам, као и сви пацифистички концепти, суочавао се са непремостивим ограничењима у условима када су агресивне политике и национализам доминирали међународном политиком, па је и практична примена пацифизма била изузетно тешка.

Између два светска рата на међународној сцени можемо навести неколико примера где су национални и геостратешки интереси били толико доминантни да пацифистички приступи, попут оног који је заступао Тасић, није било могуће применити. Једна од тих је и јапанска агресија у Манџурији (18. септембар 1931 – 27. фебруар 1932), где се јасно показало да су велике силе, које су тежиле да остваре своје амбиције, неспремне да се придржавају пацифистичких принципа и међународних норми. Самим тим је, уместо мирног решавања спорова, јапанска агресија довела до ревизије међународног поретка. Сличан пример представља италијанска инвазија на Етиопију 1935. године или тзв. Други италијанско-етиопски рат који је трајао од 3. октобра 1935. до 19. фебруара 1937. Овај рат посматран је као предигра за Други светски рат, а у овом окршају се огледа и неефикасност Лиге народа као једне од међународних организација која је за циљ имала да спречи рат и посегне ка преговарачкој дипломатији како би се избегли било какви оружани сукоби. Међутим, овај напад био је мотивисан експанзионистичким амбицијама италијанског режима, који није био спреман да се придржава међународних споразума и пацифистичких идеала, чиме је јасно показана немогућност примене пацифизма у условима где доминирају национални интереси. Скоро у истом периоду због дубоких социјалних, економских и политичких раскола унутар Шпаније, као и међународних интереса различитих војних и политичких сила, дошло је до избијања сукоба који је превазилазио било какве пацифистичке идеале. Наиме, пацифистички приступ, који би захтевао дијалог и компромис, у овој ситуацији није могао да се примени због изузетно подељене друштвене структуре и појачаног национализма, како међу левицом тако и међу десницом. У Шпанском грађанском рату (17. јул 1936 – 1. април 1939) национални и интернационални фактори приказали су се као комплексна мрежа интереса. С једне стране, интервенције држава као што су Немачка и Италија које су биле подршка за националисте предвођене Франсиском Франком (Francisco Franco), а с друге стране, помоћ Совјетског Савеза који је подржавао републиканце довели су до огромног броја жртава унутар једне државе. Подршка и политика ових војних сила је показала да су реални интереси усмерени ка утврђивању моћи и одбрани сопствених националних интереса.

Политика „помирениости” коју су спроводиле Велика Британија и Француска према растућој агресивности нацистичке Немачке у тридесетим годинама 20. века представља један од најзначајнијих модела ком-

промиса између пацифистичких идеала и реалне политичке потребе за очувањем стабилности. Велике силе су, мотивисане страхом од новог великог рата, одлучиле да направе одређене уступке захтевима Немачке, надајући се да ће тим поступцима спречити будућу агресију и конфликт. Један од најпознатијих модела ове политике је „Минхенски споразум” потписан 29. септембра 1938. године, где је Велика Британија, под вођством Невила Чемберлена (Arthur Neville Chamberlain), пристала на компромис са Адолфом Хитлером. Чемберлен је, иако упознат са ризицима, веровао да ће уступањем немачким територијалним захтевима осигурати мир, изјавивши: „Мир за наше време” (“Peaceforourtime”). Међутим, ова политика „помирености” дала је Хитлеру прилику да без устручавања настави са својим амбицијама, што је убрзало процес ревизије међународног поретка.

Применити Тасићеву идеју пацифизма у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевини Југославији, било би изузетно тешко због низа политичких, друштвених и националних изазова. Један од примера је увођење диктатуре краља Александра 6. јануара 1929. године, која је настојала да усклади различите етничке и политичке интересе кроз ауторитарну централизацију, што је, резултирало сузбијањем демократских институција и слабењем правног поретка. Александар I Карађорђевић је за време овог периода распустио Народну скупштину, забранио рад свих политичких странака и синдиката, онемогућио политичке скупове и увео цензуру штампе. Шестојануарска диктатура је званично окончана доношењем Октоисаног устава 3. септембра 1931. године. За сâм период, Тасић отворено каже да то „није [било] правно стање, већ просто незаконито стање” [Тасић 2011: 191]. Пацифистички идеали, који захтевају искрену политичку вољу и институционалну стабилност, били су практично немогући. Тасић, као апсолутни противник ауторитативних структура, што с правног то и с моралног гледишта, критикује ово и каже да је „услов за нормалан живот државе да има своје право и поступа по њему” [Тасић 2011: 194].

Пример компромиса који је настао из воље да се избегне већи конфликт, али који истовремено одражава политичке компромисе који нису потпуно у складу са принципима правде и самоопредељења народа из угла пацифистичког гледишта је „Рапалски споразум” потписан 12. новембра 1920. године између Краљевине Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Тасић је нагласио да је решавање спорова кроз дипломатију и међународни правни поредак суштински важно, али он греши кад каже да не треба чекати „у бесконачност на остварење мира као на посебну етапу прогреса човечанства, сувише удаљену од нас. Ми га морамо хтети још сада” [Тасић 1931в: 373]. Мир и компромисе које он носи, а који се доносе из чисто политичких и економских разлога често нису одрживи на дуге стазе. Наиме, након Првог светског рата, амбиција Италије да анектира подручја која су јој обећана у „Лондонском споразуму” (26. април 1915) довела је до војне окупације, што је представљало пример употребе силе уместо мировног решења. Због немогућности коришћења окупаци-

раних јадранских лука, Краљевина СХС била је привредно исцрпљена. Изгубљена је подршка САД због пораза председника Томаса Вилсона на изборима, па уместо да се „Рапалски споразум” темељи на принципима самоопредељења и међународне правде, он је дошао као резултат спољашњих притисака, економских интереса и политичке немоћи. Последице које су произашле из овога биле су далекосежне: више од пола милиона Хрвата и Словенаца нашло се изван граница своје државе и они ће врло брзо бити изложени „италијанизацији”, затварању словенских културних установа и фашистичком терору. Иако је на крају Рапалским споразумом избегнут директан војни сукоб, он представља трагичан пример како се идеали мира могу жртвовати у име краткорочног компромиса, што може имати дугорочне негативне последице по стабилност региона.

Критика пацифизма из угла реалполитике и међународног права указује на дубоке контрадикције између идеалистичких пацифистичких доктрина и реалности међународних односа. У суштини, међународно право, ма колико је развијено, често остаје само теоријски оквир ако га не подржава одговарајућа политичка воља држава. То сматра и Тасић па каже да „кад су и државе стварно међусобно довољно правичне и поштене и у крајњој линији када има довољно солидарности међу њима” [Тасић 1931а: 325] тек онда је могуће постићи мир. Ова изјава наглашава да пацифистичке идеје, колико год биле инспиративне, у практичном смислу зависе од спремности и способности држава да се придржавају правних норми, што је често далеко од стварности где доминирају национални интереси. У периоду када је реална политика била вођена „правом јачега”, економским интересима и геостратешким тежњама, пацифизам је био критикован као доктрина која не успева да узме у обзир непрекидне и динамичне промене у међународним односима. Тасић је идеалистички веровао да чак и фашизам као идеологија може бити остварена на два начина. Један од тих начина је да се кроз „национално јединство” фашистички режим приближи демократском режиму како би се касније претворио у њега, а то се постиже кроз веровање да се народне масе могу дисциплиновати, едуковати и усавршити, док се на другој страни масе подвргавају „зауздавању” [видети: Тасић 2011: 161]. Историја је показала да је већина људи била присиљена да ради и верује у нешто што јој није био од користи јер је углавном праћена појединачна воља ауторитативних вођа који су за циљ имали само доминацију и проширење националистичких интереса.

Критика пацифизма из угла реалполитике и међународног права истиче да идеја мира као апсолутног пројекта, колико год била морално племенита, не успева да се одржи без спољашњег политичког окружења које је спремно да сарађује и даје предност правним нормама над чистом снагом. Ово поставља питање колико је пацифизам способан да се примени у условима када национални и империјални интереси, као и динамични међународни односи, диктирају агресивну политику. Тасић сматра да „се не може тврдити да рата више неће бити; рат остаје још могућ према историјским аналогијама. Међутим, ова могућност не значи нипошто нуђност. Воља миротворна је исто тако могућа као воља ратовања” [Тасић

1931г: 543]. Разни критичари указују да је за реално остварење пацифистичких идеала неопходан уравнотежен приступ интеграције етичких идеала са практичним механизмима, што је и даље један од највећих изазова савремене међународне заједнице.

ЗАКЉУЧАК

Мисао Ђорђа Тасића представља снажну синтезу идеалистичких аспирација и реалних потреба. С једне стране, он се залаже за то да право и међународни правни поредак требају бити централни у изградњи трајног мира, наглашавајући вредности правде, равноправности и међународне сарадње. С друге стране, Тасић је био изузетно свестан ограничења закона који се не спроводе без политичке воље и реалних механизма контроле, што га чини прагматичним мислиоцем који не игнорише сурову реалност међународних односа.

Тасићев предлог има неколико значајних импликација за савремене међународне односе. Прво, он нас подсећа да идеали мира, ма колико били инспиративни, не могу сами по себи осигурати стабилност ако их не подржавају снажни и спојени политички механизми. Друго, Тасићева критика национализма и милитаризма остаје актуелна у свету где често доминирају национални интереси, што указује на потребу за развојем међународних институција које могу балансирати моћ и право. Треће, његова мисао указује да је одрживост пацифизма условљена контекстом. Наиме, пацифистички идеали морају бити интегрисани у политички и безбедносни оквир који је флексибилан и способан да одговори на динамичне изазове савременог света.

На крају, Тасићева мисао представља инспиративан, али и реалистичан приступ којим се тражи компромис између идеала и свакодневне политичке стварности. Његова анализа остаје изузетно релевантна за савремене међународне односе, јер подсећа човечанство да истински мир није резултат само апстрактних правних норми, већ и уједињене политичке воље, спремности за компромис и способности међународних институција да одрже правду и стабилност у свету где се интереси најмоћнијих држава често супротстављају теоријским идеалима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ганди, Махатма (2014). *Пути ненасиља (са њимима)*. Београд: Букефал Е. О. Н. Миливојевић, Момир (2022). Интернационализам и пацифизам Ђорђа Тасића. У: Јовица Тркуља (гл. и одг. ур.). *Hereticus*, XX(3–4): 105–124.
- Повеља уједињених нација и савјешто међународној суду* (1945). Превели: Милан Шаховић и Богдан Бабовић. Београд: Широ.
- Тасић, Ђорђе (1928). Неколико мисли о изгубљеном миру. *Нови видици*, I(1): 46–48.
- Тасић, Ђорђе (1931a). Је ли пацифизам противречан? *Архив за правне и друшћивене науке*, XXIII(XL)(5), 25. новембар 1931, 325–329.

- Тасић, Ђорђе (1931б). Пацифизам у правној филозофији. У: *Архив за правне и друшћивене науке*, XXIII(XL)(4), 25. октобар 1931, 241–249.
- Тасић, Ђорђе (1931в). Рат или мир? – Савремени социолошки погледи. У: *Српски књижевни гласник*, XXX(5): 365–376.
- Тасић, Ђорђе (1931г). Социолошки конгрес у Женеви о рату и миру (1930). У: *Српски књижевни гласник*, XXIV(7): 543–544.
- Тасић, Ђорђе (1940). Национализам малих народа и интернационализам. *Политика*, 27–30. 4. 1940, 23.
- Тасић, Ђорђе (2011). *Расправе из филозофије и теорије права: преводи са страних језика* (превели: Душица Гутеша, Вождар С. Марковић, Данило Н. Баста, Драгољуб Поповић). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Толстој, Лав (2014). *Царство божје је у вама*. Београд: Neopress.

Ђорђу Тасићу у спомен

- Тркуља, Јовица (1999). Ђорђу Тасићу у спомен. Београд: Правни факултет; Врање: Скупштина општине.
- Augustin, Aurelije (1995–1996). *O državi Božjoj / De civitate Dei*. Svezak I–III; s latinskog izvornika preveo Tomislav Ladan; uvod napisali Agostino Trapé, Robert Russell, Sergio Cotta. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Djui, Džon (1966). *Vaspitanje i demokratija: uvod u filozofiju*. Preveo: Slobodan Vukobrat. Cetinje: Obod.
- Kant, Immanuel (1974). *Um i sloboda: spisi iz filozofije istorije, prava i države*. izbor, redakcija prevoda i predgovor Danilo Basta. Beograd: Srboštampa.

In honor of professor Đorđe Tasić: life, works and echoes

- Miladinović, Slobodan and Ana Vuković (ed.) (2023). In honor of professor Đorđe Tasić: life, works and echoes. Translation Olivera Nićiforović Babac, Eva Koprivica. Belgrade: Serbian Sociological Association.
- Russell, Bertrand (1915). The Ethics of War. In: *International Journal of Ethics*, XXV(2): 127–142.
- Russell, Bertrand (1951). *New hopes for a changing world*. New York: Kingsport Press Inc.
- Schmitt, Carl (1932) *Der Begriff des Politischen*. Munchen: Duncker&Humblot.

Đorđe Tasić i prava čoveka

- Popović, Milijan; Lajčo Klajn i Aleksandar Molnar (prir.) (1993). Đorđe Tasić i prava čoveka: naučni skup održan na Pravnom fakultetu u Novom Sadu 10. decembra 1992. Novi Sad: Pravo.

THE LEGAL AND PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF ĐORĐE TASIĆ'S
PACIFISM: BETWEEN IDEALISM AND REALPOLITIK

by

ALEKSANDAR PEŠIĆ

School of Economics and Trade

Esperanto bb, Vranje, Serbia

alexpesicff@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-3532-1904>

BRANISLAV BORIĆ

Historical archive "31. January" Vranje

Partizanska 17a, Vranje, Serbia

baneboric83@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-7922-2644>

SUMMARY: This paper analyzes the legal and philosophical dimensions of the pacifism of Đorđe Tasić, a prominent Serbian legal theorist of the 20th century. Through an analysis of his work, it explores the concept of relative pacifism, which advocates for the achievement of peace through the strengthening of international legal institutions, mutual cooperation among states, and the promotion of justice, while not rejecting the legitimate use of force in exceptional cases. The paper emphasizes that Tasić's pacifism represents a synthesis of idealism and realpolitik, incorporating a critique of nationalism and absolute pacifism, while being aware of the practical limitations of its application in the interwar period dominated by national interests. It concludes that the viability of his theory depends on the political will for international cooperation and the efficacy of legal mechanisms, establishing Tasić as an important theorist for future discussions on international relations.

KEYWORDS: pacifism; international law; Đorđe Tasić; war and peace; internationalism; realpolitik

UDC 004.8]:327(569.4: (569.4:394.5)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2595359G>
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 2025/9/12
Accepted: 2025/10/10

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND CONTEMPORARY CONFLICTS – THE EXAMPLE OF THE ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT

by

VANJA N. GLIŠIN

Institute for Political Studies
Dobrinjska 11, Belgrade, Serbia
vanja.glisin@ips.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-7747-6205>

SRĐAN M. MILAŠINOVIĆ

University of Criminal Investigation and Police Studies
Cara Dušana 196, Belgrade, Serbia
srdjan.milasnovic@kpu.edu.rs
<https://orcid.org/0000-0002-8251-339X>

SUMMARY: The development of artificial intelligence (AI) in the military-security sector is an indispensable field of analysis when talking about modern conflicts. The human kind is witnessing a technological revolution that, year after year, involves more and more countries that are striving to follow innovation programs with the aim of adequately responding to modern security challenges at the global, regional and local levels. This paper examines the identification and use of AI-based systems in the Israeli-Palestinian conflict since October 2023. In the introductory part of the paper, the authors provide a brief historical overview of Israeli-Palestinian relations, which serves as the context for further analysis. Furthermore, the authors will define AI and its role in the military sector, after which specific examples from the conflict will be analyzed, building on this theoretical framework. The aim of the paper is to use descriptive and explanatory methods of analysis and synthesis to show how, when and to what extent AI-based systems are used in military operations, specifically using the example of the Israeli-Palestinian conflict. Thus, the authors analyze contemporary aspects of warfare and draw conclusions about security consequences.

The rationale for addressing this topic theoretically lies in the need to examine current events and processes from the perspective of the social sciences and humanities, especially when it comes to topics that have not been or have been insufficiently analyzed. Through a qualitative analysis of relevant literature and official documents, the authors will collect data in order to synthesize the latest research on the topic.

KEYWORDS: artificial intelligence; contemporary conflicts; Israeli-Palestinian conflict; drones; robots; security; geopolitics

INTRODUCTION

Contemporary international relations are marked by complex processes of redefining the international order and transformation towards multipolarity. At the same time, people are witnessing global interdependence, on one hand, and on the other hand, pronounced geopolitical tensions that divide the world. It was expected that the international system in the post-Cold War period would evolve towards more stable multilateralism, but the events of the last few decades show that the world order is marked by the conflicting interests of great powers and numerous regional crises. The United States, China and Russia seek to position themselves as key actors in the global security architecture, while the European Union and regional powers (e.g. Turkey, Iran, India) are looking for their own space for maneuver in the conditions of an increasingly complex system of international relations. Conflicts such as the war in Ukraine, instability in Taiwan, and the escalation of the Israeli-Palestinian conflict after October 7, 2023 show that armed conflicts, terrorism, and asymmetric threats remain central features of global politics. In this context, in addition to classic security challenges, technological innovations, especially artificial intelligence (AI) are playing an increasingly important role in shaping power strategies, becoming a key element of military and political doctrines. Artificial intelligence has therefore become one of the most significant technological advances, reshaping the ways in which states wage war, conduct security operations and formulate power strategies. Its applications in the military sector include data analysis, the use of drones and autonomous systems, cybersecurity, scenario simulation and support for real-time decision-making processes. Therefore, understanding the role of AI in contemporary conflicts is important to analyze from the perspective of social sciences and humanities. The Israeli-Palestinian conflict, as one of the longest-running and most complex, is a relevant example for analyzing the way in which new technologies are included in the dynamics of asymmetric armed conflicts, with far-reaching consequences for regional and global security [Horowitz 2018; Despotović i Glišin 2021; Despotović i Glišin 2024]. The observed space has simultaneously local, regional and global significance: local due to the existential question of the Palestinian people, regional due to the implications for relations in the Arab and Islamic world and global due to the involvement of great powers such as the USA, Russia and China.

The methodological framework of the work is based on the descriptive and explanatory method of analysis and the method of synthesis. Descriptive analysis will be used to present the historical and geopolitical context of the

Israeli-Palestinian conflict, while the explanatory method allows for the identification of the way in which AI is used in military operations by both sides. The synthesis method was applied to integrate findings from relevant academic literature, official documents and available empirical data in order to formulate conclusions about the security consequences of the use of AI in a specific conflict. The authors will also use contextual analysis to understand the circumstances in which the most modern technologies are used. The aim of the paper is to contribute to the scientific debate in the sphere of social sciences and humanities on the transformation of warfare in the era of new technologies. Using the example of the Israeli-Palestinian conflict, the authors will show which AI-based technologies are being used and what the implications are at the tactical level.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE – CONCEPT AND DEFINITIONS

John McCarthy, an American mathematician and computer scientist, first used the term Artificial Intelligence – AI and introduced it as a research field in 1956 at a conference at Dartmouth College in the United States. McCarthy considers AI to be “the science and engineering of making intelligent machines, especially intelligent computer programs. It is related to the similar task of using computers to understand human intelligence, but AI does not have to confine itself to methods that are biologically observable” [McCarthy 2007]. In theory, there are a lot of different explanations and interpretations of the term AI, as it is used in both the natural and social sciences [Russell and Norvig 2010; Scherer 2016]. Some authors argue that the difficulty of interpreting AI is justified since it involves “the imitation or simulation of something that we ourselves do not yet fully understand: human intelligence” [Sheikh, Prins and Schrijvers 2023: 16]. The High-Level Expert Group on Artificial Intelligence (AI HLEG) defines artificial intelligence as “systems that exhibit intelligent behavior by analyzing their environment and taking actions – with a certain degree of autonomy – to achieve specific goals” [High-Level Expert Group on Artificial Intelligence 2019]. McKendrick offered a complex definition of AI that the authors believe contributes to a more precise understanding:

“Artificial Intelligence technologies aim to reproduce or surpass abilities (in computational systems) that would require ‘intelligence’ if humans were to perform them. These include: learning and adaptation; sensory understanding and interaction; reasoning and planning; optimization of procedures and parameters; autonomy; creativity; and extracting knowledge and predictions from large, diverse digital data” [McKendrick 2019: 6].

Therefore, AI has the ability to learn and adapt [Shalev-Shwartz and Ben-David 2014], and the goal is to create a “self-learning system” that will not depend on human factors and feeding the machine data [Radun 2025: 239]. Machine learning refers to algorithms that can learn without direct human input or explicit programming [Smola and Vishwanathan 2008].

One can classify AI based on various criteria, starting from the areas in which it is used. It is applied across both military and civilian sectors, including defense industries, robotics, autonomous systems, medicine, pharmacology, education and the development of smart cities and the like. Accordingly, AI can be divided into: 1) specialized AI, which is applied in specific areas; 2) general AI, which implies the general ability of AI in different areas of the military and civilian sectors; and 3) super-intelligence [Kaplan and Haenlein 2018; Wang and Siau 2019]. In addition, the authors will list a more complex classification by author Alex Bekker, who divided AI into: “1) interactive AI (example: personal assistants like Siri, Cortana, and Alexa); 2) functional AI (robots); 3) analytical AI (data analysis, machine learning); 4) textual AI (text recognition, speech to text conversion); and 5) visual AI (augmented reality technology)” [Bekker 2019; Đorić and Glišin 2023].

USE OF AI IN THE MILITARY AND SECURITY SECTOR

Artificial intelligence is gaining an increasingly important role in the development of the military and security sector and is a dynamic sphere in which a kind of innovation race is taking place. States that strive to actively participate in modern international relations must inevitably follow the trend of development of the most modern technologies. In the military and security sector, AI is applied in defense industries and the production of combat assets such as unmanned aerial vehicles, naval platforms, robotic systems and advanced surveillance technologies [Beriša and Pavić 2024]. In addition, it is used in tactical and operational work, data analysis and processing, scenario assessment, logistics and strategy implementation, which further speeds up work and increases the level of productivity [Evron and Bitzinger 2023]. In this context, a lot of authors emphasize that the advantages of AI and machine learning are: predictive analytics, system autonomy, cybersecurity and realistic combat simulations [Cohen 2023; Ro 2023]. In the preparation of military operations, an important item is the prediction of various possible scenarios, which is why attention is paid to Predictive Analytics and machine learning algorithms [Chappell 2020; Márquez-Díaz 2024; Galán, Carrasco and LaTorre 2022]. When it comes to the autonomy of systems, their use is ubiquitous in current conflicts due to their ability to act independently, especially in situations where human supervision and guidance in real time is not possible. The basic division of autonomous weapons systems is: 1) unmanned aerial vehicles; 2) unmanned land vehicles; 3) unmanned underwater vehicles; 4) unmanned aerial vehicles and 5) combat robots [Đorić and Glišin 2023]. Owing to machine learning algorithms and AI, AOS can navigate their movements in different conditions, scout, identify, track and operate in the air, on land and underwater.

Artificial Intelligence in the military sector, unlike in the civilian domain, is characterized by significantly advanced capabilities, as emphasized by numerous authors when classifying AI systems. First, AI in the military sector must be reliable and durable in various extreme, unpredictable and hostile circumstances (cyber attacks, signal jamming, weather conditions, etc.) [Gaba

et al. 2024]. Second, the capacity and speed of processing large amounts of data in real time are necessary. Third, autonomy or operation without the need for constant human supervision is important [Rashid et al. 2023]. The fourth refers to the ability to adapt to real-time circumstances and respond appropriately in real time. Fifth, AI in the military sector should have the ability to make decisions in real time, based on the situation on the ground and the information collected [Balbaa and Abdurashidova 2024]. Sixth, it implies interoperability or the ability of different systems to function together [Wegner 1996; Koncová and Kremeňová 2022]. Seventh, there is the existence of strict security standards such as encryption, protection of systems and communication channels and prevention of unauthorized access [Takpah and Oriakhi 2025; Yaacoub et al. 2022]. Eighth, the chips used in the military sector are more durable and resistant to various security threats, unlike chips used for civilian purposes [Ross et al. 2021]. Ninth, human-machine interaction is necessary in a military environment, from data collection and processing to decision-making on actions [Márquez-Díaz 2024]. Therefore, the US, Russia and China emphasize the development of AI in their security strategies [Pejić 2024], as the technology has been shown to contribute to the efficiency of military missions, faster and more accurate data processing and timely decision-making in real time, which results in an advantage on the ground.

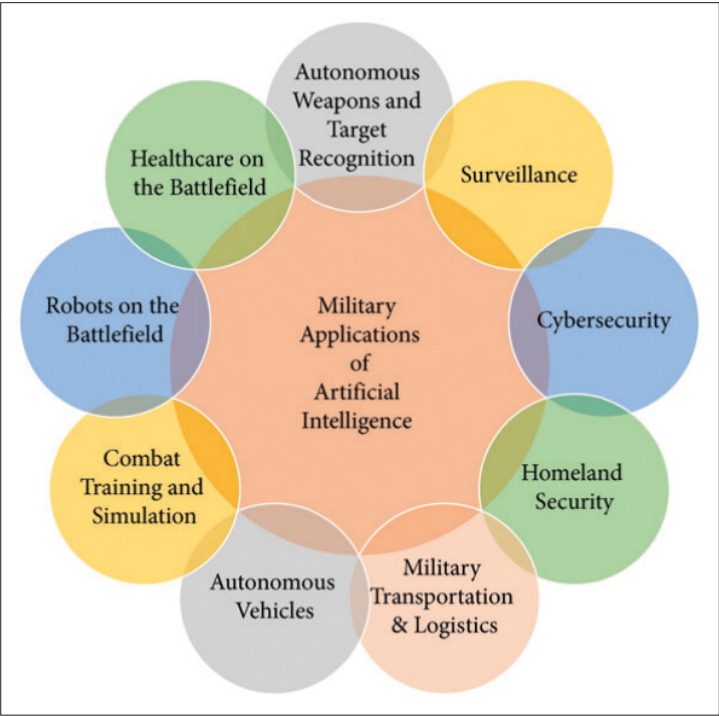

Figure 1. Applications of artificial intelligence in the defense sector [Rashid et al. 2023]

Current conflicts in the Middle East and Eastern Europe have shown that unmanned vehicles enable the performance of various military tasks such as reconnaissance, location, tracking and targeting, mining and demining, overcoming inaccessible terrain, and the like, thereby achieving a tactical advantage. Bearing in mind the above, AI in the military sector is applied in various segments of offensive and defensive systems.

USE OF AI IN MODERN CONFLICT

A Contextual Analysis of the Israeli-Palestinian Conflict

Decades of conflict and tense relations between Palestine and Israel culminated in the fifth major outbreak on October 7, 2023, which, in terms of intensity, human suffering and consequences, represent the largest war since 1948. The importance of the Middle East is evidenced by the efforts of the great powers, primarily the USA, Russia and China, to firmly position themselves in that region and to play an active role in regional relations [Despotović and Glišin 2021; Forca 2023]. After the First Gulf War, the USA stationed its army on the Arabian Peninsula, positioning itself in an important geostrategic zone on the Eurasian continent, from where it has sought to control numerous processes in the last more than three decades. On the other hand, since 2007, more precisely since the Maryland Peace Conference, people have seen Russia's increasingly active involvement in the Middle East, as well as attempts by the European Union and Turkey to get involved in resolving the crisis hotspots. However, the US has sought to use its position of power to implement its interests in the Middle East, trying to provoke conflicts among the Muslim population, especially when it comes to Iran, Iraq and Syria. In this context, there is an indirect conflict with Russia, which supports Iran and Syria.

The status of Jerusalem remains a major obstacle to achieving Israeli-Palestinian peace. Despite this fact, the US moved its embassy to Jerusalem on May 14, 2018, thereby strengthening the status of that city as the capital of the Jewish state. In the same year, the Basic Law was adopted as the highest legal act in Israel, stating that "Israel is the nation-state of the Jewish people" [Jabareen and Bishara 2019: 44]. When it came to potential agreements between Israel and Palestine on the status of Jerusalem, those parties that opposed any concessions and compromises were favored. One of the opponents of the transfer of territory to the Palestinians is Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu [Al Jazeera 2024]. Jews view Jerusalem as a holy place and many announce the construction of the Third Temple of Solomon there. According to former Israeli Prime Minister Menachem Begin, "Jerusalem is not only sacred to the Jewish people, it represents their history through three millennia, their heart, their dream, a visible symbol of their national renewal" [Janković 2019: 259]. In summary, Israel regards Jerusalem as its capital and seeks to maintain full control over it, Hamas advocates for the establishment of an Islamic state in the entire territory of Palestine and sees Jerusalem as the capital, the Palestine Liberation Organization and Fatah also see Jerusalem as the capital of the state

of Palestine. With this in mind, Israel has warned of the possible division of the “capital” and the abolition of the Jewish character of the city in two ways: “1) the rapid construction of new neighborhoods on the eastern periphery with Jewish settlers that cut across the continuity of Arab settlements and 2) the granting of Israeli identity cards to Arab Jerusalemites, but not citizenship. Arabs can thus vote in municipal elections (although they regularly boycott them), but not in national parliamentary elections” [Janković 2019: 279]. Therefore, as well as many other moves by Israel, and with the support of the US, it is clear in which direction the processes that the world has been following for decades are going, and especially since 7 October 2023, when the war between Hamas and Israel began.

The conflict began with Hamas attacks on multiple targets in Israel, which triggered a “spiral of violence” [Glišin 2024]. However, one should recall that Israel has launched five military attacks on Gaza since 2007, when they blocked more than two million people in that strip on an area of about 365 km². Israel had carried out attacks from December 2008 to January 2009. The second attack was carried out in 2012 and lasted eight days, then in 2014 for 50 days and in 2021 for 11 days [Elmali 2023]. In the above attacks on the Gaza Strip, the victims in most cases are civilians and civilian objects, which has affected the increasingly poor standard of living of people living in the “largest open-air prison”, as many call Gaza [Pappe 2017]. The fifth conflict, which has been ongoing since 7 October 2023, has had the most devastating consequences in all its segments. According to data from the Ministry of Health in Gaza, at least 55,637 Palestinians were killed and 129,880 wounded in Israeli military offensives in the Gaza Strip from 7 October 2023 to 18 June 2025 [OCHA 2025; Vučić 2024].

The United States has supported Israel for decades, as reflected in massive financial, military-technological, economic, diplomatic and other assistance. Between October 7, 2023, and September 2024, the United States provided at least \$17.9 billion in assistance for Israel’s military operations in Gaza [Bilmes, Hartung and Semler 2024]. The situation has not changed since Donald Trump’s inauguration, as he has repeatedly called for an end to the war in the Middle East, including by demanding that Netanyahu declare victory over Hamas and Hezbollah. In this regard, Israeli Finance Minister Bezalel Smotrich said: “The only way to remove this danger from the agenda is to implement Israeli sovereignty over the settlements in Judea and Samaria. We have begun preparing the necessary infrastructure for the implementation of Israeli sovereignty,” and added that Trump’s election is an opportunity for Israel to implement sovereignty over the West Bank in 2025 [Sokol 2024].

The Use of AI in the Israeli-Palestinian Conflict

Israel has a highly developed military sector and an industry based on highly sophisticated systems, which allows for the smooth integration of AI into military and security systems. Israel has more than 2,300 artificial intelligence companies, as well as the largest concentration of AI talent, according to a Stanford University study [Gray 2025: 93]. Since the beginning of the

current conflict, the authors have observed that Israel has used various AI-based systems. Artificial Intelligence decision support systems ('ai-dss') are "computerized tools that are designed to aid humans in making complex decisions by presenting information that is relevant" for the tasks they are designed to perform" [Andersin 2025: 2].

Israel has developed a multi-layered defense structure based on advanced air defense technologies, which provides protection against short-, medium-, and long-range missiles. Iron Dome, a system that uses AI radar to detect short-range missiles and intercept them in the air, is particularly noteworthy [Richemond-Barak and Feinberg 2016]. Along with Iron Dome, one should also mention Iron Beam, a new air defense system that uses 100 kilowatts of energy to neutralize enemy missiles and drones [Snehesh 2024]. Israel's defense structure also includes the David's Sling, Terminal High Altitude Area Defense (THAAD), Patriot Advanced Capability-2 (PAC-2), Arrow 2 and Arrow 3 systems, as well as the Naval Air Defense System and the Israel Air Force [Snehesh 2024]. The systems operate in multiple layers and integrate AI-based sensors and programs and command and control centers, with the aim of effectively detecting and eliminating different levels of threats [Zych 2020]. Sensor systems are very effective at recognizing real threats, reducing the unnecessary use of expensive ammunition. Thus, AI helps detect enemy attacks, make timely decisions and single out targeting and engagement, thereby increasing the efficiency and accuracy of air defense. It should be noted that by updating algorithms and storing databases, AI is trained to deal with new challenges and threats, such as the impact of drones and other modern systems. These systems demonstrated their high functionality during the massive Hamas rocket fire on October 7, 2023, when about 5,000 rockets were fired, most of which were neutralized [Hussein 2023].

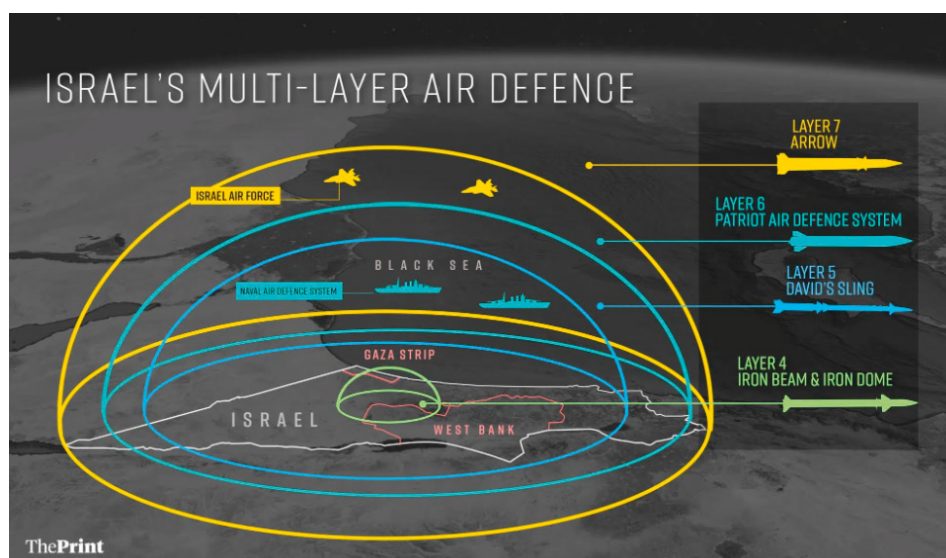

Figure 2. Israel's multi-layer air defence [Snehesh 2024]

Israel has been developing surveillance systems based on AI, video surveillance and biometric systems for years. A developed surveillance and data collection network is located in Gaza and the West Bank, which is why some authors refer to Palestine as a “digital prison” [Düz and Koçakoğlu 2025: 25]. Owing to these systems, Israel has collected and analyzed huge amounts of data, which it has been using extensively since the beginning of the conflict. The Wolf Pack, Red Wolf and Blue Wolf systems are used for facial scanning, data collection and analysis, as well as identity verification [Düz and Koçakoğlu 2025: 25–27]. The systems are supported by AI, which allows them to be efficient and quickly check data. The Wolf Pack system is used for comprehensive surveillance, including photos, family information, security assessments, tracking and locating faces. The Blue Wolf system, which is used by the Israeli army and police, operates as part of this system. The primary function is to collect and store facial images, with Palestinians at checkpoints standing in front of a camera and providing information about themselves [Goodfriend 2023]. The Red Wolf system is an upgrade of the previously mentioned system and aims to collect and verify data on individuals without their permission or knowledge. Both systems automatically verify faces and send information about whether they are a security threat, whether they are wanted, and the like [Sohail 2024]. Amnesty International has criticized Israel’s facial controls and restrictions on movement in its reports, stating that they are violations of the human rights of Palestinians, which has been particularly pronounced since October 7 [Amnesty International 2023].

The Habsora target location system (“The Gospel”) automatically analyzes surveillance data sets collected from satellites, drones and intelligence, and based on that, suggests targets (warehouses, facilities, positions, command posts, etc.) that the target division then reviews and makes decisions about [Gray 2025: 86–87]. This speeds up the process of finding targets in different circumstances and acting on them. Gospel is most likely based on data from the “predictive policing” program, i.e., the digital surveillance of Palestinians from 2017 [Loewenstein 2023]. According to former Israel Defense Forces (IDF) chief Aviv Kochavi, it is a machine that produces huge amounts of data and turns it into targets for attack [Davies, McKernan and Sabbagh 2023]. Thus, the number of targets has increased from the previous 50 per year to 100 per day in the war against Hamas [Davies, McKernan and Sabbagh 2023].

The Lavender system is used to mark human targets, intended primarily for classifying individuals with ties to Hamas and the Palestinian Islamic Jihad. It should be noted that The Gospel system locates objects potentially linked to Hamas and the Palestinian Islamic Jihad, while the Lavender system locates people [Abraham 2024]. The Lavender system was programmed by Unit 8200 to locate targets by deciphering all possible data from drones, satellites, video surveillance, intercepted communications, human analysis and social media (even from the dark web) [McKernan and Davies 2024; Gray 2025]. At one point, the database in the system contained about 37,000 potential targets [Abraham 2024]. Israeli officers approved bombings based on the Lavender system without detailed verification during the early stages of the war, resulting in the

killing of civilians, the destruction of their homes, and the killing of family members, which has drawn criticism [Abraham 2024; McKernan and Davies 2024; Sylvia 2024; Chugunov and Doronin 2024]. The director of a British cybersecurity company, Heidy Khlaaf, states: “Given the track record of high error-rates of AI systems, imprecisely and biasedly automating targets is really not far from indiscriminate targeting” [Gedeon and Miller 2024].

The “Where’s Daddy?” system is used in conjunction with the Lavender system to locate potential targets. It uses operational data and telecommunications systems to locate an individual, which is then used to make a decision about an attack. When locating potential targets, civilian casualties are not taken into account, but houses, apartment buildings and other objects in the immediate vicinity are destroyed [Rommen 2024]. The Fire Factory system is used for strike planning and capacity allocation. After the human factor accepts the located target, this system automatically suggests weapons and the attack schedule, thus shortening the decision-making process [Mimran and Dahan 2024]. The Depth of Wisdom system is used to map the tunnel network in Gaza. Based on extensive databases and using AI, this system created a tunnel network with the details necessary for preparing operations [Gray 2025: 88]. The surveillance and tracking system includes the Oron aircraft, which has been in service since 2021. It can fly at high altitudes and has advanced AI-enhanced sensors, which allow it to simultaneously track objects on the ground and in the air and analyze data in real time. Israel has been actively using these aircraft since the beginning of the conflict with Palestine [Düz and Koçakoğlu 2025: 27–28].

Israel has also developed AI-enhanced infantry weapons, such as the SMASH series of electro-optical sights, developed by the Smart Shooter company. Owing to AI and machine learning algorithms, the aforementioned sights have various zoom functions and recognize target types such as people, drones or vehicles at a distance of more than 600 meters [Düz and Koçakoğlu 2025: 38]. The system is also capable of tracking objects and staying on the target that the operator has marked as a priority, which increases the effectiveness of actions, especially in urban environments and low-visibility conditions. ARCAS (Assault Rifle Combat Application System) also contributes to the effectiveness of infantry troops in the field, owing to AI that analyzes data, recognizes targets and warns soldiers of danger [Düz and Koçakoğlu 2025: 38].

The Israeli military industry is one of the world leaders in the development of unmanned systems based on AI. Owing to this, Israel has increased the operational and tactical capabilities of its units. Harop is a loitering munitions system that has the ability to analyze radar data, locate targets and attack at a range of about 1000 km [Shingare 2021: 1056]. It is a suicide drone that Israel is also using in the current conflict with Palestine. When one talks about long-range drones, the Heron TP should be mentioned, which belongs to the high altitude long endurance (HALE) category. Owing to advanced sensors, the Heron TP can collect intelligence, detect targets and monitor a certain area from a height with great precision, thereby contributing to tactical advantage and effective decision-making in real time. It was with the help of these drones that Israel collected data on the enemy side after October 7, 2023 [Düz and Koçakoğlu 2025: 41]. Israel is

also using the Hermes 900, a medium-altitude long-endurance (MALE) drone for reconnaissance in the current conflict. It is an aircraft used for reconnaissance, surveillance and tracking of targets, with the ability to fly autonomously, analyze data and plan missions [Düz and Koçakoğlu 2025: 43].

The Spike FireFly mini loitering munitions system is also used in the current conflict, predominantly in urban environments. Owing to AI and machine learning algorithms, it is a system capable of autonomously moving through narrow spaces, locating and attacking static and moving targets (Beyond-The-Line-of-Sight (BLOS)), analyzing the environment and adjusting its movement and activities without the need for human supervision [Düz and Koçakoğlu 2025: 43–44]. For operations in urban environments, Israel also uses the Rotem system, which, like the previously mentioned system, due to AI, independently recognizes targets, analyzes the space and attacks. Operators can control the aforementioned systems and they are additionally assisted in reviewing the situation on the ground by Skylark unmanned aerial vehicles, designed for short-range reconnaissance missions [Düz and Koçakoğlu 2025: 41–42].

Israel is also developing unmanned ground vehicles (UGV), such as the Merkava Mk. 4 Barak, Jaguar UGV, Iris UGV, and Carmel Combat Vehicle, which are currently in use in the conflict. These vehicles are powered by AI and machine learning algorithms to increase their efficiency and autonomy in the field [Düz and Koçakoğlu 2025].

On the other hand, Hamas has much more modest AI-based systems. They most commonly use drones as part of intelligence, reconnaissance and surveillance to coordinate attacks and for direct attacks with suicide drones. Since October 7, 2023, Hamas has been using commercial drones in its operations, which have been modified and equipped for attacks [Rassler and Veilleux-Lepage 2025]. Thus, commercial drones have been rigged with explosive devices and used to attack communications systems, cameras and observation posts along the demarcation line [Antebi and Yanko-Avikasis 2023]. In addition, modified commercial drones have been used to attack infantry, armored vehicles and civilian targets [Kaniewski 2023; Malyasov 2023]. Attacks have often been carried out in so-called swarms, in which a large number of drones are activated and coordinated from an operator's room. It has been shown that Hamas's tactical use of drones in the early days of the conflict effectively countered Israeli military technology and overwhelmed the multi-layered defense system [Özdemir 2024: 2–3; Teixeira da Costa 2024: 58–59]. Hamas also uses Zouari suicide drones. These are drones that, after locating a target, descend with an explosive payload [Hambling 2023].

CONCLUSION

The analysis of the use of AI in the Israeli-Palestinian conflict shows that this technology is one of the key factors in the transformation of modern warfare. Israel, owing to a developed industry and institutionalized infrastructure for AI, has managed to integrate machine learning systems and autonomous algorithms into all phases of military operations – from reconnaissance, surveillance and

data analysis, to the location and elimination of targets. Systems such as Iron Dome, Lavender, The Gospel, as well as a wide range of drones and unmanned vehicles, have allowed Israel to significantly accelerate the process of finding – locating – attacking and to increase the efficiency and precision of operations. With this, they gained an advantage at the tactical level and established a system of surveillance of objects and population, which they use to carry out indiscriminate operations.

On the other hand, Palestinian groups, primarily Hamas, use AI to a much more limited extent. Their use most often involves improvised systems based on commercial drones, subsequently adapted for combat tasks. Although these systems can cause tactical surprises and currently overload Israeli defense capabilities, they do not represent a long-term technological balance. This asymmetry confirms that the Israeli-Palestinian conflict is one of the most obvious examples of how AI accelerates the military-technological imbalance between states that invest in the most modern technologies, and those that do not have the capacity to develop AI technologies, and yet participate in conflicts. The authors note that the acceleration of the military-technological imbalance does not automatically mean a faster end to the conflict, since AI-based systems are in the development and there is a mass integration phase in the military-security sectors of states that invest in this sector. Furthermore, there are training and preparation of human capacities, the most modern technologies are expensive and in numerous operations they are being replaced by previous generations of conventional weapons, conflicts at the tactical level have a temporal and spatial dimension that one cannot ignore, as well as the resistance of the opposing side.

This asymmetry confirms that the Israeli-Palestinian conflict is one of the most obvious examples of how AI is accelerating the military-technological imbalance.

The consequences of the dynamics of AI development are multiple. On one hand, AI accelerates the pace of war operations in terms of analytics and preparation of capabilities and reduces the role of the human factor in the decision-making process, which is evident in the example of Israeli technology. However, this raises ethical questions about the level of autonomy of the system and responsibility for civilian casualties, since Israel has caused enormous damage to civilians and civilian objects in its operations. On the other hand, the massive application of algorithms in surveillance systems over the Palestinian population indicates a kind of “digital occupation”, that is, AI is becoming a means of population control, which has met with numerous conflicting opinions and criticisms. Furthermore, the availability of AI-based systems, such as commercial drones, shows that in modern conflicts, even significantly weaker state and non-state actors can harm the other side. This is evident in the Israeli-Palestinian conflict, but also in the conflict between Russia and Ukraine, where the use of commercial drones and other improvised means is ubiquitous. Therefore, with the help of innovative methods, it is possible to carry out tactical adaptation and application in the field.

Finally, this research has shown that the development of highly sophisticated weapon systems based on AI and machine learning algorithms is an

indispensable segment in modern conflicts. People are witnessing a race in the development of AI, which is changing the nature of warfare and is a source of new risks for international security and is reflected in international relations and geopolitics, which justifies theoretical consideration of this topic. First, the development of AI-based systems changes the concept of military balance and deterrence and expands the possibilities of asymmetric and network warfare. Second, the race in the development of the most modern technologies is reflected in international politics, as states-centers of technological development strive to establish market dominance and control over states and regions through technical-technological and resource dependence. Third, in a geopolitical sense, space has several dimensions, and with the development of the most modern technologies, cyberspace is becoming increasingly significant, which deepens the security challenges for states and societies. At the tactical level, AI-based systems contribute to a more efficient review and analysis of the physical and geographical characteristics of the terrain where conflicts are taking place and shorten the time dimension of finding-locating-attacking. Therefore, the authors believe that AI is a kind of power multiplier, which will only show its full potential in the coming years.

CITED SOURCES AND LITERATURE

- Andersin, Emelie (2025). The Use of the 'Lavender' in Gaza and the Law of Targeting: ai-Decision Support Systems and Facial Recognition Technology. *Journal of International Legal Studies*, 1–35. [DOI: 10.1163/18781527-bja10119]
- Balbaa, Muhammad and Marina Abdurashidova (2024). The impact of artificial intelligence in decision making: A comprehensive review. *EPRA international Journal of Economics*, 11(2): 27–38.
- Beriša, Hatidža i Aleksandar Pavić (2024). Veštačka inteligencija i razvoj strategije nacionalne bezbednosti – izazovi i perspektive. *Nacionalni interes*, 48(2): 53–75.
- Despotović, Ljubiša i Vanja Glišin (2021). *Savremeni međunarodni odnosi i geopolitika*. Sremski Karlovci: Kairos.
- Despotović, Ljubiša i Vanja Glišin (2024). *Geopolitika i kriptopolitika*. Beograd: Catena Mundi.
- Düz, Sibel and Muhamed Sefa Koçakoğlu (2025). *Deadly Algorithms: Destructive role of Artificial Intelligence in Gaza War*. Ankara: SETA.
- Dorić, Marija i Vanja Glišin (2023). Upotreba veštačke inteligencije u rusko-ukrajinskom sukobu. *Politika nacionalne bezbednosti*, 25(2): 59–76.
- Elmali, Burak (2023). *From Past to Present: The Israeli-Palestinian Conflict*. Istanbul: TRT World.
- Evron, Yoram and Richard Bitzinger (2023). *The Fourth Industrial Revolution and Military-Civil Fusion: A New Paradigm for Military Innovation?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Forca, Božidar (2023). Strateška orijentacija kolektivnog Zapada. *Diplomatija i bezbednost*, 6(1): 13–34.
- Gaba, Shivani; Ishan Budhiraja, Vimal Kumar, Shesikala Martha, Jebreel Khurmi and Akansha Singh (2024). A Systematic Analysis of Enhancing Cyber Security Using Deep Learning for Cyber Physical Systems. *IEEE Access*, XII: 6017–6035. [DOI: 10.1109/ACCESS.2023.3349022]
- Galán, Jose Javier; Ramon Alberto Carrasco and Antonio La Torre (2022). Military Applications of Machine Learning: A Bibliometric Perspective. *Mathematics*, 10(9): 1397. [DOI:10.3390/math10091397]

- Glišin, Vanja (2024). *Srbija na 'Zapadu': Srpsko dvovekovno raspeće između modernizacije i vesternizacije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Goodfriend, Sophia (2023). Algorithmic State Violence: Automated Surveillance and Palestinian Dispossession in Hebron's Old City. *International Journal of Middle East Studies*, 55(3): 461–478.
- Gray, Chris (2025). *AI, Sacred Violence, and War – The Case of Gaza*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Horowitz, Michael (2018). Artificial Intelligence, International Competition, and the Balance of Power. *Texas National Security Review*, 1(3): 36–57.
- Hussein, Ahmed Qasem (2023). *The Iron Dome versus the Missiles of the Palestinian Resistance*. Doha: Arab Center for Research and Policy Studies.
- Jabareen, Hassan and Suhad Bishara (2019). The Jewish nation-state law. *Journal of Palestine Studies*, 48(2): 43–57.
- Janković, Slobodan (2019). *Bliskoistočna kriza: rat bez mira*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu i Catena mundi.
- Kaplan, Andreas and Michal Haenlein (2018). Siri, Siri, in My Hand: Who's the Fairest in the Land? On the Interpretations, Illustrations, and Implications of Artificial Intelligence. *Business Horizons*, 62(1): 15–25. [DOI: 10.1016/j.bushor.2018.08.004]
- Koncová, Dominika and Iveta Kremeňová (2022). Interoperability and Its Significance. *Transport and Communications*, 10(1): 6–9.
- Loewenstein, Anthony (2023). *The Palestine Laboratory: How Israel Exports the Technology of Occupation Around the World*. London: Verso Books.
- Márquez-Díaz, Jairo Eduardo (2024). Benefits and Challenges of Military Artificial Intelligence in the Field of Defense. *Computación y Sistemas*, 28(2): 309–323. [DOI: 10.13053/CyS-28-2-4684]
- McKendrick, Kathleen (2019). *Artificial Intelligence Prediction and Counterterrorism*. London: Chatham House.
- Özdemir, Gloria Shkurti (2024). *Remote Warfare: Evaluating the Combat Effectiveness of Drones in the Context of the War on Gaza*. Doha: Arab Center for Research and Policy Studies.
- Pappe, Ilan (2017). *The Biggest Prison on Earth*. London: Oneworld Publication.
- Pejić, Igor (2024). Prošireno odvracanje: koncept, izazovi i problemi. *Nacionalni interes*, 49(3): 7–28.
- Радун, Виктор (2025). *На њуџу ка џранчовеку*. Београд: Пешић и синови.
- Rashid, Adib Bin; Karim Kausik, Alhamed Al Hassan Sunny and Mehedy Hassan Bappy (2023). Artificial Intelligence in the Military: An Overview of the Capabilities, Applications, and Challenges. *International Journal of Intelligent Systems*, (4): 1–31. [DOI: 10.1155/2023/8676366]
- Rassler, Don and Yannick Veilleux-Lepage (2025). On the Horizon: The Ukraine War and the Evolving Threat of Drone Terrorism. *CTC Sentinel*, 18(3): 1–24.
- Richemond-Barak, Daphné and Ayal Feinberg (2016). The Irony of the Iron Dome. *Harvard National Security Journal*, 7: 469–525.
- Ross, Ron; Victoria Pillitteri, Richard Graubart, Deborah Bodeau and Rosalie Mcquaid (2021). *Developing Cyber-Resilient Systems: A Systems Security Engineering Approach*. National Institute of Standards and Technology.
- Russell, Stuart and Peter Norvig (2010). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Scherer, Matthew (2016). Regulating Artificial Intelligence Systems: Risks, Challenges, Competencies, and Strategies. *Harvard Journal of Law & Technology*, 29(2): 354–398. [DOI: 10.2139/ssrn.2609777]
- Shalev-Shwartz, Shai and Shai Ben-David (2014). *Understanding Machine Learning: From Theory to Algorithms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sheikh, Haroon, Prins Corien and Erik Schrijvers (2023). *Mission AI: The New System Technology*. London: Springer.

- Shingare, Sagar Gopinath (2021). Artificial Intelligence in Military. *International Journal of Advances in Engineering and Management (IJAEM)*, 3(9): 1053–1057.
- Smola, Alex and S. V. N. Vishwanathan (2008). *Introduction to Machine Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sohail, Iqra (2024). *Israel's military use of AI to facilitate genocide and its international consequences*. Islamabad: IPRI.
- Takpah, Nathalie Essi Afefa and Victor Oriakhi (2025). Cybersecurity Challenges and Technological Integration in Military Supply Chain 4.0. *Journal of Information Security*, 16(1): 131–148. [DOI: 10.4236/jis.2025.161007]
- Teixeira da Costa, Francisco (2024). *Drone Warfare: Operational Context, Countermeasures and Tactical Insights for the Portuguese Marine Corps*. Alfeite: Escola Naval.
- Vučić, Mihajlo (2024). Samoodbrana i zločini u Gazi. *Diplomatija i bezbednost*, 7(1): 11–27.
- Wang, Weiyu and Keng Siau (2019). Automation, Robotics, Future of Work and Future of Humanity: A Review and Research Agenda. *Journal of Database Management*, 30(1): 61–79. [DOI: 10.4018/JDM.2019010104]
- Wegner, Peter (1996). Interoperability. *ACM Computing Surveys*, 28(1): 285–287.
- Yaacoub, Jean-Paul; Hassan Noura, Ola Salman and Ali Chehab (2022). Robotics cyber security: vulnerabilities, attacks, countermeasures, and recommendations. *International Journal of Information Security*, 21: 115–158. [DOI: 10.1007/s10207-021-00545-8]
- Zych, Joanna (2020). The Development of the Israeli National Missile Defense Concept. *Bel-lona*, 2: 75–88. [DOI: 10.5604/01.3001.0014.4757]

INTERNET SOURCES

- Abraham, Yuval (2024). ‘Lavender’: The AI machine directing Israel’s bombing spree in Gaza. +972 Magazine, 3. 4. 2024. Available at: <https://www.972mag.com/lavender-ai-israeli-army-gaza/>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Al Jazeera (2024). Israel’s Netanyahu doubles down on opposition to Palestinian statehood. *Al Jazeera*, 21. 1. 2024. Available at: <https://www.aljazeera.com/news/2024/1/21/israels-netanyahu-doubles-down-on-opposition-to-palestinian-statehood>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Amnesty International (2023). Israel and Occupied Palestinian Territories: Automated Apartheid: How facial recognition fragments, segregates and controls Palestinians in the OPT. *Amnesty International*, 2. 5. 2023. Available at: <https://www.amnesty.org/en/documents/mdl15/6701/2023/en/>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Antebi, Liran and Matan Yanko-Avikasis (2023). Life and Death in the Hands of the Drone: The Small, Cheap Devices Early in the Swords of Iron War. *INSS Insight*, 26. 10. 2023. Available at: <https://www.inss.org.il/publication/hamas-drones/>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Bekker, Alex (2019). 5 Types of AI to Propel Your Business. *Science Soft*, 13. 5. 2019. Available at: <https://www.scnsoft.com/blog/artificial-intelligence-types>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Bilmes, Linda, William Hartung and Stephen Semler (2024). *United States Spending on Israel’s Military Operations and Related U.S. Operations in the Region, October 7, 2023 – September 30, 2024*. Watson Institute for International and Public Affairs. Available at: <https://costsofwar.watson.brown.edu/paper/united-states-spending-israels-military-operations-and-related-us-operations-region-october-7>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Chappell, Jim (2020). *Artificial Intelligence: from Predictive to Prescriptive and Beyond*. Aveva. Available at: https://insource.solutions/wp-content/uploads/2020/05/WhitePaper_AIfrom-PredictivetoPrescriptiveandBeyond-EN.pdf. Accessed: 10. 8. 2025.
- Cohen, Charles (2023). AI in Defense: Navigating Concerns, Seizing Opportunities. *National Defense*, 25. 7. 2023. Available at: <https://www.nationaldefensemagazine.org/articles/2023/7/25/defense-department-needs-a-data-centric-digital-security-organization>. Accessed: 10. 8. 2025.

- Davies, Harry, Bethan McKernan and Dan Sabbagh (2023). 'The Gospel': how Israel uses AI to select bombing targets in Gaza. *The Guardian*, 1. 12. 2023. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2023/dec/01/the-gospel-how-israel-uses-ai-to-select-bombing-targets>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Gedeon, Joseph and Maggie Miller (2024). Israel under pressure to justify its use of AI in Gaza. *Politico*, 3. 3. 2024. Available at: <https://www.politico.com/news/2024/03/03/israel-ai-warfare-gaza-00144491>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Hambling, David (2023). How Hamas Leveraged Cheap Rockets and Small Drones to Ambush Israel. *Forbes*, 9. 10. 2023. Available at: <https://www.forbes.com/sites/davidhambling/2023/10/09/how-hamas-leveraged-cheap-rockets-and-small-drones-to-ambush-israel/>.
- High-Level Expert Group on Artificial Intelligence (2019). *A definition of AI: Main capabilities and scientific disciplines*. Brussels: European Commission. Available at: https://www.pcci.gr/evpeimages/0101_F483.pdf. Accessed: 10. 8. 2025.
- Kaniewski, Dmytro (2023). Hamas: Learning about drone warfare from the war in Ukraine. *DW*, 20. 10. 2023. Available at: <https://www.dw.com/en/hamas-learning-about-drone-warfare-from-the-war-in-ukraine/a-67169578>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Malyasov, Dylan (2023). Hamas drone strikes Israeli Merkava tank. *Defence Blog*, 22. 10. 2023. Available at: <https://defence-blog.com/hamas-drone-strikes-israeli-merkava-tank/>. Accessed: 10. 8. 2025.
- McCarthy, John (2007). What Is Artificial Intelligence? *Stanford University*, 12. 11. 2007. Available at: <https://jmc.stanford.edu/artificial-intelligence/what-is-ai/index.html>. Accessed: 10. 8. 2025.
- McKernan, Bethan and Harry Davies (2024). 'The machine did it coldly': Israel used AI to identify 37,000 Hamas targets. *The Guardian*, 3. 4. 2024. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2024/apr/03/israel-gaza-ai-database-hamas-airstrikes>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Mimran, Tal and Gal Dahan (2024). Artificial Intelligence in the Battlefield: A Perspective from Israel. *Opinio Juris*, 20. 4. 2024. Available at: <https://opiniojuris.org/2024/04/20/artificial-intelligence-in-the-battlefield-a-perspective-from-israel/>. Accessed: 10. 8. 2025.
- OCHA (2025). Humanitarian Situation Update: Gaza Strip. *OCHA*. Available at: <https://www.ochaopt.org/content/humanitarian-situation-update-297-gaza-strip>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Ro, Christine (2023). On the warpath: AI's role in the defence industry. *BBC*, 24. 8. 2023. Available at: <https://www.bbc.com/news/business-66459920>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Rommen, Rebecca (2024). Israel's 'Where's Daddy?' AI system helps target suspected Hamas militants when they're at home with their families. *Business Insider*, 7. 4. 2024. Available at: <https://www.businessinsider.com/israel-ai-system-where-daddy-strikes-hamas-family-homes>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Snehesh, Alex Philip (2024). Iron Dome, David's Sling & the Arrow — what makes up Israel's mega multi-layered air defence system. *The Print*, 17. 4. 2024. Available at: <https://the-print.in/defence/iron-dome-davids-sling-the-arrow-what-makes-up-israels-mega-multi-layered-air-defence-system/2044063/>. Accessed: 10. 8. 2025.
- Sokol, Sam (2024). Smotrich says Trump's victory an opportunity to 'apply sovereignty' in the West Bank. *The Times of Israel*, 11. 11. 2024. <https://www.timesofisrael.com/smotrich-says-trumps-victory-an-opportunity-to-apply-sovereignty-in-the-west-bank/>.
- Чугунов, Виталий и Александр Доронин (2024). Боевое применение ИИ-систем Израилем в секторе Газа: этические проблемы. *Российский Совет по Международным Делам*, 5. 6. 2024. Available at: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/cybercolumn/boevoe-primenenie-ii-sistem-izrailem-v-sektore-gaza-eticheskie-problemy/>. Accessed: 10. 8. 2025.

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА И САВРЕМЕНИ СУКОБИ –
ПРИМЕР ИЗРАЕЛСКО-ПАЛЕСТИНСКОГ СУКОБА

ВАЊА Н. ГЛИШИН

Институт за политичке студије
Добрињска 11, Београд, Србија
vanja.glisin@ips.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-7747-6205>

СРЂАН М. МИЛАШИНОВИЋ

Криминалистичко-полицијски универзитет
Цара Душана 196, Београд, Србија
srdjan.milasinovic@kpu.edu.rs
<https://orcid.org/0000-0002-8251-339X>

РЕЗИМЕ: Развој вештачке интелигенције (ВИ) у војно-безбедносном сектору представља неизоставно поље анализе када говоримо о савременим сукобима. Сведочимо технолошкој револуцији која из године у годину укључује све више држава које настоје да прате програме иновација са циљем да на адекватан начин одговоре савременим безбедносним изазовима на глобалном, регионалном и локалном нивоу. Проблем истраживања у раду је лоцирање и презентовање средстава базираних на ВИ у израелско-палестинском сукобу у периоду од октобра 2023. године. У уводном делу рада направићемо кратак историјски осврт на израелско-палестинске односе, као контекст за даљу анализу. Затим ћемо дефинисати ВИ и њену улогу у војном сектору, како бисмо у наставку рада на основу теоријског познавања могли да анализирамо конкретне примере у поменутом сукобу. Циљ рада је да помоћу дескриптивне и експланаторне методе анализе и методом синтезе прикажемо на који начин, када и у којој мери се користе системи базирани на ВИ у војним операцијама, конкретно на примеру израелско-палестинског сукоба. Дакле, аутори анализирају савремене аспекте ратовања и изводе закључке о безбедносним последицама. Оправданост теоријског бављења овом темом огледа се у потреби праћења најактуелнијих догађаја и процеса кроз визуру друштвено-хуманистичких наука, посебно када је реч о темама које нису или су недовољно анализирани. Квалитативном анализом релевантне литературе и званичних докумената прикупићемо податке како бисмо извршили синтезу најновијих истраживања у вези са постављеном темом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вештачка интелигенција; савремени сукоби; израелско-палестински сукоб; дронови; роботи; безбедност; геополитика

UDC 341:341.311(100)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2595377D>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 18. 6. 2025.
Прихваћен: 13. 8. 2025.

САВРЕМЕНИ КОНЦЕПТ ЗЛОЧИНА АГРЕСИЈЕ У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ

НЕМАЊА ДАНИЛОВИЋ

АД Електропривреда Србије
Балканска 13, Београд, Србија
nemanjad444@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2845-9150>

САЖЕТАК: Рад је посвећен кривичном делу агресије као злочину против мира учињеном од стране једне или више држава на другу суверену државу или територију. Услед сложених међународних односа између Истока и Запада, као и дешавања на тлу Украјине, међународно кривично дело агресије већ одређени временски период је у центру светске пажње. У раду се настоји да се опише и анализира општи појам агресије, њене карактеристике као међународног кривичног дела, елементи и услови под којима се овај злочин извршава као и њене последице по државу и друштво у целини. Како би помоћу научне дескрипције описао одређене појаве и процесе аутор у раду користи нормативно-догматски и историјски метод истраживања. О самом значају агресије и њеном спречавању свакако сведочи и чињеница да је она санкционисана како међународним тако и унутрашњим правом. Такође, настојаће се да се у раду направи анализа злоупотребе овог кривичног дела, њено несанкционисање и злоупотреба између права и политике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: агресија; међународно кривично дело; злочин против мира; држава; међународно право

УВОД

Агресија је једино кривично дело које је деценијама после завршетка Другог светског рата служило и још увек служи као оруђе у рукама великих сила које су уз помоћ агресије оствариле своје интересе и циљеве у мањим и слабијим државама. Иако Повеља Уједињених нација забрањује

неоправдану употребу силе у међународним односима, то баш и није случај у пракси. Најмоћније државе света настојале су да оспоре напоре који су чињени деценијама уназад да се дође до општеприхваћене дефиниције кривичног дела агресије на универзалном нивоу управо како би имале маневарског простора за своје војне-оружане, економске и пропагандне акције у такозваним „непослушним” државама. Велики напори се годинама чине како би се овај вид интервенисања и практично напада на неку другу суверену државу од стране једне или више моћнијих држава зауставио. Међутим, сведоци смо да то још увек није могуће. Може се стећи утисак да је агресија као злочин против мира у ствари међународно кривично дело санкционисано правом, а одобрено политиком.

ДЕФИНИСАЊЕ ПОЈМА МЕЂУНАРОДНОГ КРИВИЧНОГ ДЕЛА

Сумирајући разне дефиниције можемо слободно рећи да се под међународним кривичним делом подразумева свако оно понашање или чињење којим се повређује или наноси штета добрима која уживају заштиту међународног права, односно то су сва она дела која погађају међународну заједницу у целини.

Савремена национална законодавства данас познају кривична дела која повређују међународно право. То значи да се сâм појам међународног кривичног дела у суштини не разликује од појма кривичног дела националних законодавстава. Једина разлика је у томе што се међународним кривичним делима не нападају друштвени односи унутар неке државе, већ друштвени односи међународне заједнице, то јест, друштвени односи више држава [Stanković 2018: 56]. Према томе, разликујемо објективну или материјалну и унутрашњу или субјективну компоненту међународног кривичног дела. „Међународна кривична дела су кршење међународних норми, које доводе до индивидуалне одговорности повезаних појединаца, насупрот одговорности државе, где такав појединац може деловати као део одређеног државног органа” [Cassese 2003: 23]. Cassese у овој дефиницији појма међународног кривичног дела истиче индивидуалну одговорност појединаца за та дела и јасно указује да држава као субјект међународног јавног права не може бити одговорна за њих. Још један битан елемент који неко кривично дело квалификује као међународно јесте постојање универзалног интереса за његово сузбијање, то јест, санкционисање. То значи да се појединцима у начелу може судити за учињена дела од стране било које државе без обзира на територијалне или националне везе дате државе са учиниоцем или жртвом [Fernandez-Jankov 2020: 99]. Пракса је показала да постојање универзалног интереса за сузбијање неког кривичног дела често постаје контроверзни елемент где се интереси политике стављају изнад интереса права и правних норми.

Шкулић сматра да је „међународно кривично дело радња, која је у циљу заштите одређеног добра које се на нивоу међународне заједнице сматра универзалним, односно коме се од стране већег броја држава при-

знаје неопходност кривично правне заштите, законима тих држава у истоветном или веома сличном облику предвиђена као кривична дела, а која је противправна и скривљена” [Škulić 2011: 75–76]. Јовашевић наводи неколико схватања појма међународног кривичног дела: Према првом „међународно кривично дело представља чињење које је уперено против међународног правног поретка чија је кажњивост предвиђена непосредно нормама међународног права које на то понашање надовезује правне последице у виду санкција у сврху сигурности и поправљања” [Јовашевић 2013: 74]. У Бечу је 1989. године одржан XIV конгрес Међународног удружења за кривично право на којем су међународна кривична дела подељена на: међународна кривична дела у ужем смислу¹ и међународна кривична дела у ширем смислу², односно кривична дела *strictosensu* и *latosensu* [Krivokapić 2018: 3].

ДЕФИНИСАЊЕ ЗЛОЧИНА АГРЕСИЈЕ

Још 1625. године Хуго Гроцију (Hugo Grotius) био је први научник који се почео бавити проблемом агресије и од тада она стално заокупља пажњу прогресивне светске јавности. Нехумане и катастрофалне последице које је агресија носила са собом згражавале су носиоце напредних, хуманих, прогресивних идеја у међународном кривичном праву али и целокупну светску јавност. Из тог разлога стално је било инсистирања да се забрани агресивно вођење рата (агресије) и да се те забране уведу у документа међународног кривичног права. Одређивање појма агресије данас представља једно од најосетљивијих питања међународног кривичног права али и камен спотицања у међународним односима и политици [Ного 2016: 107].

Шира расправа у погледу решавања питања агресије први пут се повила у оквиру Друштва народа када су силе победнице из Првог светског рата неуспешно покушале да суде немачком цару Вилхелму II „за највишу увреду нанету међународном моралу и светој важности уговора”. Члан 10 Пакта Друштва народа предвиђао је „поштовање територијалног интегритета и политичке независности од сваког спољног напада, претње или опасности напада”. На тај начин је требало одлучити о случајевима у којима би била дозвољена употреба силе у односу на агресивно чињење којим би се кршиле ове гаранције. Питање дефинисања појма агресије било је покренуто 1923. године приликом израде Нацрта о узајамној помоћи у чијој изради је учествовала Стална саветодавна комисија и Специјални комитет Привремене мешовите комисије Друштва народа [Димитријевић 2020: 191]. Већ овде можемо видети да је питање дефинисања злочина агресије било веома комплексно што за последицу свакако има мешање

¹ Обухватају дела предвиђена Римским статутотом Међународног кривичног суда (геоцид, ратни злочини, злочини против човечности, агресија).

² Обухватају дела која међународна заједница тежи да санкционише на нивоу националних законодавстава (трговина наркотицима, трговина белим робљем, трговина оружјем, проституција, обарање ваздухоплова итд.).

политике и стављање политичких интереса изнад права и правде. У периоду након окончања Првог светског рата било је покушаја изван Друштва народа да се дефинише злочин агресије. У том погледу, Сукијасовић сматра „да треба истаћи уговоре или споразуме потписане у Локарну, 16. октобра 1925. године. Од локарнских инструмената за питање дефинисања агресије најзначајнији је Уговор о узајамној гаранцији између Немачке, Белгије, Француске, Уједињеног Краљевства и Италије, назван Рајнски пакт. Рајнски пакт разликује „просту“ агресију од „флагрантне“. Проста је она агресија чије се постојање у датим околностима може побијати. Флагрантна агресија је квалификовани облик просте агресије. Њено постојање је толико очигледно да доказивању супротног нема места” [Sukijašević 1967: 49–50].

Резултат дугогодишњих преговора САД и Француске, који на неки начин представља помак у одређењу појма агресије, био је Бријан-Келогов пакт³ закључен у Паризу 28. августа 1928. године. Овим међународним актом забрањен је рат као средство за решавање међународних спорова, то јест, забрањени су сви ратови, осим одбрамбених [Димитријевић 2020: 192]. Пакт није био нарочито дугог века нити је био доследно поштован у погледу уздржавања од рата као средства за решавање међународних спорова. У Бријан-Келоговом пакту агресија је окарактерисана као деликт државе, али уједно и кривично дело које може да учини и појединац. Деликтни карактер агресије у међународном праву био је неспоран и пре доношења поменутог пакта [Шкулић 2020: 280]. Проблемом дефинисања злочина агресије нису се бавиле само западне државе. Совјетски Савез (СССР) је 1933. године на конференцији о разоружању⁴ донео декларацију која је садржала одређење појма агресије, односно понашања и чињења која се сматрају актима агресије.⁵

Основа совјетске дефиниције о агресији ушла је у Конвенцију о дефиницији агресије коју су државе чланице Мале антанте (Југославија, Чехословачка и Румунија) закључиле са СССР-ом 1933. године, односно у Пакт балканског савеза 1934. године – Југославија, Грчка, Турска и Румунија [Vučinić 2001: 63]. Аврамов сматра „да је агресија међународно кривично дело, насилна акција једне или више држава против територијалног интегритета или политичке независности друге државе, предузе-

³ Пун назив овог међународног акта је „Општи уговор о одрицању од рата као инструмента националне политике”.

⁴ Министар спољних послова СССР-а Максим Максимович Литвинов (1876–1951) уложио је велики напор како би се усвојила декларација којом се дефинишу акти агресије. Овај предлог поднет је у облику Нацрта декларације о дефиницији агресора. Нацрт је усвојио Комитет за питања безбедности и послужио је као основа за израду Акта о дефиницији агресора који је разматран на поменутој конференцији.

⁵ На основу тога, државом агресором сматрала се она држава која учини неку од следећих радњи: 1) објави рат другој држави; 2) изврши инвазију својим оружаним снагама на територију друге државе без објаве рата; 3) бомбардује територију друге државе копненим, поморским или ваздушним снагама; 4) уђе на територију друге државе својим копненим, поморским или ваздушним снагама без одобрења владе те државе, односно поступи противно таквом одобрењу, нарочито у вези боравка на одређеном подручју; 5) изврши блокаду обала или лука друге државе” [Milovanović 2011: 28].

та са намером да се оспори право на опстанак државе, измени њен друштвено-економски систем, отцепи део њене територије и томе слично” [Аврамов 2011: 663]. Највиши функционери неке државе су они који доносе одлуку о примени силе у међународним односима, односно у питању су појединци. Такође, акте којима се врши агресија (бомбардовање, ракетање, инвазија итд.) припремају, наређују и изводе појединци. Како би се обезбедио светски мир неопходно је да се агресија и слични акти одреде као међународна кривична дела, да се утврди индивидуална кривична одговорност за њих и механизми санкционисања [Krivokapić 2014: 935]. Радња кривичног дела агресије не може се ограничити само на оружани напад што свакако указује мноштво дефиниција овог акта које су понудиле одређене међународне организације и правна теорија. Међународно кривично право још увек није окончало бављење овим проблемом [Ђорђевић 2015: 182]. Према Јовашевићу „агресивни рат је злочин против међународног мира и свака агресија повлачи међународну одговорност. Објект заштите код овог кривичног дела је мир међу народима и њиховим државама” [Јовашевић 2010: 250].

АГРЕСИЈА У МЕЂУНАРОДНИМ ПРАВНИМ АКТИМА

Најзначајнији документ у међународној заједници свакако је Повеља УН. Приликом усвајања њеног текста у Сан Франциску 1945. није дефинисана агресија као злочин јер се сматрало да се нису стекли повољни услови за њено свеобухватно дефинисање. Упркос томе, у члану 39 Повеље овлашћен је Савет безбедности УН да одлучи постоји ли угрожавање мира, нарушавање мира и акт агресије и да у вези с тим одлучи које ће мере предузети [Тесла 2016: 58]. Иако је у статутима Међународних војних судова из Нирнберга и Токија јасно дефинисано шта се сматра злочинима против мира⁶ након окончања њиховог рада ниједно лице од тада па до данас није изведено пред лице правде под оптужбом за злочине против мира, то јест, агресију [Paunović i dr. 2015: 323]. Највећи помак у погледу дефинисања агресије као међународног кривичног дела први пут је начињен Резолуцијом 3314 Генералне скупштине Уједињених нација из 1974. године која је одредила дела агресије.⁷ Сходно наведеној Резолу-

⁶ Више о томе: члан 6 став 2 (а) Статута Међународног војног трибунала у Нирнбергу и члан 5 став (а) Статута Међународног војног трибунала за Далеки исток.

⁷ Према поменутој Резолуцији актима агресије сматрају се: а) инвазија или напад оружаних снага једне државе на територију друге државе, као и свака војна окупација, маркар и привремена која проишља из такве инвазије или напада или анексија територије или дела територије друге државе употребом силе; б) бомбардовање територије неке државе од стране оружаних снага друге државе или употреба било ког оружја од стране једне државе против територије друге државе; в) блокада лука или обала једне државе од стране оружаних снага друге државе; г) напад оружаних снага једне државе на копнене, поморске или ваздухопловне снаге, поморску или ваздушну флоту друге државе; д) употреба оружаних снага једне државе које се с пристанком државе пријема налазе на њеној територији противно условима предвиђеним у споразуму, односно остајање тих снага на територији државе пријема и после истека споразума; ђ) поступци једне државе која своју територију стави на располагање другој држави како би је ова искористила за извршење акта агресије против

цији, агресија је дефинисана као сила коју једна држава употреби против друге а која није оправдана самоодбраном или другим званично оправданим изузецима. Може се рећи да је и ова дефиниција дискутабилна јер почиње изјавом да „прва употреба силе супротно Повељи УН” представља *prima facie* доказ агресије, иако, на пример, упад оружаних снага САД у Сомалију 1992. године није окарактерисан као агресија а представљала је „прву употребу силе” [Стевановић 2024: 45]. Комисија за међународно право УН усвојила је 1996. године Нацрт Кодекса злочина против мира и безбедности човечанства који у члану 16 наводи да ће „појединац који, као вођа или организатор, активно учествује или наређује планирање, припрему, покретање или вођење агресије коју је починила држава, бити одговоран за злочин агресије”.

Под покровитељством УН у Риму је 17. јула 1998. године усвојен Статут Међународног кривичног суда, познат као Римски статут⁸. На основу Статута суд је био надлежан за вођење судских поступака за злочин агресије али без њеног јасног дефинисања у самом Статуту. Суд ће постати надлежан за ово дело тек када се буду установили елементи бића кривичног дела агресије а на основу прописа донетим у члановима 121 и 123 Статута [Simović i Simović 2013: 179]. Специјална група за кривично дело агресије (SWGCA) формирана је на првој седници Скупштине држава Римског статута 9. децембра 2002. године и њен задатак је био да се бави коначним дефинисањем агресије. Рад у овој групи био је слободан за све државе без обзира на то да ли су ратификовале Статут или не. Специјална група се састајала два пута годишње и на сваком састанку су решавана, између осталог, спорна питања са претходног састанка. Тек средином 2009. године SWGCA је окончала свој рад чиме су се и формално стекли услови за коначно дефинисање кривичног дела агресије на првој следећој ревизионој конференцији Међународног кривичног суда [Simović i Simović 2013: 179]. Агресија је као међународно кривично дело добила своју универзалну дефиницију⁹ тек на 13. пленарној седници Прве ревизионе скупштине Међународног кривичног суда која је одржана у периоду од 6. до 11. јуна 2010. године у Кампали (Уганда), у Резолуцији број шест.¹⁰

неке треће државе; е) упућивање, у име једне државе, оружаних банди, група, нерегуларних војника или најамника који против друге државе врше акте оружане силе толико озбиљно да се изједначују са наведеним актима, односно представљају значајно учешће једне државе у томе. О томе више: [Resolution of Definition of Aggression, 1974].

⁸ О томе више: [Rome Statute of the International Criminal Court, 1998].

⁹ Иако се у литератури често назива универзалном, она то није јер служи за потребе Међународног кривичног суда и примењује се у оним државама које су ратификовале његов Статут, са свим изменама и допунама.

¹⁰ На основу Резолуције број 6 актима агресије сматрају се: (1) инвазија или напад оружаних снага државе на територију друге државе, или било које војне окупације, колико год била привремена, која је резултат такве инвазије или напада, или било које анексије употребом силе територије друге државе или њеног дела; (2) бомбардовање од стране оружаних снага једне државе на територију друге државе или употребу било каквог оружја од стране државе против територије друге државе; (3) блокада лука или обала једне државе од стране оружаних снага друге државе; (4) напад оружаних снага једне државе на копнене, поморске или ваздушне снаге, или поморске и ваздушне флоте друге државе; (5) употреба оружаних снага једне државе које се налазе на територији друге државе уз сагласност државе пријема,

Као што се може закључити из Резолуције, ова дефиниција прави разлику између „акта агресије” и „кривичног дела агресије”. Акти агресије представљају акте које је предузела држава као субјект међународног права, док се код кривичног дела агресије као починилац јавља искључиво појединац [Коларић 2013: 107]. Према томе „узрочна веза између радње извршења појединца и аката агресије које предузима држава огледа се у његовом учешћу у планирању, припремању и отпочињању или самом вршењу тих аката” [Икановић 2015: 204]. Злочин агресије постао је део стварне надлежности Међународног кривичног суда тек од 17. јула 2018. (на двадесету годишњицу Римског статута) с обзиром на чињеницу да су тек у децембру 2017. године већина држава чланица Римског статута ратификовало новине из Резолуције број 6. Државе чланице Статута том приликом нису усвојиле само дефиницију агресије већ су решиле и питање надлежности за овај злочин. Члан 15bis односио се на вршење надлежности над злочином агресије у случају упућивања држава, а члан 15ter у случају упућивања од стране Савета безбедности УН [Heinsch 2010: 734]. Симовић и Јовашевић истичу да се „међу међународним кривичним делима, по свом значају, природи и карактеру, издваја злочин против мира или агресија. То је злочин којим се крше ратни закони и обичаји рата, међународни споразуми или гаранције у смислу планирања, припремања, иницирања или започињања агресије или рата противно правилима међународног права. Међутим, дело се може извршити и учествовањем у плану или завери за извршење овог дела” [Simović i Jovašević 2016: 351].

АГРЕСИЈА И КОНЦЕПТ ХУМАНИТАРНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ

Од краја Другог светског рата па све до данас у свету је предузето на десетине оружаних акција и интервенција под изговором заштите људских права и слобода. Свака употреба оружане силе у међународним односима, која није одобрена од стране Савета безбедности УН, представља радњу злочина агресије чак и онда када је предузета у циљу заштите људских права и слобода. Термин „хуманитарна интервенција” скован је управо с намером да се предузете оружане акције великих сила не би сматрале агресијом иако то оне заиста јесу.

У кривичноправном смислу, свака употреба оружане силе у међународним односима која није одобрена од стране Савета безбедности УН представља агресију, или је у питању одбрана државе која је нападнута, то јест, која је жртва агресије. Свака агресија која се назове хуманитарном интервенцијом, а за то нема сагласност Савета безбедности, представља

у супротности са условима предвиђеним споразумом или било какво продужење њиховог присуства на тој територији након престанка споразума; (6) радња државе која дозвољава да своју територију, коју је ставила на располагање другој држави, користи та друга држава за извршење акта агресије на трећу државу; (7) слање од стране или у име државе оружаних група, нерегуларних војника или плаћеника, који изводе акте оружане силе против друге државе такве тежине да представљају горе наведена дела, или њихово значајно учешће у њима. Више видети: [Resolution RC/Res 6 UN, 2010].

противправно понашање, односно злочин против мира [Škulić 2015: 13]. Концепт хуманитарне интервенције тежи практично да легализује употребу оружане силе у међународним односима чиме би она постала међународно-правни обичај који није инкриминисан као међународно кривично дело. Радмановић сматра да би „њено прихватање као међународног обичајног правила повлачило обавезу испитивања њене остварености у конкретним случајевима пред Међународним кривичним судом, а за потребе утврђивања да ли је злочин агресије извршен” [Radmanović 2022: 145]. Кривокапић закључује да је „агресија несумњиво међународни злочин и то по много чему најтежи злочин међународног права. То следи из низа важних међународних докумената, као, уосталом, и из општег међународног права”. У том погледу, Кривокапић закључује да смо „били сведоци сувише много случајева агресије, посебно од стране великих сила на мале и средње државе, а да за то нико није одговарао. Нити ће, како сада ствари стоје, одговарати. Напротив, постоји озбиљна опасност да се међународно кривично право и међународно кривично судство претворе у инструмент за дисциплиновање малих народа и њихових вођа” [Krivokapić 2017: 188]. Према Шкулићу „право на ’хуманитарну интервенцију’ не постоји, а свака агресија која се именује као хуманитарна интервенција није чак ни злоупотреба права, јер такво право не постоји, већ представља најобичније противправно понашање, односно злочин против мира, који се само из дневно-политичких разлога, или у циљу прибављања легитимитета примени оружане силе, именује као хуманитарна интервенција” [Шкулић 2005: 285].

ИНДИВИДУАЛНА КРИВИЧНА ОДГОВОРНОСТ ЗА ЗЛОЧИН АГРЕСИЈЕ

Агресија је злочин државе који наређују, припремају и спроводе појединци који се налазе на највишим државним, политичким или војним функцијама. Држава не може бити кривично одговорна за међународна кривична дела, укључујући и злочин агресије, јер као правно лице и субјект међународног јавног права нема осећај кривице.

Члан 30 Римског статута Међународног кривичног суда предвиђа услове под којим се појединац може сматрати одговорним за злочин агресије и то ако су објективни елементи (конкретне радње) почињене са намером и знањем. Постојање кривице, односно субјективног елемента је од велике важности код агресије како би се направила разлика између извршилаца који су имали намеру да изврше агресију и оних који су принуђени да учествују у агресији и изазову последице. Намера се код овог међународног кривичног дела огледа у томе да извршилац има циљ да изврши дело као и свест о томе да ће тиме проузроковати последице. Из тог разлога *mens rea* злочина агресије захтева постојање следећих елемената: 1) појединац као потенцијални агресор мора имати намеру да учествује у делу; 2) намеру да изазове његове последице или бар да буде свестан да ће се оне десити; и 3) да има свест о последицама [Bandov and

Ogorec 2020: 61]. Коларић истиче „да је агресија кривично дело које чине лица која су у позицији да спроведу ефективну контролу или нареде политичку или војну акцију државе. То могу учинити лица која имају лидерску позицију, а не обични војници”. Овај став заступљен је у члану 25 Римског статута¹¹ [Коларић 2013: 107]. Према Ђорђевићу „агресија се често повезује са одговорношћу државе, полазећи од става да иза сваке агресије стоји једна државна политика, као и учешће државних органа и других структура који омогућавају вршење агресије” [Ђорђевић 2015: 181].

АГРЕСИЈА У САВРЕМЕНОЈ МЕЂУНАРОДНОЈ ПРАКСИ

Агресија на Доминиканску Републику

Крајем 1965. године Сједињене Америчке Државе су заједно са својим савезницима Великом Британијом, Француском, Холандијом и Костариком извршиле агресију на Доминиканску Републику правдајући овај поступак бригом за животе америчких држављана који су наводно били угрожени због немира и унутрашњих сукоба. Претходно су политичке и војне власти Доминиканске Републике обавестиле САД да више не могу гарантовати сигурност америчких држављана због општег хаоса у земљи. САД су искрцале своје маринце у Доминиканској Републици свесно чинећи оружану агресију и кршећи Повељу УН. Организација Америчких Држава (ОАС) је резолуцијом подржала ову агресију и чак америчке маринце заменила својим снагама за наводно очување мира [Wolf 1988: 345].

Агресија САД на Гренаду

Октобра 1983. године Сједињене Америчке Државе, у сарадњи са још неколико мањих карибских држава, покренуле су оружану акцију на Републику Гренаду правдајући тај чин хуманитарним разлозима, односно акцијом спасавања америчких студената медицине у Гренади чији су животи наводно били угрожени због тамошњих унутрашњих немира. САД су на све могуће начине своју акцију покушале да представе као хуманитарну интервенцију с циљем заштите људских права и слобода. Међутим, разлози за покретање оружане акције били су из чисто политичких разлога. Прихватајући наводни хитан захтев Организације источно-карибских држава, САД су 25. октобра 1983. године покренуле оружану акцију на Гренаду под кодним именом „Хитан бес” (*Urgent Fury*). Акција је изведена од стране припадника америчких војних снага, а председник САД Роналд Реган је интервенцију правдао из три разлога: први и најважнији разлог била је брига за људске животе и животе око 1000 америчких држављана; други разлог био је тај да се хитно спречи даљи хаос у Гренади;

¹¹ На Ревизионој конференцији Римског статута члану 25 додат је став 3bis који гласи: „У погледу кривичног дела агресије, одредбе овог члана ће бити примењене на лица која су у позицији да ефективно спроведу контролу или да усмере политичку или војну акцију државе”.

трећи разлог односио се на поновно успостављање реда и закона у држави и обнављање државних институција [Anno and Einspahr 1988: 36].

Агресија САД на Никарагву

Период Хладног рата који је подразумевао заоштравање међународних односа између капиталистичког Запада и социјалистичког Истока препун је разних видова оружаних акција и интервенција широм света. Главни заговарач таквих акција на Западу биле су САД које су свој интервенционизам у већини случајева правдале хуманитарним разлозима, односно својим агресијама покушале су да им дају легитимитет.

Председник Реган плашио се великог утицаја који је СССР имао у Латинској Америци. Током 80-их година прошлог века на власти у Никарагви били су такозвани сандинисти, чланови левичарског покрета који су се залагали за што јаче везе са СССР-ом и Кубом. Америка је на све могуће начине покушавала да са власти збаци сандинисте и да у Никарагви успостави своју марионетску владу. Како би срушиле режим у Никарагви САД су организовале, тренирале и плаћале антисандинистичке снаге у Хондурасу и Костарики, а врхунац тога десио се 1983. када су америчке морнаричке снаге демонстрирале силу на обалама Никарагве. Следеће године су минирале никарагванске луке на Атлантику и Пацифику. Минирање лука је у супротности са међународним правом, па је Савет безбедности УН, упркос противљењу САД, осудио овај чин и спор предао Међународном суду правде [Kos-Stanišić 2003: 138].

Агресија САД на Панаму

Односи између САД и Панаме нагло су почели да се мењају 1986. године када је у Панами на власт насилним путем дошао генерал Мануел Норијега, који је врло брзо постао оптерећење за своје некадашње америчке савезнике, а поготово када је откривено да је био повезан са трговином наркотицима. Свргавање Норијеге веома брзо постало је приоритет за Вашингтон. САД су увеле санкције Норијеги 1988, а организована су и два неуспешна државна удара током 1988. и 1989. године с циљем његовог свргавања [Stojanović 2015: 391]. Ова акција америчке војске позната је под именом „Праведни циљ”. Агресија на Панаму отпочела је 20. децембра 1989. године и у њој је учествовало око 24.000 америчких војника којима је требало мање од пет дана да слома отпор дупло мањем броју војске Панаме.

НАТО агресија на СР Југославију

Преседан бруталне војне одмазде над једним непокореним народом, који до тада није забележен у модерној историји, десио се 24. марта 1999. године таласом злочиначког бомбардовања од стране САД и НАТО пакта на СР Југославију. Ова отворена и вишеструка агресија десила се без

сагласности Савета безбедности УН [Деспотовић 2019: 76]. Кривокапић указује да „НАТО напад на Југославију није могао 1999. да буде означен од стране Савета безбедности као агресија из простог разлога што су његови главни покретачи, планери и извршиоци била три стална члана Савета са тзв. правом вета – САД, Уједињено Краљевство и Француска”. Агресија на СР Југославију која је трајала пуних 78 дана позната је под кодним именом „Милосрдни анђео” [Кривокапић 2019: 133]. Лопичић закључује да је „агресија деветнаест држава НАТО-а на СРЈ по интензитету, ангажованим војним снагама и по извршеним ратним злочинима против цивилног становништва, највећа после Другог светског рата. Агресија је извршена бомбардовањем СРЈ у коме је учествовало 1150 најсавременијих ратних авиона као и ракетирањем најсавременијом ракетном техником из авиона и са бродова. Авиони НАТО-а обавили су преко 25.000 борбених летова и избацили преко 25.000 тона најјачег експлозива” [Лорић 2016: 117]. Према Нини Атлагић „НАТО алијанса 1999. године је бацила далеко више бомби на недужни српски народ него Хитлер у Другом светском рату. На Србију је 1999. године бачено осиромашеног уранијума колико ослобађа 470 атомских бомби бачених на Јапан у Другом светском рату” [Атлагић 2019: 257].

ЗАКЉУЧАК

Злочин агресије представља једно од најконтроверзнијих кривичних дела са елементом иностраности. Иако оно као такво погађа вредности и принципе целокупне међународне заједнице то очигледно није довољно да се овај злочин у потпуности стави под контролу међународног правосуђа. Без обзира на то што се за агресију и агресивни рат судило још на Нирнбершком и Токијском процесу током 1945. и 1946. године практично од тог периода па све до данас ниједан појединац није одговарао за њено припремање и спровођење. Агресија је као међународно кривично дело инструмент у рукама великих сила које су деценијама уназад опструисале њено коначно дефинисање у међународним актима. Разлог томе управо јесте предузимање агресије према мањим државама у којима велике силе треба да остваре неки свој интерес или циљ, а то све под могућности да нико једног дана за такав акт не буде одговоран. Нарочито популарни разлози за спровођење злочина агресије у последњим деценијама двадесетог века било је рушење актуелних лидера из тог времена у оним државама које нису хтеле да се повинују западним државама. Иако су акти агресије примењивани под изговором да се у одређеној држави „заштите” људски животи и слободе сама агресија донела је за собом још већа страдања и губитак тих истих људских живота. Не постоји легитимна употреба силе нити легитимна агресија јер ниједно понашање које је дефинисано као међународно кривично дело свакако не може бити легитимно. Оно што је још контроверзније од тога јесте свакако чињеница да међународна заједница својим нереаговањем на такве акте практично даје легитимитет агресији као злочину. Без обзира на то што је агресија, пре свега, поступак

појединца или појединаца који се у једној држави налазе на челним позицијама, може се стећи утисак да држава агресор нарушава територијални интегритет друге државе само зато што се у тој земљи угрожени интереси тог истог агресора.

Водеће државе међународне заједнице деценијама су свесно одбијале да агресију дефинишу као међународни злочин управо да би себи оставиле маневарског простора за деловање и предузимање агресије у свим њеним облицима тамо где је то било неопходно и то без икакве кривичне одговорности у будућности. Ми данас имамо само моралну осуду агресије као злочина али не и кривичноправну одговорност појединца/појединаца. Иако је употреба неоправдане силе у међународним односима забрањена многим међународним документима, између осталог и Повељом УН, то се наравно не примењује онда када је потребно да се оствари неки циљ или интерес оних „главних” у међународној заједници. Такође, долазимо у ситуацију да се запитамо да ли је агресија исто што и хуманитарна интервенција? Хуманитарна интервенција је један од новијих института међународног јавног права који је практично смислено наметнут у међународним односима управо да би се термин агресије заменио термином хуманитарне интервенције, а самим тим да би се акту агресије дао међународно-правни легитимитет.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов, Смиља (2011). *Међународно јавно право*. Београд: Академија за дипломатију и безбедност.
- Атлагић, Нина (2019). Агресија НАТО алијансе на СРЈ 1999. године и крај Југославије. *Бацићина*, 47: 253–260.
- Деспотовић, Љубиша (2019). Злочиначка агресија атлантиста на СР Југославију као пример асиметричног рата. *Политика националне безбедности*, 16(1): 75–87.
- Димитријевић, Душко (2020). Агресија – злочин против светског мира. У: М. Крећа, (ур.), *Међународно јавно и кривично право у XXI веку*. Београд: Удружење за међународно кривично право, 190–209.
- Ђорђевић, Горан (2015). *Одговорност за међународна кривична дела*. Ниш: СКЦ.
- Икановић, Вељко (2015). Злочин агресије у Римском статуту. *Српска правна мисао*, 21(48): 189–209.
- Јовашевић, Драган (2010). *Међународна кривична дела – одговорност и кажњивост*. Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.
- Коларић, Драгана (2013). Злочин агресије између права и политике. *Српска политичка мисао*, 40(2): 93–117.
- Кривокапић, Борис (2019). НАТО бомбардовање Југославије 1999. као класичан случај агресије. *Политика националне безбедности*, 16(1): 113–140.
- Ного, Срето (2016). *Међународно кривично право*. Београд: Catena Mundi.
- Стевановић, Владан (2024). *Усјон и кризе Уједињених нација*. Београд: Чигоја штампа.
- Тесла, Милан (2016). Злочин агресије као међународно кривично дело. *Војно дело*, 68(6): 52–69.
- Шкулић, Милан (2020). *Међународно кривично право*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Шкулић, Милан (2005). *Међународни кривични суд – надлежност и јосићуак*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду и Досије.

- Anno, Stephen and William Einspahr (1988). *Command and Control and Communications Lessons Learned: Iranian rescue, Falklands conflict, Grenada invasion, Libya raid*. Alabama: Air University United States Air force Maxwell Air force base.
- Bandov, Goran and Dorotea Ogorec (2020). Crime of aggression in international law and international relations. *Journal of Liberty and International Affairs*, 6(1): 48–69.
- Cassese, Antonio (2003). *International Criminal Law*. New York: Oxford University Press.
- Heinsch, Robert (2010). The crime of aggression after Kampala: Success of burden for the future? *Goettingen Journal of International Law*, 2(2): 713–743.
- Jankov Fernandez, Fernanda (2020). Pojam međunarodnog krivičnog dela i njegova evolucija. *Strani pravni život*, 64(2): 95–109.
- Jovašević, Dragan (2013). Međunarodno krivično delo – pojam, elementi, vrste. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 32(2): 73–94.
- Kos-Stanišić, Lidija (2003). Američka vanjska politika prema Latinskoj Americi od početka 19. do kraja 20. stoleća. *Međunarodne studije*, 3(1): 120–141.
- Krivokapić, Boris (2018). O razlikovanju između krivičnih dela u užem i u širem smislu. *Strani pravni život*, 2: 7–27.
- Krivokapić, Boris (2017). *Mir i rat u međunarodnim odnosima i pravu*. Beograd: Institut za uporedno pravo i Poslovni i pravni fakultet.
- Krivokapić, Boris (2014). Mir i međunarodno pravo. U: G. Marković (ur.), *Vladavina prava i pravna država u regionu*. Istočno Sarajevo: Pravni fakultet u Istočnom Sarajevu, 925–954.
- Lopičić, Đorđe (2016). *Studije i ogledi iz međunarodnog prava, međunarodnih odnosa i diplomatije*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Milovanović, Miloš (2011). Krivično delo agresije između konsenzusa i osporavanja. *Međunarodni problem*, LXIII(1): 24–51.
- Paunović, Milan; Boris Krivokapić i Ivana Krstić (2015). *Međunarodna ljudska prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Radmanović, Jelena (2022). Humanitarna intervencija u kontekstu zločina agresije iz člana 8bis Rimskog statuta. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, XCIV(1): 124–149.
- Simović, Marina i Dragan Jovašević (2016). Krivično djelo agresije kao izraz nasilja u međunarodnim odnosima. U: S. Bejatović & P. Dunjić (ur.), *Krivičnopravni instrumenti suprostavljanja terorizmu i drugim krivičnim djelima nasilničkog karaktera*. Teslić: Ministarstvo pravde Republike Srpske i Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, 334–352.
- Simović, Marina i Vladimir Simović (2013). Agresija u međunarodnom krivičnom pravu. *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka*, 3(3): 172–183.
- Stanković, Nedeljko (2018). *Međunarodno krivično pravo*. Tuzla: Evropski univerzitet Kallos.
- Stojanović, Dubravka (2015). *Rađanje globalnog sveta 1880–2015*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Sukijasović, Miodrag (1967). *Pojam agresije u međunarodnom pravu*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Škulić, Milan (2015). Zločin protiv mira kao „kapitalno” međunarodno krivično delo. *Revija za kriminologiju i krivično parvo*, LIII(2–3): 9–40.
- Škulić, Milan (2011). *Ratni zločini i drugi osnovni instituti međunarodnog krivičnog prava*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.
- Vučinić, Zoran (2001). *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Wolf, Daniel (1988). Humanitarian Intervention. *Michigan Journal of International Law*, IX(1): 333–366.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Resolution of Definition of Aggression (1974). Доступно на: https://crimeofaggression.info/documents/6/General_Assembly_%20Resolution_%2003314.pdf. Приступљено: 2. 1. 2025.

Resolution RC/Res6 UN (2010). Доступно на: <https://treaties.un.org/doc/source/docs/RC-Res.6-ENG.pdf>. Приступљено: 8. 1. 2025.

Rome Statute of the International Criminal Court (1998). Доступно на: . Приступљено: 18. 7. 2025.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/6/18

Accepted: 2025/8/13

THE CONTEMPORARY CONCEPT OF THE CRIME OF AGGRESSION IN INTERNATIONAL LAW

by

NEMANJA DANILOVIĆ

Joint Stock Company Elektroprivreda Srbije

Balkanska 13, Belgrade, Serbia

nemanjad444@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2845-9150>

SUMMARY: The paper examines the criminal act of aggression as an offense against peace committed by one or more states against another sovereign state or territory. The international criminal act of aggression has long been at the center of global attention due to the complex relations between East and West, as well as current state of affairs in Ukraine. The aim of this paper is to analyze and define the general concept of aggression, its characteristics as an international criminal act, the elements and conditions under which this crime is committed, and the consequences of aggression for the state and society as a whole. In order to provide a scientific description of the relevant phenomena and processes, the author applies normative-dogmatic and historical research methods. The fact that the criminal act of aggression is sanctioned under both international and domestic law attests to its far-reaching impact and the importance of its prevention. The paper also offers an analysis of the misuse of the concept of aggression, the failure to sanction this offense, and its instrumentalization within the spheres of law and politics.

KEYWORDS: aggression; international criminal act; crime against peace; state; international law

UDC 929 Lazarević M.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2595391A>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 23. 5. 2025.
Прихваћен: 6. 6. 2025.

КО ЈЕ БИО МАРКО ЛАЗАРЕВИЋ? ПРИЛОГ ПРОСОПОГРАФИЈИ ЗЕМУНСКИХ ПРИВРЕДНИКА 18. И 19. ВЕКА

СНЕЖАНА Б. АЛЕКСИЋ

Универзитет МБ
Пословни и правни факултет
Теодора Драјзера 27, Београд, Србија
snezanaaleksic3@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-1908-2595>

САЖЕТАК: Овим истраживањем настоји се доћи до сазнања: ко је био земунски грађанин Марко Лазаревић, који се 1795. године помиње као један од ктитора манастира Фенек. Циљ рада је да се разоткривањем идентитета Марка Лазаревића допринесе просопографији Земуна, односно, бољем познавању личности и догађаја који су обележили привредни и друштвени развој града Земуна и његове околине у 18. и 19. веку. Истраживање је утемељено у документима Историјског архива Београда, у фонду Земунски магистрат. У раду су примењене дескриптивна и дедуктивна метода.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Марко Лазаревић; Земун; Магистрат; манастир Фенек

УВОД

Привредним и друштвеним развојем града Земуна и знаменитим личностима Земуна, које су обележиле историјску епоху 18. и 19. века бавили су се бројни истраживачи, међу којима се нарочито издвајају Лазар Ћелап, Танасије Ж. Илић, Миодраг Дабижић, Бранко Најходл. Међутим, о појединим земунским становницима који су допринели друштвено-привредном и културном развоју града Земуна и његове околине, ни данас нема објављених истраживања. Стога се у овом раду, у циљу доприноса просопографији Земуна, настоји доћи до одговора на питање: ко је био Марко Лазаревић?

КО ЈЕ БИО МАРКО ЛАЗАРЕВИЋ?

На ктиторском натпису на западној фасади цркве манастира Фенека¹ пише: „Овим вратницама беше ктитор господар Марко Лазаревић житељ земунски, брат рођени господина Самуила јеромонаха. Лето спасења 1795.” [Магловски 1988/1989: 240]. Вићентије Ракић у својој *Историји о манасџиру Фенеку*² [1799: 5] казује да је Самуило Лазаревић монашки постриг у Фенеку примио 24. децембра 1761, да је у манастир дошао из места Карловчић у Срему. У Попису који је сачињен 13. марта 1771. убележено је да се јеромонах Самуил Лазаревић родио у Срему, у месту Карловци³, да има 26 година, и да је у манастир дошао 1759, где се покаљуђерио 1761. [Руварац 1913: 121]. У *Сјоменици о манасџиру Фенеку* Димитрије Руварац [1914: 11] износи мишљење да је фенечки калуђер Самуило Лазаревић родом из Земуне, син Лазара Лепојевића, Бугарина из Пирота, а брат Марка Лазаревића. Међутим, у Попису из 1756. у Протопопијату сурчинском, у Шанцу (војном месту) Карловчићу, као црквени син уписан је Лазар Бугарин [Руварац 1902: 22]. Вероватно је да се овај Лазар Бугарин након 1756. преселио у Земун, и да је то исти Лазар Лепојевић, Бугарин из Пирота, кога Руварац помиње као земунског становника и родитеља Самуила и Марка Лазаревића. Марко Лазаревић, један од ктитор цркве у манастиру Фенеку,⁴ рођен је 1752,⁵ а његов старији брат јеромонах Самуило, 1745. године.⁶ Вероватно да су обојица рођени у Карловчићу.

Исте године када је захваљујући ктиторству Марка Лазаревића начињен западни портал на цркви манастира Фенека, извесни Павле Калајић, житељ Карловаца, издао је Марку Лазаревићу, земунском житељу, признаницу за испоручену/плаћену робу – вино [ИАБ, ЗМ, 1795, 1550-11-22], које су „на велико” земунски трговци и поседници права точења алкохолних пића набављали у Сремским Карловцима – центру фрушкогорског виногорја. Историјска вест из 1796. информисе да је Марко Лазаревић у Горњој вароши у Земуну купио скромну крчму⁷ „Код два кључа” [Илић

¹ Фенек се налази у административним границама Београда, у Општини Сурчин, катастарској општини Јаково, у статусу културног добра од великог значаја [Сл. гласник СРС, 28/1977; 14/1979; 30/1989].

² На насловној страни књиге аутор истиче да је посвећује заслужном јеромонаху Самуилу Лазаревићу.

³ Место је у овом попису погрешно уписано. Познато је да је Ракић лично познавао јер. Самуила и да је извесно да је од њега лично сазнао да потиче из Карловчића.

⁴ У грађи Земунског магистрата похрањена су документа која потврђују да је у 18. веку у Земуну живео још један Марко Лазаревић, који се упокојио пре или током 1792, што наводи на закључак да исти није могао бити ктитор у Фенеку 1795, односно, да овај Марко Лазаревић није био рођени брат јеромонаха Самуила. Речено потврђује молба коју су 1792. кћери покојног Марка Лазаревића, Катарина Илић и Јелена Топаловчанин упутиле Земунском магистрату, којом су тражиле да се прода плац њиховог покојног оца Марка Лазаревића [ИАБ, ЗМ, 1792, 1486-20-229].

⁵ Закључено на основу документа [ИАБ, ЗМ, 1831, 2358-0] у коме је наведено да је 1831. Марко Лазаревић имао 75 година живота.

⁶ У Попису из 1771. наведено је да је у време пописа имао 26 година [Руварац 1913: 121].

⁷ У крчмама се само точило пиће, у гостионицама, тј. свратиштима, гостима је уз пиће служена и храна, а могао се добити и конак.

2021: 45], а извесно је да се крчмарењем бавио и 10 година раније, пошто се у једном документу од 16. новембра 1786. помиње „Марко Лазаревић, земунски крчмар” [Илић 1973: 668].

Да је Марко Лазаревић активно учествовао у привредном животу Земуна као крчмар, сведочи судски спор из 1796, који је код Земунског магистрата⁸ покренуо Марко Лазаревића, крчмар и благајник благајне крчмара,⁹ против Јована Кирице трговца.¹⁰ Лазаревић је тужио Кирицу ради дуга од 333 форинте и 20 крајцара,¹¹ које је Кирица својевољно узео из крчмарске благајне и потрошио. Пошто је Лазаревић био благајник, он је као свој дуг тај новац морао вратити у благајну [ИАБ, ЗМ, 1796, 1595-61-820]. Земунски магистрат је ову тужбу, ради доношења пресуде, делегирао Војном апелационом суду у Петроварадину [ИАБ, ЗМ, 1796, 1596-61-916]. Исте године вођен је још један спор у коме се Марко Лазаревић нашао на оптуженичкој страни. Радило се о заједничкој тужби крчмара Љоте Тодоровића, Јована Николића, Ник Русоа, М. Томића и Деметра Бергоа званог „Ђорђевић”, против крчмара Милисав Јовановића, Петра Гавриловића и Марка Лазаревића који су оптужени да су из ортачке касе узели 1.000 форинти [ИАБ, ЗМ, 1796, 1589-61-164]. У спору из 1799. у предмету потраживања од 234 форинте, Марко Лазаревић је са Ђорђем Лазаревићем и Ђорђем Миличевићем закључио судско поравнање [ИАБ, ЗМ, 1799, 1656-61-547]. Исте године Марко Лазаревић се помиње у још једном судском спору, сада као послодавац туженог келнера Георгија.¹² Марка Лазаревића, земунског крчмара, тужио је 1801. Милисав Јовановић због дуга од 35 форинти. Како се тужилац Јовановић није појавио на заказаном рочишту, суд је 16. маја 1801. донео пресуду да је Јовановићево потраживање неосновано.¹³ Касније, 1809. године, Магистрат је казнио Марка Лазаревића новчаном казном од 25 форинти због опасности изазване немаром. Радило се о томе да је у његовој штали дошло до пожара који је угашен захваљујући једном просјаку, који је ватру случајно приметио [ИАБ, ЗМ, 1809, 1907-33].

⁸ Тело које као управна и судска власт I степена управља комунитетом са градским судијом, касније градоначелником на челу.

⁹ „Еснафске привилегије за занатлије у славонско-сремској граници донете су 1768, али земунским крчмарима и гостионичарима није било дозвољено да се удружују у еснафске цехове. И поред тога земунски угоститељи су 1784. имали свој Гостионичарски одбор, потом и Благајну крчмара” [Илић 2021: 79]. О земунским еснафима више видети у раду Л. Пелапа [1958: 77–93].

¹⁰ Потом и градоначелника Земуна.

¹¹ О новцу више у раду С. Алексић [Aleksić 2022: 215–226].

¹² Петар Лазаревић је од Земунског магистрата тражио да се у затвор ставе Георгије, који је радио као келнер код Марка Лазаревића, и Живота Гавриловић, зет Петра Полетарца а син Христе и Ђуре Хорвата. У тужби Петар наводи да су га двојица именованих истукли [ИАБ, ЗМ, 1799, 1643-34-69].

¹³ Јовановић није дошао на рочиште и затим је изгубио парницу. Иако је потом суду подносио доказе да је добио писмо од Петра Дијаконовића из Панчева, у коме му јавља да је човек из Смедерева, који му је дуговао 400 форинти дошао у Панчево, те да је ради наплате свог потраживања морао отићи у Панчево, и да се зато није одазвао на заказано рочиште, суд ово оправдање, коме се и тужени Марко Лазаревић противио, није уважио [ИАБ, ЗМ, 1801, 1706-61-126].

Да је Марко Лазаревић важио за угледног грађанина Земуна потврђује записничка изјава из 1801, из које се сазнаје да су Марко Лазаревић и Венцел Домпша у својству заступника земунских крчмара, пристали да се по молби Константина Хадије, пивара, у Земуну буре пива продаје по дукат, односно, по 4 форинти и 30 крајцара.¹⁴ Значајно касније, 1822. године, Марко Лазаревић је са гостионичарима Јоханом Хелтлом и Костом Костићем пред Магистратом у име земунских гостионичара дао изјаву „да земунски гостионичари немају ништа против тога да се Ђорђу Јанковићу додели право точења ракије на мало” [ИАБ, ЗМ, год. 1822, 2143-0]. Отуда, може се тврдити да је Марко Лазаревић, у улози представника крчмара и гостионичара Земуна, био један од оних личности које су поставиле правац развоја угоститељске делатности у Земуну.

Једна од земунских гостионица налазила се „на углу Бежанијске и Светосавске улице, у згради која је саграђена око 1793, данас је то позната Ичкова кућа.¹⁵ Кафану у овој кући прво је држао Богдан Стефановић, потом Марко Лазаревић” [Илић 2021: 110–111]. Како је Лазаревић дошао до куће у којој је Стефановић држао кафану, није познато. Може се само наслутити, на основу акта оставинске расправе иза покојног малолетног Ђорђа Стефановића који је преминуо 9. фебруара 1818, и у чијој заоставштини се налазила облигација његовог покојног оца Богдана Стефановића,¹⁶ која је издата 13. јула 1813. Марку Лазаревићу на износ од 102 форинте и 16 крајцара [ИАБ, ЗМ, 1813, 2112-0].

Кафана „Код Краљевића Марка” као механа, први пут се помиње 1802. године. Овај назив истакао је Марко Лазаревић. Првобитно му је истицање тог имена Генерална команда оспорила, па је Магистрат сачинио посебан извештај о стању гостионице. Потом је Дворски ратни савет одобрио Лазаревићу постављање „цимера” [Илић 2021: 110–111], односно, истицање имена. Гостионица „Код Краљевића Марка” била је место у коме су током Првог српског устанка врбовани грађани и војници за српске фрајкоре. „У њу је залазио и Вук Стефановић Караџић, који је записао да је у Земуну, „код Краљевића Марка, видео намоловано како је Змај Огњени Вук под Спљетом на мајдану погубио Злоту протопопу” [Илић 2021: 111–112]. Марка Лазаревића народ је прозвао Краљевић Марко, што је убележено у једном од записника Магистрата из 1816, који је сачињен поводом потернице 7. компаније из Сурчина. У записник је унета изјава Марка Лазаревића „званог Краљевић Марка, да у Земун није долазио бивши београдски кнез Радич Петровић¹⁷” [ИАБ, ЗМ, 1816, 2037-0].

¹⁴ Договорено је да се та цена одржава све док цена јечма не падне, али, да испоручено пиво мора бити доброг укуса, мера тачна и да произвођач Хадија у свако доба мора имати довољну количину за снабдевање 23 земунске крчме [ИАБ, ЗМ, 1801, 1711-60-46].

¹⁵ Данас у статусу споменика културе од великог значаја [Службени гласник СРС, 28/1977; 14/1979; 30/1989].

¹⁶ Богдан Стефановић се помиње у Извештају привредног управника Земуна, у тужби из 1793. коју је поднела Марија Миловановић, којој је Стефановић забранио да пролази преко његовог плаца, иако је ова од оца Б. Стефановића купила једну половину плаца, уз услов да јој тај пролаз буде дозвољен [ИАБ, ЗМ, 1793, 1505-13-22].

¹⁷ О улози Р. Петровића у српском устанку више у раду: [Новић-Оточанин 1866].

Средином друге деценије 19. века Марко Лазаревић шири свој посао, али, у пословању има и потешкоћа. Генералној команди Земунски магистрат 1815. препоручује молбу Марка Лазаревића, да му се изда дозвола да у кући број 368 у Земуну отвори свратиште и ресторан [ИАБ, ЗМ, 1815, 2021-0]. Генерална команда је исте године одобрила Лазаревићу да отвори свратиште (коначиште), али, није дозволила да се отвори ресторан [ИАБ, ЗМ, 1815, 2022-0]. Потом је, 1817. Генерална команда повела истрагу, и од Магистрата тражила извештај на који начин је Лазаревићу додељено право држања свратишта и гостионице [ИАБ, ЗМ, 1817, 2057-0]. У наведеној години Марко Лазаревић је имао финансијских потешкоћа у свом пословању, те је од Земунске општине затражио зајам од 6.000 форинти. Лазаревић је у молби навео да му је новац потребан за набавку пића, како би задовољио потребе својих потрошача [ИАБ, ЗМ, 1817, 2058-0]. Магистрат је ову молбу проследио Генералној команди, и уз њу, као јемство, приложио документ о процени Лазаревићеве куће за становање [ИАБ, ЗМ, 1817, 2054-0]. Исте године Марко Лазаревић се обрео у афери једног трговачког неспоразума, одбивши да прими робу која му је упућена из Пеште. Пред Земунским магистратом дао је изјаву да робу (шећер, бибер, и сл.) коју му је Ђорђе Краљевић послао из Пеште неће да прими, јер ту робу није поручио [ИАБ, ЗМ, 1817, 2053-0]. По наређењу Генералне команде Магистрат је 1818. сачинио комисијски протокол о стању крчме Марка Лазаревића [ИАБ, ЗМ, 1818, 2068-0]. Потом је Генерална команда обавестила Магистрат да је Дворски ратни савет на кућу Лазаревића доделио „шилдско право“, [ИАБ, ЗМ, 1818, 2069-0], што је значило да му је додељена дозвола за рад.

Осим као крчмар и гостионичар, Марко Лазаревић се у привредном животу Земунца појављује и у пословима прометовања некретнина. На основу записничких изјава Земунског магистрата сазнаје се да је 1802. Лазаревић молио за одобрење да од Јована Цветковића купи 4 мотике винограда за 15 форинти, на шта му је одређено да плати 9 крајцара [ИАБ, ЗМ, 1802, 1718-5-65] лаудемиума.¹⁸ Исте године Василије Стојановић је од Магистрата тражио дозволу да прода својих 9,5 мотика винограда Марку Лазаревићу. Продаја је погођена за 39 форинти, на шта је лаудемиум, који се обавезао да плати купац, износио 24 крајцара [ИАБ, ЗМ, 1802, 1718-5-64]. Наредне 1803. године Тимотије Лаксић моли Магистрат за дозволу да прода своју кућу у Земуну која је у попису заведена под бројем 38. Као купац јавља се Марко Лазаревић, који за кућу даје 500 форинти, са обавезом да плати 5 форинти лаудемиума [ИАБ, ЗМ, 1803, 1741-3-51]. Године 1804. извесна Јулијана Прикупина је преко своје заступнице и сестричине Јелисавете, супруге Димитрија Поповића, молила Магистрат за дозволу да прода Јовану Марковићу и Марку Лазаревићу свој виноград од 8 мотика, који се налазио на брду Калварија. Сваком од именованих купаца намеравала је да прода по 4 мотике винограда за укупних 90 форинти. Магистрат

¹⁸ „Регулативом 1787. уведен је леудемиум – такса која се плаћала при купопродаји некретнина. Она је улазила у Болнички фонд за издржавање болесника и сиромаша“ [Ђелап 1967: 53].

је купопродају одобрио, купци су платили 54 крајцара лаудемиума [ИАБ, ЗМ, 1804, 1773-0].

Да је Марко Лазаревић био имућан, али, да су његову личност карактерисале и националне тежње, сведочи податак да је 1804. финансирао излагање прве историјске поеме о српском устанку: *Пѣснь и слѣчайномъ возмѣщеніи въ Сербіи приклѣчившемся и въ изображеніи дѣлъ Сербіанцевъ въ дѣйствиі произведенныхъ*. Потом је 1806. био мецена и њеног другог издања. Историјску поему је 1804. написао земунски књиџар Гаврило Ковачевић. У оба издања која су штампана у Будиму, испод наслова, пише да књигу свом четворогодишњем сину Алексеју¹⁹ посвећује Марко Лазаревић.

За разлику од осталих трговаца и занатлија Земунца, Лазаревић није имао пуно спорова у вези са наплатом свог потраживања. У расположивој грађи уочавају се свега два таква случаја. Један из 1805, у коме је код Магистрата склопљена нагодба по којој су се Ана Нићифора Николића и њен муж обавезали да ће дуг од 350 форинти исплатити у року од три године [ИАБ, ЗМ, 1805, 1818-0]. Како дуг у овом року није враћен, Марко Лазаревић се 1808. обратио Магистрату с молбом да се износ од 350 форинти грунтовно²⁰ прибележи на кућу Ане Нићифора Николића. Магистрат је тражено одобрио [ИАБ, ЗМ, 1808, 1898-0], значајно касније, 1829. године, а Лазаревић је преко Земунског магистрата тражио наплату својих потраживања. Трговац Димитрије Бретоглић као тотор кадета Наума Цике, чији је покојни отац Дима Цика за живота држао кафану „Caffe haus” [Илић 2021: 57], обавезао се да Лазаревићу, исплати главницу коју је овај потраживао [ИАБ, ЗМ, 1829, 2300-0].

Током прве три деценије 19. века Марко Лазаревић је увећавао свој капитал. Гостионичар Георгије Атанацковић продао му је 1822. виноград од 600 хвати за 150 форинти, и дао писану изјаву да допушта пренос на име купца [ИАБ, ЗМ, 1822, 2143-0]. Ђорђе Петровић је 1823. продао 850 хвати винограда Лазаревићу за 300 форинти [ИАБ, ЗМ, 1823, 2153-0]. Исте године крзнарски мајстор Анастас Недељковић продао је Лазаревићу за 25 форинти јутро ливаде [ИАБ, ЗМ, 1823, 2150-0]. На обе купопродаје Магистрат је издао сагласност да се Марко Лазаревић, као власник, упише у грунтовницу. Наредне 1824. године Ђорђе Атанацковић из Земунца продао је виноград Лазаревићу за 20 форинти [ИАБ, ЗМ, 1824, 2171-0]. Међутим, с уласком у четврту деценију 19. века иметак Марка Лазаревића се полако расипа. Почетком 30-их година Лазаревић продаје делове своје имовине. Године 1831. продао је 2 јутра ливаде Павлу Георгијевићу – Умњанину за 100 форинти [ИАБ, ЗМ, 1831, 2338-0], а виноград Ђорђу Мартиновићу [ИАБ, ЗМ, 1831, 2340-0]. Код обе продаје Марко Лазаревић је дао изјаву да се прометовано земљиште пренесе на имена купаца. Да је и касније настављено са распарчавањем иметка Лазаревића сведочи

¹⁹ О сину М. Лазаревића, потом нема помена, осим вести из 1816. за коју се не може поуздано тврдити да се односи на Марковог сина. Реч је о потраживању Ј. Димитријевића који је молио Магистрат да од Алексе Лазаревића по облигацији наплати дуг од 141 пијастера [ИАБ, ЗМ, 1816, 2052-0].

²⁰ Грунтовница = земљишна књига.

позив Магистарског судског одељења из 1833, да се ливаде земунског грађанина Марка Лазаревића грунтовно пренесу на Милоша Срећковића а виноград на Ђорђа Мартиновића, Катарину Јовановић и Јована Петровића [ИАБ, ЗМ, 1833, 2390-0].

Земунски магистрат је Марка Лазаревића као свог угледног, писменог становника, позивао да о питањима која су се тицала локалне заједнице унесе своје мишљење. Тако су пред Магистратом Коста Петровић, Нешо Хаџи Бајић и Марко Лазаревић, 28. децембра 1804. дала свој суд о пријему Јеремије Гагића за житеља Земуна.²¹ Магистрат је 4. јануара 1805. Генералној команди делегирао Гагићеву молбу за пријем за житеља Земуна, са пропратним писмом у коме истиче да су се о пријему Гагића изјаснили Коста Петровић, Нешо Хаџи Бајић и Марко Лазаревић, овдашњи трговци који заслужују свако поверење.²² Извесно је, да су Земунци Марка Лазаревића ценили као честитог човека. То се види из предмета из 1800. године у ствари принудне наплате потраживања Тимотија Лакетића од Георгија Вукадиновића. Марко Лазаревић је пред Магистратом, у име Лакетића, тражио да се кућа Георгија Вукадиновића, на дан треће и последње њене лицитације због дуга, не продаје ако се не досегне лицитирани износ од 2.200 форинти и више [ИАБ, ЗМ, 1800, 1672-51-36]. Нешто касније, 1809. године, Марко Лазаревић је заступао Николу Апостоловића против Марије Георгијевић у предмету поништења једног уговора за куповину куће [ИАБ, ЗМ, 1806, 1910-0]. Током више деценија, Марко Лазаревић се појављује и у улози стараоца – татора малолетних становника Земуна.²³ Једна од његових штићеница била је Марија кћи пок. Георгија Живановића. Према записничкој изјави коју су пред Магистратом 1802. закључили Марко Лазаревић и Лазар Шаиновић, Лазаревић се сложио са Шаиновићевом жељом да се ожени његовом штићеницом. Лазаревић се обавезао да Марији, поводом удаје, исплати на име мираза 100 форинти, али, под условом да му Шаиновић ту суму врати, уколико би се догодило да у браку Марија прерано умре. Шаиновић се са условом који је поставио Лазаревић сложио [ИАБ, ЗМ, 1802, 1716-4-20]. Марко Лазаревић је у својству татора управљао иметком својих штићеника. На његову молбу, Магистрат је наредио Депозитној администрацији да му исплати из пупиларне²⁴ масе 237 форинти доспеле камате за 1811. годину [ИАБ, ЗМ, 1811, 1959-0]. Наредне 1812. године на молбу татора Марка Лазаревића и

²¹ „Ј. Гагић је као дечко од 10 год., пре око 17 год. дошао из Турске, у Земуну га је примио његов добро ситуирани зет Мариновић, звани Вук” [Илић 1955: 73].

²² Именовани су сматрали да је Гагић радан, миран и честит човек, а уз то, поседовао је око 2.000 форинти „у рукама”, и завештање на 500 форинти које је требало да прими из масе покојног земунског трговца Теодора Мариновића [Илић 1955: 77].

²³ „После смрти земунских становника састављан је протокол о покојниковом иметку и породици, а после тога је вођена оставинска расправа. Малолетној деци постављан је старалац, док је Магистрат био сирочадска (надтурска) власт без чије дозволе се није смело ништа од децјег иметка отуђити. Готов новац стављан је у пупиларну депозитну касу и користоносно се улагао” [Ђелап 1967: 12].

²⁴ Пупила = сироче, посвојче, непунолетно дете (без оца), које је под старатељством до пунолетства.

Викентија Антоновића, Магистрат је издао наређење Депозитној администрацији да исплати доспеле камате из масе покојног Самуела Јовановића, за издржавање пупила [ИАБ, ЗМ, 1812, 1981-0]. Осим у погледу иметка, Марко Лазаревић је као тутор био одговоран за своје штићенике и у осталим правним стварима. Тако је 1817. године у Сурчинској компанији, саслушан Марко Лазаревић, тутор жене одбеглог пекара Јанка Стефановића, који је остао дужан 340 форинти Павлу Владисављевићу за купљене овце [ИАБ, ЗМ, 1817, 2061-0]. Касније, 1831. године Јелена Хаци Михајловић, мајка малолетне Ане под туторством Марка Лазаревића, поднели су Магистрату заједничку молбу да се легализује пуномоћје које је издато адвокату Радосаву за вођење једног судског спора [ИАБ, ЗМ, 1831, 2355-0]. Исте године Марко Лазаревић је у своје име Магистрату поднео молбу, да се због старости (75 година) разреши туторске дужности над малолетном Јеленом, кћерком покојног Пере Хаци Михајловића [ИАБ, ЗМ, 1831, 2358-0]. Осим као тутор земунске сирочади Марко Лазаревић се током дугог низа година налазио и на месту члана магистарског већа. У својству сведока 1804. године потписао се на тестаменту Теодора Мариновића Вука, потом 1809. и на тестаменту Драгутина Милутиновића [Миљковић Катић и Илић Мандић 2012: 243, 250]. Поводом тестамена Д. Милутиновића, његова удовица Василија Милутиновић поднела је тужбу којом је оспаравала исправност тестамена. Земунски магистрат је 1810. у предмету оспаравања тестамена, Апелационом суду поднео исцрпан извештај у коме је изнео да је спорни тестамент начињен од стране синдика²⁵ Колића у присуству магистарске пороте (судског већа): Михајла Пејића, Димитрија Марковића, Петра Бранковића, Андрије Ранковића и Марка Лазаревића [ИАБ, ЗМ, 1810, 1934-0]. Нешто касније, 1818. године, Марко Лазаревић се појављује као сведок у парници Анастаса Дарвара против Сузане Лакетић [ИАБ, ЗМ, 1818, 2080-0]. И наредне године Марко Лазаревић је вршио дужност изборног судије, односно, члана магистарске пороте. То се сазнаје из дописа Делегираног војног суда Земунском магистрату у вези са избором судија за решавање спора између Милоша Урошевића и проте Јевтимија Ивановића. Магистрат је овластио Константина Хадију, Јована Карамату, Лазара Бајића, Николу Којшера и Марка Лазаревића да донесу пресуду у овом спору [ИАБ, ЗМ, 1819, 2095-0]. Ипак, ово веће то није учинило, пошто су стране у спору, трговац Милош Урошевић и сајција Никола Маленић, као заступник проте Јевтимија Ивановића, тражили изузеће Марка Лазаревића и именовање новог изборног судије, трговца Косте Димче [ИАБ, ЗМ, 1819, 2099-0].

О приватном животу Марка Лазаревића зна се да је 1804. године имао четворогодишњег сина Алексеја, мада се из расположивих докумената може наслутити, не и тврдити, да је имао и сина Матеја, по занимању трговца-ситничара.²⁶ Марко Лазаревић је вероватно имао више од једног брака.

²⁵ Опумоћени службеник, овде представник Земунског магистрата.

²⁶ Помиње се 1830. као дужник у судском спору, у коме је пристао да дуг од 2.637 форинти и 5 крајцара као и 5% камате исплати из средстава добијених за продају куће његовог оца Марка Лазаревића [ИАБ, ЗМ, 1830, 168-0].

На овај закључак наводи документ из 1814. који је састављен са Соканом, удовом Радисава Томића, преудатом за Марка Лазаревића.²⁷

ЗАКЉУЧАК

Марко Лазаревић, један од ктитора манастира Фенека, брат фенечког калуђера Самуила Лазаревића, син извесног Лазара Бугарина, био је један од угледнијих житеља града Земуна. Привређивао је као крчмар и гости-оничар. Обављао је и јавне дужности, углавном као члан Магистарског већа и као тотор. Био је образован (писмен). Његове националне тежње јасно се уочавају кроз глорификацију средњовековних личности српске историје. Као мецена прве историјске поеме о Српском устанку, оставио је трајни печат у српској библиографији, који је данас, сасвим неоправдано, препуштен забору. О његовом приватном животу не зна се готово ништа, осим да је имао деце и више од једног брака.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је настао у оквиру теме „Насеља и становништво Срема у XVIII и у првој половини XIX века” при пројекту „Насеља и становништво Војводине” Одељења за друштвене науке Матице српске (2025–2028).

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори

Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Земунски магистрат (ЗМ) : ИАБ, ЗМ, 1792, 1486-20-229; ИАБ, ЗМ, 1793, 1505-13-22; ИАБ, ЗМ, 1795, 1550-11-22; ИАБ, ЗМ, 1796, 1589-61-164; ИАБ, ЗМ, 1796, 1595-61-820; ИАБ, ЗМ, 1796, 1596-61-916; ИАБ, ЗМ, 1799, 1656-61-547; ИАБ, ЗМ, 1799, 1643-34-69; ИАБ, ЗМ, 1800, 1672-51-36; ИАБ, ЗМ, 1801, 1706-61-126; ИАБ, ЗМ, 1801, 1711-60-46; ИАБ, ЗМ, 1802, 1716-4-20; ИАБ, ЗМ, 1802, 1718-5-64; ИАБ, ЗМ, 1802, 1718-5-65; ИАБ, ЗМ, 1803, 1741-3-51; ИАБ, ЗМ, 1804, 1773-0; ИАБ, ЗМ, 1805, 1818-0; ИАБ, ЗМ, 1806, 1910-0; ИАБ, ЗМ, 1808, 1898-0; ИАБ, ЗМ, 1809, 1907-33; ИАБ, ЗМ, 1810, 1934-0; ИАБ, ЗМ, 1811, 1959-0; ИАБ, ЗМ, 1812, 1981-0; ИАБ, ЗМ, 1813, 2112-0; ИАБ, ЗМ, 1814, 2018-0; ИАБ, ЗМ, 1815, 2021-0; ИАБ, ЗМ, 1815, 2022-0; ИАБ, ЗМ, 1816, 2037-0; ИАБ, ЗМ, 1816, 2052-0; ИАБ, ЗМ, 1817, 2053-0; ИАБ, ЗМ, 1817, 2054-0; ИАБ, ЗМ, 1817, 2057-0; ИАБ, ЗМ, 1817, 2058-0; ИАБ, ЗМ, 1817, 2061-0; ИАБ, ЗМ, 1818, 2068-0; ИАБ, ЗМ, 1818, 2069-0; ИАБ, ЗМ, 1818, 2080-0; ИАБ, ЗМ, 1819, 2095-0; ИАБ, ЗМ, 1819, 2099-0; ИАБ, ЗМ, 1822, 2143-0; ИАБ, ЗМ, 1823, 2150-0; ИАБ, ЗМ, 1823, 2153-0; ИАБ, ЗМ, 1824, 2171-0; ИАБ, ЗМ, 1829, 2300-0; ИАБ, ЗМ, 1831, 2338-0; ИАБ, ЗМ, 1831, 2340-0; ИАБ, ЗМ, 1831, 2355-0; ИАБ, ЗМ, 1831, 2358-0; ИАБ, ЗМ, 1831, 2358-0; ИАБ, ЗМ, 1833, 2390-0.

²⁷ Радило се о камати на позајмљених 3.418 форинти и 5 крајцара у корист Марије, жене генерала Милутиновића, о чему су се пред Магистратом изјаснили Сокана и тотор њене деце Сава Цветковић [ИАБ, ЗМ, 1814, 2018-0]. У периоду 1817–1820. Сокана, супруга Марка Лазаревића, помиње се и у другим документима у вези са пупиларном масом њене деце из првог брака.

Цитирана литература

- Закон о заштити културних добара. *Службени гласник СРС*, 28/1977.
- Илић, Никола (2021). *Од хана до хоћела: Земунско ујосићиљсѣство*. Земун: Клуб матичне културе Земуна.
- Илић, Танасије Ж; Босилка Михајловић, Василије Колаковић и др. (1955). *Грађа из Земунских архива за историју Првој српској устѣанка (1804–1808)*. Књ. 1. Београд: Историјски архив Београда.
- Илић, Танасије Ж. (1973). *Београд и Србија у докуменћима архиве Земунској мајисћираја (1739–1788)*. Београд: Историјски архив Београда.
- Миљковић Катић, Бојана и Јелена Илић Мандић (2012). Тестаменти и инвентари оставине замунских трговаца с почетка 19. века. *Меѣовићѣ грађа*, XXXIII, 231–266.
- Ковачевић, Гаврило (1804). *Пѣснь и слѣчайномъ возмѣщеніи въ Сербіи приклѣчивѣшемся и и изображеніи дѣлъ Сербіанѣвъ въ дѣйстви произведенныхъ*. [Земун]: иждивеніемъ же Г. Марка Лазаревича жителя и кѣпца Земѣнскагѣ напечатана.
- Ковачевић, Гаврило (1806). *Пѣснь и возмѣщѣненіи въ Сербіи приклѣчивѣшемся и и изображеніи дѣлъ Сербіанѣвъ въ дѣйстви произведенныхъ* / Исторически поведена и у стѣхове сложена Гавриломъ Ковачевичъ Книговѣзцемъ у Земѣнѣ 1804. л. [Земун]: иждивеніемъ же Г. Марка Лазаревича жителя и кѣпца Земѣнскагѣ напечатана..., 1806 (Въ Бѣдимѣ: Писмены Кралевскагѣ Всѣхчилишта Венгерскагѣ).
- Магловски, Јанко (1988/1989). Ктиторски натписи на цркви манастира Фенека. *Саошћиљѣња* (Републичког завода за заштиту споменика културе), 20–21: 237–244.
- Новић-Оточанин, Јоксим (1866). *Кѣйѣшѣан Радич Пејѣрович и иокрѣшћѣница Зорка*. Нови Сад: Матица српска.
- Одлука о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја. *Службени гласник СРС*, 14/1979; 30/1989.
- Ракич, Викентие (1799). *Исторіа монастыря Фенска*. Будинѣ: Тѣпомъ Кралѣвскагѣ Всеучилишта Пѣштанскагѣ.
- Руварац, Димитрије (1913). Опис Фрушкогорских манастира од 1771. године. *Архив за историју српске ѣправославне карловачке мѣйѣройолије*, III : 97–125.
- Руварац, Димитрије (1902). *Српска мѣйѣройолија карловачка средином XVIII века: ѣо архивским сѣисима*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Руварац, Димитрије (1914). *Сѣомѣница о манастиру Фенеку*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Ђелап, Лазар (1958). Прилог грађи за историју еснафа у Земуну у XVIII веку. *Годишњѣак ѣрада Београда*, V: 77–93.
- Ђелап, Лазар (1967). *Земунски војни комунићѣи (1717–1881)*. Београд: САНУ и Научно дело.
- Aleksić, Snežana (2022). Novac u opticaју, monetarna politika i државни dugovi u Sremu od sredine XVIII veka до prisajedinjenja Kraljevini SHS – prilog ekonomskoj istoriji Srema. *Megatrend revija*, XIX, 3: 215–226.

WHO WAS MARKO LAZAREVIĆ?
A CONTRIBUTION TO THE PROSOPOGRAPHY OF ZEMUN'S
ENTREPRENEURS IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

by

SNEŽANA B. ALEKSIĆ

MB University

Faculty of business and law

Teodora Drajzera 27, New Belgrade, Serbia

snezanaaleksic3@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-1908-2595>

SUMMARY: Marko Lazarević was a prominent citizen of Zemun and a benefactor of the Fenek Monastery. His biography has not been researched before. He earned his living as an innkeeper and tavern owner, and also performed several public duties, mainly as a member of the magistrate's council and as a guardian of orphaned children. He was a literate and patriotic man. As the patron of the first historical poem about the Serbian Uprising, he left a lasting mark on Serbian bibliography – one that has, quite unjustly, fallen into oblivion. Little is known about his private life, except that he had several children and was married more than once. The aim of this paper is to contribute to the prosopography of Zemun by uncovering the identity of Marko Lazarević. In other words, by taking a closer look at the life of one distinguished citizen, the study seeks to provide broader insight into the individuals and events that shaped the economic and social development of Zemun and its surroundings during the 18th and 19th centuries. The research is based on documents from the Historical Archives of Belgrade, specifically the Zemun Magistrate collection. Descriptive and deductive methods were applied in the study.

KEYWORDS: Marko Lazarević; Zemun; Magistrate; Fenek Monastery

UDC 34:929 Jovanović D.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2595403I>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 11. 8. 2025.
Прихваћен: 26. 8. 2025.

ПИСАНА РЕЧ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

МОМЧИЛО ИСИЋ

Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
isicmomcilo@mts.rs
<https://orcid.org/0009-0000-6490-1113>

РЕЗИМЕ: Поред учешћа у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, а затим и у Демократској Федеративној Југославији (ДФЈ), односно Федеративној Народној Републици Југославији (ФНРЈ), као први доктор социологије и хуманистичких наука, који је ту титулу стекао на Сорбони 1923. године, Драгољуб Јовановић је оставио импресиван интердисциплинарни стваралачки опус српској културној баштини, који је, захваљујући Издавачком предузећу „Култура“, Архиву Југославије, Јавном предузећу „Службени гласник“ и, пре свега, породици Драгољуба Јовановића, постао доступан јавности од 1997. до 2025. године, у чак 35 томова, на око 18.000 страница. Уз *Политичка сећања*, у 12 томова, и четири тома *Медаљона*, јавност се први пут упознаје са његовим тротомним делом: *Размишљања о моралу*, на преко 3.000 страница, а после 100 година и са његовом докторском дисертацијом *Ојштимални йринос рада*. Од посебног значаја је објављивање рукописа *Рурална и задружна култура*, за који је сам рекао да је његово животно дело.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Драгољуб Јовановић; научник; политичар; страдалник; историја идеја; акциона социологија; сељачки социјализам; прва Југославија (монархија); друга Југославија (република), 20. век

ПОЛИТИЧКА СУДБИНА

Драгољуб Јовановић (1895–1977) један је од истакнутијих српских и југословенских политичара прве половине 20. века. У Краљевини СХС/Југославији, као члан Савеза земљорадника, вођа његовог левог крила, тзв. Земљорадничке левице, а затим и оснивач Народне сељачке странке,

био је опозиционар. На Петوماјским изборима 1935. године изборио је, на листи Удружене опозиције, и посланички мандат, али у Народну скупштину никад није ушао, пошто је Удружена опозиција бојкотовала њен рад. Због непрестаног и отвореног супротстављања режиму више пута је хапшен и осуђиван на затворску казну или интернирање. Укупно је у затвору и интернацији за време Краљевине СХС/Југославије провео три године и два месеца. Током окупације за време Другог светског рата, у Београду се крио од Гестапоа.

Уверен да је реч о „великим стварима, далеким циљевима, сталним вредностима” [Јовановић 2020а: 49], Драгољуб Јовановић прихвата сарадњу са комунистима. Одлучио је и да Народна сељачка странка у целини уђе у ЈНОФ (Јединствени народноослободилачки фронт Југославије).

Врло брзо, међутим, комунистима су почели да сметају Јовановићеви погледи на суштину општенородне организације и демократије, на улогу сељаштва у новим друштвеним процесима – који су се разликовали од комунистичког постулата: диктатура пролетаријата. Посебно им се нису допадале његове изјаве да не стоји на гледишту „једнопартијског система”. Чашу њихове жучи је прелила Јовановићева критика Закона о задругама, чији је дан усвајања означио као „дан жалости” за задругарство [Јовановић 2020а: 59].

Ово његово иступање разбеснело је и Јосипа Броза, који је 2. априла 1947. године, совјетском амбасадору у Београду, Лаврентјеву рекао да је иступање опозиције (Драгољуб Јовановић, Радомир Тодоровић и Имре Филаговић) тражила Енглеска, и да он намерава да Драгољуба Јовановића и његове истомишљенике ухапси [Јовановић 2020а: 63].

Извршавајући, већ раније донету, Титову наредбу, уз инсценирану преписку Драгољуба Јовановића и Мачека у емиграцији, државни тужилац ФНРЈ је 13. маја 1947. донео одлуку о хапшењу Драгољуба Јовановића, па је истог дана од Президијума затражило да ту одлуку и одобри, што је Президијум и учинио 15. маја 1947, када је хапшење и спроведено, а на основу документа у коме је стајало да је Драгољуб Јовановић „оправдано сумњив” због одржавања веза са иностранством, а „можда” и са емигрантским круговима [Јовановић 2020а: 65].

У изрежираном судском процесу, Драгољуб Јовановић је 8. октобра 1947. године осуђен на казну лишења слободе са принудним радом у трајању од девет година, и на губитак политичких и „појединих грађанских права” (права на пензију и помоћ социјалног осигурања) у трајању од три године после изласка на слободу [Јовановић 2020а: 68].

Затворску казну Драгољуб Јовановић је издржавао у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици, у условима, по сопственом виђењу, тежим него за време тамновања у Краљевини Југославији. Често је био у самици, лишен контакта са другим затвореницима, храна је дуго била веома лоша, због чега је његова тежина, једно време, износила тек око 30 килограма. Хигијенски услови су се битније поправили тек последњих година тамновања [Јовановић 2020а: 69].

У оваквим условима, издржао је 8 година шест месеци и 13 дана, пошто га је Савезно извршно веће, поводом Дана Републике, актом бр. 3000/55, помиловало, скративши му казну за пет месеци и 18 дана. Из Казнено-поправног завода у Сремској Митровици отпуштен је у четвртак 28. новембра 1955. године, у 7 часова ујутру [Јовановић 2020а: 70].

Укупно, Драгољуб Јовановић је у затвору и интернацији провео 11 година, 8 месеци и 13 дана. Истичући да је хапшен и у монархији и у републици, Драгољуб Јовановић је, једном приликом изјавио: „За капиталисте сам био комуниста, за комунисте сам био реакција. Тринаест најбољих година провео сам у тамницама или у интернацији, као да сам најгори и најштетнији човек” [Јовановић 2020а: 76].

Вишегодишњи затвор и интернација, али и друге ванредне околности у животу: Први светски рат, избеглиштво и школовање у Француској, период Шестојануарске диктатуре, Други светски рат омогућиле су, међутим, Драгољубу Јовановићу да се, на миру, посвети интелектуалном стваралаштву, учењу и писању, уз акцију, другој животної потреби, која је обележавала његов карактер. О томе је сам, у *Политичким усјоменама*, записао: „Мојој двострукој потреби, за акцијом и за учењем и писањем одговарали су периоди који су се смењивали. Политички противници као да су намерно ишли на руку овој другој потреби. Принуда да први факултет учим у малом и мирном Клермону, а не у бучном Паризу, неколико година избеглиштва и државна служба без каријере, онда диктатура, која је дуго онемогућавала ма какву живу акцију, касније затвор и интернације, друго бављење у Митровици, затим окупација и трећи, најдужи затвор – то су били услов који су ми омогућили да напишем неколико књига, које се не би родиле да ми други нису затварали хучни ток политичког живота. Ако ме је темперамент бацио у акцију, сметње које су ми стављале власти погодовале су оној другој врсти активности, од које остаје више писаних трагова”. С тим у вези, уз констатацију да је имао „много среће у животу”, записао је: „Највише су ми помогли они који су ме гонили. Без њих не би толико урадио и написао” [Јовановић 2022: 25–26].

Драгољуб Јовановић је своје јавно оглашавање отпочео у *Радничким новинама*, текстовима: „У чему је снага пролетаријата” (29. и 30. мај 1912) и „Организовање радника” (10. јул 1912). Потребу „за учењем и писањем” он није занемарио ни у условима Првог светског рата. Захваљујући томе што није имао пушку у руци, сваки слободан тренутак користио је да нешто прочита и научи, и да нешто напише. Учио је енглески језик читајући Библију штампану, паралелно, на бугарском и енглеском језику, читао је у оригиналу дела Анатола Франса, свог омиљеног писца, дела филозофа Божицара Кнежевића, али и бројне часописе и новине до којих је долазио у својој војној јединици, 122. француској пешадијској дивизији. Шестомесечни боравак у Солуну, уочи одласка на школовање у Француску 20. августа 1916. године, искористио је и да, извесно време, буде „новинар” сарадник листа *Српски јласник*. У почетку је преводио телеграме и вести, и понеки чланак из француских листова који су излазили у Солуну и

Атини, или кад је нешто стизало из Француске, да би, затим, постао и истински новинар, пишући углавном уводне текстове.

Осим у новинарским текстовима, Јовановић је своје перо, током ратног периода, изоштравао и пишући дневник. У њему је описивао околину у местима где је учитељевао, затим Солун, те позадину фронта и стање у француској војсци, којој је био додељен као преводилац. Интересантна су и његова размишљања о заоштравању ратних сукоба уласком Бугарске у рат на страни Централних сила. Ипак, главно место македонског дела дневника заузима Јовановићев лични и интимни живот. Саздан од емоција и љубави, искрен и пун разумевања за друге, поготово за оне које је волео и оне који су њега волели, Јовановић своје дневничке белешке веома често даје као мале есеје о смислу живота, о љубави, духовној и физичкој лепоти, срећи, пријатељству, али и раду, чије је изворе налазио управо у љубави.

Париски период дневника Драгољуба Јовановића у највећој је мери био такође младалачка емотивна „исповедаоница”. Престао је да га води када је пронашао љубав за цео живот, Дану Милошевић. Емотивно испуњен, тада се сав предао раду: у државној служби Краљевине СХС, у Удружењу југословенских студената у Француској и његовом органу *Гласнику југословенске омладине*, чији је био главни уредник. У њему је редовно објављивао разноврсне прилоге. Прихватајући став да „социологији пада у задатак да активно учествује у животу друштва, његовом преуређењу, како би се оно интегрисало на праведним основама, и сви слојеви у њему живели на достојан начин”, Јовановић је већ 1918. писао: „Све нас позива на стваралачки рад: беда наше земље и нашег народа, величина, богатство и лепота свега што видимо код других, потреба да га развијамо у једном новом животу, ширем, слободнијем и плоднијем, жеља да и сами као народ донесемо свету наше властито дело” [Тодоровић 1992а: 103].

Ученик Буглеа, наследника Диркемове социолошке катедре на Сорбони, Драгољуб Јовановић био је присталица тзв. акцијске социологије, односно социологије усмерене ка социјалној акцији стварања праведнијег и хуманијег друштва, прихватајући ставове свог професора и указујући на његово настојање да се бави историјом социјалне економије. Посебно је истицао оно што је и сам Бугле наглашавао, оно што се осећало код скоро свих француских социолога: 1) социолог мора бити у исто доба социјални борац, социјални радник; 2) од социологије до социјалне акције има само један корак [Ђорђевић 1992: 50].

Своје перо до усијања доводио је Јовановић пишући две докторске дисертације, главну: *Оптимални њринос од радничкој рада*, и допунску: *Модерни стимуланси радничкој рада*. Теза *Оптимални њринос од радничкој рада* припада „трансграничном пољу индустријске социологије или социологије рада, организације рада, социологије индустријских односа, ергономије, социологије економског живота и социологије партиципације”. У њеном средишту налазе се „проблеми подстицања и мотивисања радника на оптимални допринос у производњи и партнерски приступ у процесу хуманизације друштвених односа у индустрији” [Јовановић 2021а: 399–402].

По повратку у Отаџбину, септембра 1923, запослио се у Министарству финансија Краљевине СХС, а затим је изабран за доцента, па ванредног професора на Правном факултету у Београду, на предмету Аграрна политика, у оквиру економске катедре.

Предмет који је предавао на Правном факултету, спознаја положаја сељаштва у Краљевини СХС/Југославији као аграрној држави, али и сугестија старијих професора, поготово оних који су и инсистирали на његовом довођењу на факултет, утицали су да Драгољуб Јовановић уместо радничком класом, почне да се бави сељаштвом, које ће, убрзо, уз Југославију, постати његово друго „вјерују”.

У жељи да што више учествује и у друштвеном животу новоформиране Краљевине СХС, Драгољуб Јовановић је, упоредо са научним и педагошким радом, почео и са практичном применом „акцијске социологије”. Објављује најпре научне, стручне и публицистичке радове у бројним часописима и листовима: *Архив за правне и друштвене науке*, *Лейхойис Майице срјске*, *Срјски књижевни ласник*, *Венац*, *Раскрсница*, *Новосић*, *Политика*, *Правда* и др.

Један је од иницијатора оснивања Друштва социјалних радника у Београду, које је за циљ имало научно изучавање положаја сиромашног становништва како би се утицало на државне органе да се озбиљније баве социјалном политиком.

Незадовољан радом и резултатима рада овог Друштва, 1924. окупио је изванредан број интелектуалаца у оквиру Групе за социјалну и културну акцију (СКА), која је деловала организујући јавна предавања, првенствено у Београду, али и у унутрашњости. Наравно, најчешћи предавач био је управо он. Посебно су била карактеристична његова предавања из области социологије рада, о алкохолизму и др. Група је штампала и растурила брошуре и чланке, у којима су разматрана бројна друштвено-политичка и економска питања, нарочито разрађена у *Билићену* Групе. Јовановић је уређивао и гласило Групе СКА *Раг*, на чијим су се страницама од маја 1926. до Шестојануарске диктатуре појављивали ангажовани текстови, од којих су многи говорили о изузетно тешком социјално-економском положају сељаштва, његовој културно-просветној заосталости и политичкој запостављености.

Уласком Групе СКА у Савез земљорадника, у фебруару 1927. године, а затим и формирањем Земљорадничке левице, Драгољуб Јовановић се активно укључује у политички живот, између осталог, и жестоком критиком владајућег режима у текстовима, које је објављивао у свом листу *Раг*, али и у другим листовима и часописима. Сврставши се међу оне ретке научнике чији је рад у знатној мери обојен политиком, али и у оне малобројне политичаре који су своју идеологију теоријски заснивали, Драгољуб Јовановић „подешава теоријске поставке према циљевима и програму свога политичког деловања”. Према сопственом казивању, настојао је – на пример студијом *Земља и рад*, објављеном у листу *Раг*, у три наставка – да постави „идеолошку основу земљорадничког покрета” [Јовановић 1997а: 118].

Веома активан у друштвено политичком животу Краљевине СХС/Југославије, он је науку често стављао у службу идеологије, тражећи у њој ослонац у сељаштву, као преобвлађујућем друштвеном слоју, чије време је, по њему, тек долазило. „Својом физичком, економском, културном и моралном снагом сељаштво се све више намеће општој пажњи у данашњем прелазном времену пуном пометње. Та пажња је предзнак његовог скорог ослобођења и уздизања” [Јовановић 1940: 496].

Како је сам истицао, захваљујући „политичком мртвилу” 1929. и 1930. године, после увођења Шестојануарске диктатуре, успео је да до јунског испитног рока 1930. године заврши и објави уџбеник *Аграрна економика*. Са научног становишта, из стваралачког корпуса о сељаштву и аграру, било је то његово, до тада, најзначајније дело, „систематска основица” његове социологије сељаштва. У њој се он бавио аграрним односима кроз историју, историјом аграрне реформе у скоро свим европским земљама, поклањајући посебну пажњу југословенским државама; затим ситним поседом и облицима газдовања, нарочито сељачким породичним газдинством; улогом аграра у укупном друштвеном животу, наглашавајући да аграрна политика непрестано мора да води рачуна о природним, економским, техничким, социјалним и културним условима одређене средине.

Јовановићев став да је сељак, а не „крупни инвеститор”, најзначајнији стуб државе репрезентовао је, заправо, и његово схватање аграрне политике. Унапређење сељачког породичног газдинства сматрао је основним циљем аграрне политике у Краљевини Југославији, усклађене са специфичним приликама у појединим покрајинама, и да пољопривреду не треба сводити „ни на капиталистичко ни на мало сељачко газдинство”, већ на њихово комбиновање и узајамно допуњавање. За њега је идеал будућности био „да се потпуно искључи капиталистичко газдовање са најамном радном снагом, а да се све врлине тога начина постигну удруживањем малих сељачких газдинстава” [Јовановић 1930: 302].

Такође, 1930. године, као издање Одељења за економику и историју Карнегијеве задужбине, на француском језику, објављује и опсежну монографију: *Економске и друштвене последице рата у Србији*, коју је, на препоруку Јована Цвијића, написао за едицију Економска и друштвена историја Светског рата, коју је уређивао Џејмс Т. Шотвел са Колумбија универзитета.

У делу је Драгољуб Јовановић, између осталог, изузетно упечатљиво описао бежанију српског народа пред непријатељем, а затим и голготу повлачења преко Албаније, која је трајала неколико недеља, и која је однела више од 200.000 живота, затим окрутност и терор од стране непријатеља током окупације. Подвлачио је да је Аустроугарска у Србији желела да до краја реализује своју *Strafexpedition* започету 1914, и *raubwirtschaftlich* експлоатацију сеоске и градске привреде као и надземна и подземна богатства земље, а Бугарска, да коначно анектира целу десну обалу Велике и Јужне Мораве и целу Македонију са Старом Србијом.

Није Јовановић пренебрегао ни изузетно тежак живот српског становништва у концентрационим логорима и интернацији, истичући да су у Бугарској били много суровији према српским заробљеницима и интернирцима, него у Аустроугарској. Описао је и живот Срба у избеглиштву, првенствено у Француској, Енглеској и Грчкој.

Приказујући материјално страдање, Јовановић се највише задржао на најзначајнијој привредној грани у Србији, на судбини пољопривреде, коју је, услед огромног броја мобилисаних мушкараца, карактерисало недостатак способне радне снаге, ратом разорене, а затим и у коров обрасле њиве, опустошени воћњаци и шуме, умногоме уништен и опљачкан сточни фонд и пољопривредни инвентар, уз свакодневно бесомучно одузимање пољопривредних производа.

За разлику од 1930. године када је објавио два изузетно значајна дела, наредни период, у том погледу, за Јовановића био је много мање успешан. Током 1931. године писао је и издавао табак по табак уџбеника *Социјална џолијтика*. После објављеног 11. табака захватио га је „талас политичких активности”, па је писање успорио, а како је наредне године ухапшен и отеран са факултета, израду уџбеника је и прекинуо [Јовановић 1997а: 188].

Осуђен на интернацију у Тутин, варошицу, са око 4.000 становника, у планинском и беспутном делу Рашке области, који је представљао својеврстан затвор, због чега је често и називан „српски Сибир”, Драгољуб Јовановић се враћа писању. С тим у вези, у *Политичким уџбоменама*, као „већу новост”, записао је, да је 21. августа 1933. године почео да пише: „Јавио сам у Београд: ’Осећам прве плодове потпуне самоће: почињем да стављам на хартију резултате својих размишљања’. Излазиле су прве странице *Руралне и задружне културе*” [Јовановић 1997б: 25].

До пуштања на слободу 16. октобра 1933. написао је првих пет глава: „Култ Рада”, „Верност земљи”, „Социјална правда”, „Кооперација” и „Просвећеност”, које су чиниле први део, „Начела”. Као човек од практичне акције, по повратку из Тутина „заборавио” је на свој рукопис, о чему је у *Политичким уџбоменама* записао: „Акција пре свега, али каква?” Горња парола стајала је у врху странице *Руралне и задружне културе*, што је значило не удаљавати се од главног посла, не занети се новинама и књигама, ни преписком са слободним и полуслободним светом. Битка коју је требало водити у интернацији, то је била ова књига. У томе сам лепо успевао за она четири и по месеца, кад сам био први пут у Тутину. Али су ме избацила из колосека она четири и по месеца у Београду (16. октобар 1933. до 10. март 1934), између два Тутина. Никако нисам могао да се вратим своме драгом писању” [Јовановић 1997б: 58].

Своме делу вратио се кад је 10. марта 1934. године био, поново, интерниран у Тутин, о чему је у *Политичким уџбоменама* записао: „Јуче, на Први мај [1934], почео сам (поново) да редигујем (што је тада значило да пишем своју књигу). Сада ће, мислим, ићи брзо, јер ми је план потпуно готов и материјал прикупљен. Најзад, како је гадно кад се изгуби ток мисли и рада!” [Јовановић 1997б: 63]. Планирао је да сваког дана пише „десет писаних или пет штампаних страница”, имајући у виду „слог и формат

Српске књижевне задруге”, који је сматрао најподеснијим, посебно, за „српски свет”. Како је у почетку тај план и испуњавао, наговештавао је 16. јуна 1934, да ће „за два месеца бити сасвим готов” са писањем *Руралне и задружне културе* [Јовановић 1997б: 64–65].

Јовановић, међутим, свој план није остварио. Због појаве тифуса у Тугину и околним селима, у јуну 1934. премештен је у Сјеницу, где је много мање радио, тако да је до 18. септембра 1934. године написао „тек” 338 страна [Јовановић 1997б: 76]. У *Политичким усвојенима* записао је да је другу половину децембра „провео углавном пишући карте и писма на све стране, под изговором да једнима честитам католички Божић, другима Нову годину и православни празник”, те да је осећао „да се ближи крај санџачког периода и да почиње нов, период полуслободе и покретног маневрисања”, закључујући: „Рововски начин ратовања био је завршен” [Јовановић 1997б: 89].

До краја интернације, до 9. јануара 1935, успео је да заврши само други део, „Оквире”, који су чиниле три главе: „Дом, породица и својина”, „Домовина” и „Савез рада”, као и Увод под насловом „Земљорадничка вера”.

По повратку из интернације, Јовановић је на дуже време прекинуо рад на писању *Руралне и задружне културе*, услед поновног предавања живој политичкој делатности. Констатујући да га је ослобођење из интернације спречило да пређе „на писање трећег дела – *Идеала* [Џиљева] *Руралне и задружне културе*”, писао је: „Почетком 1935. владало је лудовање око петомажских избора и догађаја после њих, затим конкордатска борба и сукоби са вођама удружене опозиције, ново хапшење и акције под владом Народног споразума, сукоби с њом и *finis Jugoslaviae*”. Не само да до слома Краљевине Југославије у Априлском рату није наставио писање свог животног дела, него је у априлском бомбардовању остао и без једног примерка прва два дела рукописа *Руралне и задружне културе*. Наиме, кренувши камионом пуним војника у војну команду, у коферу је, с личним стварима, носио и један примерак свог рукописа. Када се, међутим, камион, у близини Раље покварио, он је из њега изашао оставивши кофер. У општем метежу који је тада настао није благовремено приметио да је камион проправљен и да се војници у њега укрцавају. Тек кад је камион кренуо, одвозећи и његов кофер, схватио је да је у неповрат отишао и његов рукопис. Тако му је од четири примерка рукописа остао само један у целости, будући да су један задржале кћерке др Косте Јовановића, које су га прекуцавале, а један је „већ био доста искасапио, дајући поједине делиће листовима и часописима [Јовановић 1997в: 251].

Склонивши се с породицом 18. маја 1944. од савезничког бомбардовања код сестре Зорке у Мали Мокри Луг, тада село непосредно уз Београд, он је, на тавану сестрине куће, напoкон, написао и последње три главе, које су чиниле трећи део *Руралне и задружне културе*, „Џиљеве”: ’Мир међу народима’, ’Опште благостање’ и ’Слобода’. Девету главу завршио је 18. јуна, десету 24. јула, а једанаесту 8. септембра 1944. године. Написао је и закључак *Руралне и задружне културе*: „Многобројни путеви у социјализам”, истина својеручно [Јовановић 1997в: 143].

Ослобођење је, дакле, Драгољуб Јовановић дочекао са завршеним рукописом свог, по сопственом казивању, животног дела, које представља својеврсну, и свеобухватну, историју сељаштва, од искона до савременог раздобља, историју друштвеног слоја који је, уз Југославију, био други члан његовог „вјерују”, и коме је посветио највећи део, не само политичког, већ и свог научног рада.

Полазећи од чињенице да сељаштво у свету представља већину човечанства, да на његовим плећима почива целокупна цивилизација, а да је, и поред тога, оно лишено многобројних цивилизацијских достигнућа, да је социјално одбачено, да је, иако победник у борби с природом, подлегло у борби с људима, Драгољуб Јовановић сматра да од градске и монополске цивилизација „мора да постане рурална и општа”, заправо, једна нова, рурална култура, као „једино истински људска, човечанска”. За то је, по његовом мишљењу, неопходно ослобођење сељаштва, потпомогнуто и убрзано организованим сељачким покретом, који, иако првенствено социјалног карактера, мора „имати много шири и дубљи значај него што је заштита материјалних интереса једне класе, ма како та класа била велика и важна”. Подвлачио је да економске разлике међу сељаштвом не треба да буду препрека да се и оно издвоји и засебно организује, на супрот другим класама у друштву, али да су за то неопходна „један за другим упоредо, два различита разговора: један са градском привредом, други међу собом”.

Сматрајући да је градска цивилизација достигла врхунац, и да мора да опада, да се осовина економског и културног живота помера у правцу села и сељаштва, Јовановић је истицао потребу за што већом афирмацијом сељаштва, као најмлађе друштвене класе, и то не само као политичког и економског, већи и културног чиниоца. Управо у новој, руралној, култури видео је спас човечанства „од једностраности и од неправде”, наглашавајући да ће рурална култура бити „зацело нова епоха у историји човечанства, најдужа и најсигурнија, јер ће почивати на најширем постољу”, иако сељаштво неће моћи да избрише читаву своју прошлост.

Подробно говорећи о свим аспектима живота сељаштва и о њиховим менама кроз историју, за Јовановића су најпогоднији облик заштите сељаштва у будућности модерне задруге, кооперативе, које треба да „подигну културну раван села и да га припреме за руралну и задружну културу”. Истицао је да задруге највише одговарају менталитету сељаштва јер оне за њега нису само посао, већ и вера, у које их не уводи само разум, него и осећање, засновано, у првом реду, на позитивном искуству са сеоским патријархалним задругама и са земљорадничким задругама уочи Првог светског рата.

Искрено привржен селу и сељаштву, Драгољуб Јовановић није сељаштво посматрао изоловано од осталих друштвених слојева, нити село и пољопривреду засебно од града и градске привреде. Као велики ерудита и изузетан познавалац разноврсне светске научне литературе, пропратио је сва цивилизацијска достигнућа и најзначајније историјске догађаје и процесе, анализирајући њихове последице на укупан друштвени развој,

односно на све друштвене слојеве. Зато је његова *Зелена књиџа*, по сопственом казивању, његово животно дело, заправо, својеврсна *историја цивилизације*. У њој он, између осталог, дубоко промишљајући прошлост, доноси и одређене закључке, који су се, пре или касније, показивали или се показују, мање или више, и као пророчки. Примера ради, завршавајући своје дело у време кад је крај и резултат Другог светског рата био изванредан, он је у њему оставио врло интересантно запажање: „Подела [Немачке] на четири утицајне сфере некако ће се извршити, јер се иначе рат не би никад окончао, или би морало доћи до сукоба међу савезницима. Пошто ће Немачка и Јапан бити ослабљени, до новог рата неће брзо доћи. Британци и Американци неће имати ни потребе ни могућности да нападну СССР, а овај ће оклевати да насрће на Англосаксонце преко океана. До рата пре може доћи око Персијског залива или због Кине. Не треба губити из вида да ће се две англосаксонске силе наћи заједно кад једна од њих буде доведена у опасност...

Раније се говорило да 'нема рата без Срба'. Сада се пак говори да и трећи светски рат могу носити само Немци. Од њиховог држања и опредељења зависи мир у Европи, ако не и у свету. Ако се они прикључе Англосаксонцима, Совјети ће гледати пре свега Исток и Азију. Ако Немци приђу Москви, Енглези ће морати да пребаце своје тежиште у Нови свет...

Може се десити да у првом периоду превлада западни правац, и онда ће Европа бити под појачаним утицајем Енглеске и Америке. Француска ће онда поготово остати са Западом, заједно са Италијом и Шпанијом. Али једном мора доћи до обрта јер се немачка раса неће одрећи свога вековног стремљења према Истоку. Овога пута, продирање ће извршити на други начин, политички и културно. Тада ће Европом владати Немци и Словени, са тежиштем према Истоку. Није искључено да током времена дође до сличне унутрашње борбе у Совјетској Унији између азијског и европског правца, јер између Владивостока и Хага ипак не живи само један свет. Евроазијски континент не мора, а можда и не може, бити сав под једном управом. У том случају, Совјетска Унија, у којој би био и велики део Европе, поделила би се на источну и западну, као некада Римско царство" [Јовановић 2023: 654].

Поседујући неисцрпну радну енергију, Драгољуб Јовановић је стварајући једно дело, већ промишљао, шта му је наредни задатак, које ће ново дело проистећи из његовог пера. Још док је у затвору и интернацији сређивао прикупљени материјал за своју *Зелену књиџу*, за своје дело *Рурална и заједничка култура*, за своје животно дело, како је сам говорио, он је размишљао „о књиџи која ће доћи после *Зелене*“, о књиџи која је требало да буде одговор на питање зашто је он земљорадник или сељачки социјалист, о књиџи: *Сељачки социјализам* [Јовановић 1997б: 30]. Истицао је да му је љубав за сељачки социјализам „начео" Дамњан Ковачевић¹, који је тај социјализам, међутим, усвојио „у режиму тоталитаризма, фашистичког

¹ Дамњан Ковачевић, стоматолог, књижевник, профашистички идеолог. Проповедао је неку врсту сељачког социјализма за време окупације. После рата осуђен је на 15 година затвора. Издржао је мање, а потом је емигрирао. Бавио се спиритизмом [Јовановић 2008б: 139].

или бар ауторитативног”. Њему самом изгледало је тада много вероватније „да ће заостале земље тражити излаз из свога сиромаштва у некој планској привреди, која ће се инспирисати социјалним изједначавањем животних нивоа” [Јовановић 1997г: 142].

Док је рукопис *Руралне и задружне културе* довршио на самом крају Другог светског рата, Јовановић је током окупације, односно до лета 1944. године, преводио на француски језик брошуру *Социјализам и сељачиштво* и писао *Сељачки социјализам*, с великим уводом под насловом „Претходни рад” [Јовановић 1997г: 142], дело за које је сâм говорио да представља популарно излагање његове политичке идеологије, која га је, по сопственом признању, много више интересовала, него сама власт.

Рукопис *Сељачки социјализам* су чиниле две целине (књиге). Прва се састојала од три дела, са шеснаест глава, а друга од осам глава, а свака је имала бројне одељке².

² КЊИГА ПРВА: РАЗГРАНИЧЕЊЕ – Први гео: ПРИПРЕМНИ РАД/или ПРЕТХОДНИ РАД/ (1910–1940); Други гео: ЗАШТО НИСАМ...? – Зашто нисам грађански демократ? Зашто нисам фашист? Зашто нисам сељачки демократ? – Зашто нисам комунист? Трећи гео: ПИТАЊЕ ВЛАСТИ – Глава X – РАДНИЦИ И СЕЉАЦИ ПРЕМА ДРЖАВИ – Раднички социјалисти и држава; Сељаци према држави и властитој уопште; Глава XI – ПРВИ СЕЉАЧКИ ПОКРЕТИ НА ПУТУ КА ВЛАСТИ: Без сељачке идеологије, Сељачки националисти, Сељачки демократи, Аграрни демократи, Задружари аграрни интересити пензионери; Глава XII – СЕЉАЧКИ СОЦИЈАЛИСТИ ПРЕМА РАЗНИМ РЕЖИМИМА: Доктрине и покрети подмлађују се својом левицом, Социјализам се подмлађује помоћу сељачиштва, Сељачиштво схвата озбиљно узимање власти, Сељачки социјалисти праве разлику међу проишвницима; Глава XIII – ОСВАЈАЊЕ ВЛАСТИ: Сама бројност сељака није довољна, Револуционарна способност радничиштва ојача, Држава, рад и кинијал су још врло јаки, Сељаци помажу раднике на власт, Сељаци израже главнину власти за себе; Глава XIV – ВЛАДАЊЕ: Могу ли сељаци владају? Традиција владања код српског сељака, 3. Сељаци у сиранима, парламентарима и владама, Интелигенција, титија и своја, Село – извор нове власти; Глава XV – ОДБРАНА ВЛАСТИ: Сврнућа владајућа класа проишв нове, Бујарски пример није одлучујући, Ко ће же ситиче – боље брани, Сељаци ће најбоље чувати шековине у СССР, Увећавају се објективне могућности сељачиштва; Глава XVI – САМИ ИЛИ У КОАЛИЦИЈИ? – Друштво и држава су све сложенији, Мора се поставити питање о чисто сељачкој власти, Са буржоазијом или са радничишвом? Ко ће бити лева опозиција сељацима? КЊИГА ДРУГА – ОПРЕДЕЉЕЊЕ – Глава I: ГОЗБА У ГРАДУ (Оснивање Народне сељачке странке), Глава II: ЛИСТ И ЦВЕТ (Основна начела), Глава III: ЗАКЛОН У БУРИ (Међународна политика), Глава IV: СЛОГА МЕЂУ БРАЋОМ (Државно уређење), Глава V: ПУНА КУЋА – Економска и финансијска политика, Процена светске ситуације, Како се сељак задужио, Заштити земљорадника – заштити банкар, Како је требало раздужити сељаке и занатлије, Кредитирање пољопривреде и занатија, Земља земљорадницима! Како додељивати земљу, За конитролану и планску привреду, Три привредна сектора, Приватни, задружни и јавноправни сектор, Пољопривредна производња је најважнија, Шуме и рудници – заједници, Прво пољопривредну индустрију, Електрификација и индустријализација, Задружарство – нови туризанизам, Организована размена добара, Новчанична банка – државна установа, Саобраћајна средства, народно добро, Разумна и правична финансијска политика, Јавни радови за унапређење села; Глава VI – ПРАВО И ЗДРАВО: Социјална политика и народно здравље, Свеситрана заштити радника, Оштенародно и сељачко осигурање, Месито најамника равноправни сарадници, Ситнови и домови у оквиру илана, Народна здравље – оштити брија, Преваситијање нерадника и шитишчича, Заштитија мајки и деце; Глава VII: СКЛАДНО НАПРЕД! [СВЕТЛОСТ СКУДА (Просветина и културна политика) – Цивилизација за повлашћену мањину, Све цивилизације искључивале су село, Зашито све није јефитино као храна? Село раја културу – рад је ужива, Начела нове културе, Задаци нове школе, Просветина политика радне демократије, Проишв монопола дитоложа и иоложаја, Слободни идеји и културни живои; Глава VIII: РАВНАЊЕ НА ЛЕВО (Организација Народне сељачке странке): Циљеви Народне сељачке странке,

Сматрајући, да без учешћа сељака не може бити извршена никаква темељита промена постојећег друштвеног поретка, Драгољуб Јовановић је, између осталог, посебну пажњу посветио питању освајања власти од стране сељаштва. Подвлачио је, да власт одређеног друштвеног слоја никад није зависила од његове бројности, и да је за то најбољи пример сељаштво, будући да је оно увек било већина становништва, а да га је тек Први светски рат учинио активним политичким чиниоцем. По њему, снага сељаштва, је расла упоредо са све бржим смањивањем његовог броја, које је изазивано економским, техничким и културно-просветним напретком. Будућност сељаштва, говорио је, „везана је за технички и духовни напредак, како општи тако и њихов властити. Не дакле бројем, већ просвећеношћу, техником, економском и социјалном организацијом, учествовањем у стварању и изражавању јавног мњења могу сељаци заузимати једну по једну друштвену позицију и попети се на места одакле се руководи судбином појединаца и заједнице”.

Истичући да опада револуционарна способност радничке класе, али и да су држава, град и капитал још врло јаки, пишући ово дело пред крај Другог светског рата, судбину сељаштва повезивао је са неминовним променама по завршетку рата: „Остаје да се види какве промене може донети овај рат, и каква ће бити снага радног народа кад престану непријатељства, и кад се стане изграђивати нови свет”.

У ишчекивању, да сељаштво, као друштвени слој од милијарду и по лица, заузме место које му, сходно томе и друштвеном значају, припада, подвлачио је, „да је сваки социјализам без сељака, мимо сељака, или против њих један проширени Herrenclub”.

Организовање у задруге, Јовановић је видео одбрану сељаштва од банака и трговаца, заправо од превласти града, али, истовремено, и као снажно средство за сарадњу с радницима на власти, који ове организације додатно умножавају, чинећи их чак и обавезним зарад својих потреба и циљева. У задругама је Јовановић, међутим, видео, и велику снагу сељаштва, у првом реду, да служи власти, затим да је брани и, најзад, да се избори за што веће учешће у њој.

Након освајања власти од стране сељаштва, за Јовановића је од посебног значаја способност сељаштва да сопствену власт и одбрани, односно да је сачува. Ниподаштавање способност сељаштва да брани и одбрани своју власт, с позивом на бугарски пример из 1923. године, он оповргава наводећи, да је режим Александра Стамболиског брзо пропао, првенствено зато, што је то био први оглед пуне сељачке власти, што се десио у малој сиромашној држави, окруженом непријатељима, а уз то и пораженем у Првом светском рату, и што је Стамболијски власт примио мимо своје воље. Бугарски пример за њега је, заправо, нека врста предигре, „прерани

Органи и средства борбе, Како је сјранка организована, Није лако бити члан НСС, Месна већа главна снага покрећа, Зар већа и по трговима?, Задаци среских већа, Окружне и по-крајинске сјварности, Главни одбор – врховно вођство сјранке, Извршни одбор са кореном у народу, Борци и вође, Конгрес – сјраначки уставојворац, Савезници сељачкој покрећа; ЗАКЉУЧАК.

пупољак на сељачком дрвету, који је угинуо наглим повратком зиме”. Истовремено, он истиче: „Више вреди за сељаштво једна изгубљена битка, у којој се и само тукло, него десет добијених парница, које су водили адвокати, макар то било и у корист сељака”.

Говорећи о све већој снази сељаштва, подвлачио је: „Свесно, организовано и наоружано сељаштво може бити спорије од војске и од милиције, може бити мање покретно и хитро од наоружаног радништва, али је страшно својим бројем и тиме што држи у својим рукама храну, садашњу и будућу: Опасно као противник капиталистичким владама, снажно као савезник и помагач радничкој, радничко-сељачкој и сељачко-радничкој држави, оно ће поставити пред свет и питање о чисто сељачкој држави”.

Делови друге књиге рукописа *Сељачки социјализам* карактеристични су јер су писани у форми дијалога, представљајући тако, на најбољи начин, заиста, „популарно излагање” његове политичке идеологије, како је сам говорио.

Кроз дијалог, прво, Гаврила-Гаше Златића, председника Трговачко-индустријске кредитне банке из Београда и Немање Јелића, сељака четрдесетих година, председника Земљорадничке кредитне задруге; затим Стане, жене сељака Радича Грбића, која плете, и Јулијане-Луле, жене банкара Гаврила Златића, која се игра свиленим сунцобраном и хлади лепезом, па онда кроз разговор, крајем децембра 1940. године, Радича Грбића и свештеника Саве Златића, кога пита, да ли има што да поручи своме брату банкару, и, на крају, кроз разговор Љубице-Бубе Златић, попове кћери, студенткиње теологије, која дрема у љуљашци разапетој између две шљиве, са сусеткињом и вршњакињом, сељанком Љубицом-Љубом Драговић, која седи на трави и плете, Драгољуб Јовановић је на најједноставнији начин приказао организацију своје Народне сељачке странке, њен програм, циљеве и задатке.

Задовољство што је ослобођење дочекао са своја два завршена, до тада, најзначајнија рукописа Драгољубу Јовановићу је помутило сазнање, да му је рукопис *Рурална и задружна култура* знатно оштећен влагом током окупације. Потребан му је био знатан напор да оштећене делове реконструише. Али, како је, поново, уследио његов политички активизам, и то по први пут у улози припадника власти, реконструкција оштећених делова рукописа текла је веома споро, а дефинитивно ју је прекинуло његово хапшење 15. маја 1947. године, када су му и заплена оба рукописа. Потом је уследила и вишегодишња робија.

И поред доста тешких услова тамновања, Драгољуб Јовановић није, међутим, клонуо духом. Много је читао, а затим и доста писао. Изузев песама, које је писао у истражном затвору, у затвору је прво почео да пише медаљоне – портрете својих савременика, у две књиге. Обе је написао у митровачкој самици, у зиму 1948–1949, кад су му се „расцветали скоро сви прсти, особито на десној руци, од смрзлина” [Јовановић 2020б: 342].

У припремама за писање текста *Размишљања о моралу*, тражио је да му од куће доставе Буглеову *Еволуцију вредности*, да би у писму од 1. августа 1951. подвукао: „Моје припреме примичу се крају и почиње нешто

да ме гура да пишем”. У затвору је отпочео и написао трећи део *Животи-не филозофије и морала*, који је замислио као наставак текста *Селјачки социјализам*.

Писање је у затвору прекидао само због физичког рада, који је, за политичке кривце, 20. маја 1954. године увела управа казнено-поправног дома. Како је, међутим, убрзо био тога ослобођен, писање му је остало главна преокупација. Приликом отпуштања из затвора, 28. новембра 1955. године, обратио се управнику речима: „Ви свакако знате, господине управниче, да сам ја нешто писао. Има тога доста, и све ми је одузето. Моји рукописи оловком износе преко 6.600 страница четвртине табака. Молио бих вас да се побринете о њима да не пропадну. Ја сам много радио, а за-слуга је вашег завода што ми је то било могућно”. Управник му је одго-ворио, да се „све хартије” задржавају у Казнено поправном заводу, где се читају, па се онда подноси извештај Министарству, које решава, да ли се оне враћају или не. Затим је затражио да се одвеже пакет. Пошто је погле-дао неколико наслова, уверавао је Драгољуба Јовановића, да „хартије” неће пропасти, али да ће Министарство унутрашњих послова за Србију одлучити да ли ће му се вратити [Јовановић 2008: 239].

Посебно се обрадовао када је, 16. децембра 1956, добио своје рукопи-се настале у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици. Одбио је понуду шефа кабинета, министра унутрашњих послова Републике Срби-је, да му пакет допреми до таксија, одговоривши, да ће га он сам трамвајем однети кући. „Уживао сам у тој тежини, јер је она сведочила да сам био вредан на робији, и да то није нимало био онај принудни рад на који сам осуђен” [Јовановић 2008: 306].

У пакету, увезаним дебелим канапом, налазили су се „затворски” рукописи, међу којима и текст *Шта су Хрвати имали пре уједињења*, за-тим свеске портрета умрлих савременика – *Медаљони*, збирка поезије и, наравно, рукопис *Размишљања о моралу*, без последње главе и закључка, које није био ни написао, јер га је омело раније отпуштање из затвора. Нажалост у овај пакет Јовановић није смео да стави мали дневник и све-ску са својим песамама, стваралаштво из затворске самице бр. 14, на дру-гом спрату друге зграде. То је дао Обрену Малишићу, младом селјаку из Бање код Пећи, да прочита и уништи, са жељом, да бар неко види како се он „грчио у најгорој изолацији, без друштва и без вести, за време првих месеци Информбироа” [Јовановић 2008: 238].

Замишљен као трећи део *Животи-не филозофије и морала*, као наста-вак *Селјачког социјализма*, рукопис *Размишљања о моралу* је сам постао дело од обимна три тома. Стављајући, и у овом делу, селјаштво на пије-дестал највиших вредности, Драгољуб Јовановић се не одриче мисли о борби селјаштва за преузимање власти: „За селјаке је боље да буду без савезника него да се везују за старе, свргнуте класе, или да слушају про-давце религиозних заблуда (...) највероватније ће селјаци наћи помагаче за своју борбу међу незадовољницима и идеалистима из више класе, међу интелигенцијом и омладином (...) а њих ће бити, јер је револуција једнострано искоришћена и што су на површину избили неразумнији

прваци, нова аристократија и буржоазија (...) ово су потврдили недавни догађаји...” [Јовановић 2025: 124].

Драгољуб Јовановић критикује и марксизам, указујући на другачији пут у социјализам, пут у сељачки социјализам, иначе веома животном тезом његове идеологије. „Најслабија тачка марксизма је што не решава питање села и сељаштва. најрадије би уништио једно и друго: Имао би само да настави посао индустријске и градске цивилизације, која је већ смањила број сељака” [Јовановић 2025: 125].

Држећи се своје идеологије, он се враћа на задруге у пољопривреди, критикујући колективизацију и сељачке радне задруге, настављајући, заправо, своју претходну критику са скупштинске говорнице. „Задруга треба да помогне, да га васпита, а не да га уплаши и тероризује (...) у том погледу је досад чињена у тзв. социјалистичким државама најтежа психолошка погрешка (...) колективизација нигде није спровођена без задње мисли: циљ је био да држава добије ’своје’ брзо и сигурно, а да сељаци дођу у зависан положај” [Јовановић 2025: 127].

Огорчен због положаја сељаштва и резултата тадашњег социјализма, суште супротности његовом схватању социјализма, поготово сељачког, Драгољуб Јовановић, као идеолог сељачког социјализма, истиче: „Ако на једну страну ставимо све оно што смо и што имамо, шта стварно желимо и мислимо – то би биле разне *Вредности*. На другој страни би се налазили разни *Односи* у којима се налазимо. На трећој страни би били *Методи*, начини како остварујемо циљеве. Одатле би се изградила лествица вредности која би имала да буде полазна тачка односа међу људима и метода који одговарају сељачком, дакле најшире схваћеном социјализму. Она би могла изгледати овако: 1) савремени човек; 2) привреда и цивилизација; 3) рад и стварање; 4) веровање и звање; 5) телесни живот и материјална добра; 6) душевни живот; 7) лепота и уметност; 8) духовно продубљавање; 9) живот наш једини; 10) умирање и смрт; 11) највише добро; 12) друштво и појединци. Проучавајући све ове елементе нашег и људског живота уопште, припремамо се да из света вредности пређемо у сферу односа са другим члановима друштва” [Јовановић 2021б: 109–110].

Ово је, заправо, и структура и окосница тротомног дела Драгољуба Јовановића: *Размишљања о моралу*, својеврсне „енциклопедије знања” [Јовановић 2025: 130].

Пошто је повратио своје рукописе настале у митровачкој казниони, Драгољуб Јовановић је, по први пут политички неактиван а на слободи, радио, више од три године, на њиховом завршавању, сређивању и прекуцавању. У исто време превео је и три главе из *Размишљања о моралу* на француски језик, под називом *Односи међу нацијама*.

Неисцрпне радне енергије, с једне, а без политичког следбеника који би наставио његово дело, с друге стране, Драгољуб Јовановић је, размишљајући о својој политичкој судбини, решио да што више пише, и тако остави „што више трагова” о себи и свом деловању [Јовановић 2025: 131].

С тим у вези је, у свом дневнику 2. октобра 1962. године, записао: „Синоћ сам дуго усамљено шетао путем од биоскопа ’Браће Стаменковић’

према Звездари. Размишљао сам и донео одлуку да напишем, управо да почнем писати своје *Полијтичке усјомене*. Дана се сложила, не знајући да ће то изазвати велики поремећај у мом животу. Не могу водити само из себе, као паук што извлачи конце своје мреже. Морам преврнути и средити по годинама своје хартије: летке, писма, резолуције, исечке из новина. Морам погледати и неку збирку, комплете новина и часописа у библиотекама” [Јовановић 2020а: 74].

Већ сутрадан је отпочео рад, о чему је забележио: „Са извесном нервозом и узбуђено скинуо сам са сталаже у девојачкој соби пакет с документима обележен речју *Persönlich*. Пре тога сам направио ’кошуљице’ или ’фасцикле’ од танке хартије, по једну за сада, за сваку годину, почињући од 1901, кад пада моје прво политичко сећање. Милан Богдановић каже ’присећање’. Тако сам почео рад на својим *Полијтичким усјоменама*, по сугестији, ваљда добронамерној – Одељења за историјске науке Института друштвених наука. Не пишем за њих, чак ни за њихову архиву, најмање за Зборник радова: не би они мој рад ни откупили ни штампали. Пишем, зато што то желе и моји у кући. Тако се одлаже прерада *Руралне и задружне културе* и *Сељачкој социјализма* а што је било у плану после превода књиге о *Нацијама*. А поготово се одлаже *Уз воду*, оглед једне левичарске филозофије, за који сам привремени преглед садржине направио још за време рата. Још једном је за мој судбоносни поступак дошла иницијатива од другог” [Јовановић 2020б: 342].

После темељно извршене припреме и приближавања почетка писања, Јовановић је 12. децембра 1962, у дневнику, записао: „Као трудна жена, осећам да се приближује час ’растерећења’. Можда ћу већ сутра почети да пишем. Предвидео сам тринаест глава, подељених у четири књиге, за толико периода мог свесног живота. Данас сам дао привремене наслове тим књигама. *Заноси* за време од 1906. до 1927. (улазак у Савез земљорадника); *Сазнања* за године 1928. до 1938; *Пројзоведи* за доба другог затвора, окупације и сарадње са новом влашћу – 1938. до 1947; *Искусјива* за године између 1948. и данашњих часова. Видим један мали Увод где бих дао атмосферу радног места, и најзад *Закључке* уколико успем да их формулишем” [Јовановић 2020б: 342].

Сутрадан је, заиста, отпочео писање: „Устао сам нешто раније, честитао ћерки 35. рођендан и саопштио да ћу поново почети једну књигу на њен 13. децембар. Он ми је био успешан када сам, пре 33 године, почео *Ајрарну њолијтику* у библиотеци Правног факултета на Топличином венцу. (...) Обријао сам се одмах, обукао као за излазак, и сео за писаћу машину, сећајући се Макијавелија када је радио *Исјорију римске рејублике*. (...) Данас је мали празник, а ја иначе немам никакав церемонијал нити погодну средину за свој рад. Никада нисам ни имао. Мој рад је у мом нeredу. А свечано расположење се створи чим се занесем послом и унесем у идеје и у тражење израза за њих” [Јовановић 2020б: 445].

Скоро шест година Драгољуб Јовановић је предано писао своје мемоаре. У дневнику је 10. октобра 1968. године записао: „Завршавам XII књигу (340 стр. чистог текста, и долази обиман регистар) *Полијтичких усјомена*.

Нећу ићи даље од краја 1956, кад сам добио све рукописе са робије и почео да их прекуцавам. Завршен је период” [Јовановић 2020б: 446–447].

Није он записао кад је, тачно, завршио и регистар. Сигурно је то било пре 28. јануара 1969. године, пошто је тада почео да ставља на фише појмове и речи које би евентуално обрађивао у *Инџимам*а, пројекту који је имао намеру да ради по завршетку мемоара. Свакако, *Полијичке усјомене* су биле завршене и укоричене пре 14. априла 1969. године, пошто му је тада Душан Милачић³ вратио 12. књигу, пошто ју је прочитао [Јовановић 2020а: 9].

Уместо планиране четири књиге, мемоаре Драгољуба Јовановића је, на крају, чинило 12 књига, свака са посебним насловом: 1) *Заноси* (1906–1927), 2) *Сазнања* (1927–1933), 3) *Пројоведи* (1933–1936), 4) *Искусџва* (1936–1938), 5) *Искушења* (1938–1940), 6) *Узлеј у бури* (1940–1943), 7) *Mezza Voce* (1943–1945), 8) *Оџџор и казна* (1945–1946), 9) *Оџозиџија – робија* (1946–1948), 10) *Робија, мајко!* (1948–1952), 11) *Усџравно* (1952–1956). Последња, дванаеста књига представљала је регистар личних имена, с напоменама и објашњењима о личностима које је помињао. Осам књига је Драгољуб Јовановић, за живота, продао Архиву Југославије, како би биле доступне истраживачима.

Упоредо са писањем мемоара, Драгољуб Јовановић се, поново, вратио писању дневника, почев од 15. априла 1962. године, уз објашњење: „Не почињем нов дневник. Само да забележим нешто од онога што Немци зову *Erlebnis* [искуство], за шта Французи немају одговарајућу реч. Не доживљаје, већ просто оно што ваља да се упамти”.

Унуку Срђану је, на питање да ли пише „књигу, писма, или ’чланкове’”, одговорио да у *Дневник* ставља „све што се догађа”.

Од замерки супруге Дане што у *Дневник* износи „приватне ствари појединих личности и породица”, и да се плаши „да ће касније бити непријатно деци особа које су приказане доста разголићене”, Драгољуб Јовановић се бранио речима: „Мислим да је вредност *Дневника* и *Писама* у томе што откривају истине које су незгодне. Немам ништа против да се о мени каже и напише све”. Можда је у овој својој „одбрани” Драгољуб Јовановић заправо открио и праву вредност свога дневника, који је водио до 4. марта 1973. године.

³ Душан З. Милачић (1892–1979), романист, историчар француске књижевности и књижевник. Учесник је Првог светског рата, као један од „хиљаду тристо каплара”. Повлачио се рањен преко Албаније. Студирао је француски језик и јужноевропске књижевности у Ексу и Алжиру (1918–1920). Био је најпре суплент Мушке гимназије у Нишу (1920) и управник нишке Народне библиотеке. Докторат „Ученик Пола Буржеа и почеци реакције против Теновог позитивизма” одбранио је на Загребачком свеучилишту 1923. Постављен је затим за шефа Просветног одељења при југословенском посланству у Паризу (1925), где је 1930, на Сорбони, одбранио и државни докторат: *Позоришће Оноеа де Балзак*а према новим и неиздајим документима и допунском тезом *Необјављено џозоришће Оноеа де Балзак*а. За овај докторски рад, штампан у двома замашним књигама, добио је награду Француске академије. Краће време био је професор француског језика на Војној академији, затим управник Народног позоришта у Нишу, професор Треће мушке гимназије у Београду. У Народном позоришту у Београду био је књижевни референт, секретар Глумачке школе и директор Дrame. Окупаторска власт га је пензионисала 1942. године. Од 1944. до поновног пензионисања 1960. године био је директор Народне библиотеке Србије.

Очеличен претрпљеном голготом у животу, није осећао потребу да ишта „незгодно” о себи крије, и тога се држао и онда када је говорио о другима. Овај дневник утолико је значајнији јер се односи на период који није покривен у *Политичким усјоменама*, због чега представља својеврсну допуну његове биографије и значајан извор за будуће истраживаче, оне који се буду бавили личношћу и делом ове, у сваком погледу, изузетне личности у новијој српској историји. Истовремено, он представља и изузетан политички времеплов, али и својеврстан лексикон личности разних профила – од носача и кућних помоћница, преко узорних сеоских домаћина до академика и истакнутих јавних радника у разним областима друштвеног живота, познатим и признатим не само у границама Србије и Југославије, већ и Европе и света. Али, нису у питању само Југословени, већ и значајне личности из читаве Европе. (Академици САНУ: Јован Жујовић, Радомир Лукић, Милош Миша Ђурић, Слободан Јовановић, Живојин Перић, Јован Цвијић, Васа Чубриловић, Јован Дучић и др; затим: Михаило Аврамовић, Рудолф Бићанић, Милан Гавриловић, Јован Јовановић Пижон, Љубомир Давидовић, Милан Грол, Коста Кумануди, Димитрије Љотић, Влатко Мачек, Мијо Мирковић, Милош Московљевић, Моша Пијаде, Јаша Продановић, Димитрије Туцовић, Јосип Броз Тито, Милован Ђилас, Никола Вулић, Михаило Константиновић, Милан Кашанин, Мирко Рачки и др. Од личности из иностранства: Селестен Бугле, Рене Фоконе, Жан Касу, Жорж Фридман, Франсоа Дипра, Фисијан Доминоа, Жак Кајзер, Роберт Ситон-Вотсон, Томаш Масарик, Александар Стамболиски и др.).

Изузетне ерудиције, коју је непрестано надограђивао сталним читањем разноврсне литературе и праћењем бројних средстава информисања: радија, телевизије, новина и часописа, и то не само домаћих већ и страних, попут париског *Монда*, *Фиџаро лиџерера* и др., Драгољуб Јовановић је пажљиво пратио дешавања на светској и унутрашњој политичкој сцени. Ништа значајно није пропустио да забележи, и да, што је још битније, прокоментарише и изнесе своје мишљење. Истичући, на пример, да су изузетно важна дешавања у карибском подручју, јер „Совјети испоручују оружје Куби, и већ је стигло неколико хиљада стручњака, махом војних”, уз претњу Америци да ће помагати Куби ако дође до америчке војне интервенције, а „Американци реагују врло оштро и једнодушно”, тражећи „одмах оружану акцију, чак и пре него што се мобилизује 150.000 резервиста које је Кенеди позвао”, он је Кенедијеву изјаву „да се неће искрцати у Куби, пошто још нема никакве опасности за западну хемисферу”, оцењује паметном, уз напомену да је извесно да Кенеди „неће трпети никакву кубанску офанзиву, па чак ни учвршћење комунизма на самој Куби”, нити у другим деловима Америке, Африци и Европи [Јовановић 2020а: 91–92].

Као човек који је промишљао, и имао свој став о сваком питању, он је сматрао да је СССР у кубанској кризи претрпео снажан пораз, Драгољуб Јовановић дао је и кратак осврт на резултате политике Никите Хрушчова, оцењујући је погрешном у скоро свим сегментима. „Још размишљам о Хрушчову. Влада већ скоро десет година, а није имао никаквог успеха. Сем ако се њему не припишу чуда технике: летови у свемир и ракетно

наоружање. Либерализоваo је живот у Совјетском Савезу, али није смео да га демократизује. Поставио је себи за циљ да подигне лаку индустрију, да унапреди пољопривреду, да побољша животни стандард совјетских људи. Али све је то онемогућено страховитим издацима за непотребне блефове у васиони – за далекометне ракете. У крви је угушио побуну у Источној Немачкој и у Мађарској. Без успеха је спречавао долазак Гомулке на власт у Пољској, као што није могао да врати Тита 'у лагер', мада се понизио удварајући се 'југословенским ревизионистима'. Са Кинезима се завадио, Албанију је изгубио. Од Американаца кредите није добио, а изгубио је њихове симпатије вређајући Ајзенхауера и уцењујући Кенедија. Стално је нешто претио, а ни једну своју претњу није остварио. Највеће брукe: зид у Берлину и наоружавање Кубе. Долази човек на мисао да он просто саботира светски комунизам. Ја сам га до сада бранио, јер ми се чинио вешт и довитљив. Кубанска афера, после Берлинског зида, га брука, понижава и срозава" [Јовановић 2020а: 93].

Кубанска криза послужила је Јовановићу да се осврне и на спољну политику југословенског режима, односно на његову преоријентацију ка Западу. Истичући да југословенске власти први пут „критикују Кубанце и Совјете”, и да тиме дају аргументе и доказују Американцима „да се одиста 'кује нова завера', – да у Куби влада 'комунистичка агентура', и да се Куба претвара у 'комунистичку војну базу', што је необорив доказ 'велике опасности'", подвлачио је да ће Кенеди, и поред противљења Представничког дома, одобрити Југославији жито, маст и шећер, „али ће режим морати да буде питомији. Ето већ не храбримо Кубу да прима совјетско наоружање. И у новом Уставу се виде промене, најпре формалне, да затим буду стварне" [Јовановић 2020а: 93].

Разочаран у нови режим, још од почетка његове изградње, а добивши прилику, по изласку из затвора, да се и сâм увери у његово функционисање, Драгољуб Јовановић је, на пример, записао. „И тако стално учим, и никад нећу научити како људи живе, у овом нашем социјализму. Можда зато што стално слушам о оскудици људи који код нас долазе или код којих ми идемо" [Јовановић 2020а: 95].

Посвећујући целу своју политичку каријеру селу и сељаштву, Драгољуб Јовановић је посебно осетљив био на политику режима према селу, о чему су га са терена обавештавали пријатељи и некадашњи политички истомишљеници: „Пропадосмо од великих прича. Ставили су нам земљу у I класу, и не гледају да ли је родила или није. Ако правим обрт 150.000, порез је 80.000. Ово више не може да поднесе свако. Сваке године је сељаку све теже. Питамо зар није било горе када је постојао принудни откуп. Није, веле, јер онда смо давали оно што имамо: од три вола једног, од десет оваца три. Данас мора новац, велики новац да се даје, а нема одакле да се узме. Село је далеко од пута, железнице нема. Ево овако се грбачимо и излажемо се опасности од милиције када идемо од куће до куће. Ако овако потраје још годину дана, ићи ћемо да скачемо у Саву и Дунав да се давимо, или ћемо да подигнемо будаке и косе, па куд пукло'. Ми смо се

згранули пред овако смелим говором. Значи да им је до грла дошло” [Јовановић 2020а: 96–97].

Анализирајући послератни привредни развој Југославије, са нагласком на Србију, Драгољуб Јовановић је закључио: „Економски, Југославија је напредовала уз помоћ САД и других. Има се утисак обиља у радњама. Динар се стално девалвира. Људи и земља живе на кредит, а њима многе земље дугују. Бирокартски апарат у предузећима је превелик. Привредна реформа 1965. није дала резултате. Првих 10 година инвестирало се највише у две републике (Словенија и Хрватска). Мало су добиле Македонија, БиХ и Црна Гора, Србија скоро ништа. Српски комунисти су ћутали у влади. Сада се износе цифре: шта је Србија дала, али то није помогло” [Јовановић 2020а: 98].

Пажљиво пратећи студентске демонстрације у Београду 1968, када су студенти нападали лажни социјализам, нову, црвену буржоазију, а охрабрен вешћу да су студенти на Технолошком факултету истакли транспарент: „Сељаци + радници + студенти = социјализам”, и тиме прихватили његову тезу о сељаштву као најзначајнијем чиниоцу у социјализму, Драгољуб Јовановић је извршио анализу значаја и карактера студентских демонстрација, издвајајући пет основних постулата: 1) Велико је већ то што се то десило и то у једној „социјалистичкој држави” – значи да је омладина незадовољна – да је нашла начин да то каже. 2) То је извела *омладина* због које смо почели да очајавамо да се не интересује за политику, да је изгубљена, да мисли само на себе и на комфор: она је доказала *сујројино*. 3) Није ставила у први ред своје, него *ојшће друштвене* проблеме, и поставила их озбиљно, трезвено, може се рећи државнички. 4) То се десило у Београду, у *Србији*, опет ту је подигнут барјак слободе, правде и једнакости. 5) *Сељаци* су, први пут, узети као фактор преобраћаја, и чак стављени испред радника и студената, као прва компонента социјализма [Јовановић 2020: 99].

Осврћући се на постојећу званичну државну политику „да Шиптарима треба дати све и потпуно их задовољити”, како би мање жудели за Албанијом, изразио је сагласност „да одиста треба задовољити Шиптаре, па нека буде шта било”, истичући: „Још горе ћемо проћи ако притиском егзалтирамо њихов млади национализам”.

Иако свестан сепаратистичких тежњи Шиптара на Косову и Метохији, да због тога „комунисти тамо повлашћују Албанце, тако да Срби одлазе и бива их све мање”, могућност отцепљења неких федералних јединица од Југославије, која је била његово „вјерују”, изазвала је код њега велико разочарање. Прво га је запрепастила изјава двојице студената из Црне Горе: Црна Гора треба да се отцепи од Југославије и да позове у помоћ Американце, који би од ње „направили Швајцарску или бар Монако – летовалишта, одмаралишта, коцкарнице”, а затим и „умовање” интелигентне младе Словенке, иначе снахе његове сестре Наде, „да би Словенцима било најбоље кад би имали своју посебну државу”, уз објашњење да не би „морали да издржавају неразвијене покрајине у Југославији”, да у Уједињеним нацијама има и мањих држава, и да би се, због недовољног

тржишта за индустрију, Словенија развијала као туристичка земља (као Швајцарска) [Јовановић 2020: 100].

У контакту са бројним личностима, из различитих сфера друштвеног и политичког живота, савременицима одређених догађаја, Драгољуб Јовановић је био у прилици да сазна и неке појединости о датим догађајима који у досадашњој српској историографији нису у довољној мери расветљени, а некад чак и потпуно супротно тумачени. Он у једној белешци износи изјаву непосредног сведока о стварној намери Драгутина Димитријевића Аписа да uklони Александра Карађорђевића: „Истом приликом, Зечевић је испричао браћи Радојевићима шта се десило 1916. или 1917. на путу између Зејтинлика и Кајмакчалана. Као инжењер Анта је добио задатак да једну стару турску касарну претвори у пољску болницу. Учинио му се незгодно да болница и шатори буду поред самог друма, па је направио једну 'девијацију' за приступ болници и од друма је одвојио једним зидом, да рањеници не би били засипани прашином. 'На врху своје девијације – причао је сада генерал Зечевић – ја сам имао један мали штаб или командну станицу. Стражар је јавио да наилази регент Александар. Излетео сам да га дочекам. Питао ме зашто је пут скренут и какав је то зид. Одговорио сам. Регент је отишао даље, узбрдо. У једном тренутку запраштале су пушке. Нисмо знали шта је. Мало после, регент се враћао с брда. Апис је био у мојој канцеларији. Кад је видео престолонаследника, извинио се: 'Не убише пашче. Жив је. Морам ја да га убијем.' – Ја сам скочио на њега, да га зауставим и спречим. Гушали смо се. Пали смо обојица на под. Били смо обојица прашњави. Кад је регент наишао, отресали смо прашину, исправили се и салутирали.' Кад је ово чуо Анта Радојевић, питао је Зечевића зашто није дошао у Солун на суд и дао свој исказ о Аписовој намери и готовости да лично убије регента, и да је знао да су 'горе' на њега пуцали и промашили 'пашче'! Зечевић је одговорио: 'Нисам могао да га теретим. Били смо школски другови од најмлађих дана. Нисам могао'" [Јовановић 2020: 101].

Интересантна је и Јовановићева белешка о последњем сусрету Николе Пашића и Александра Карађорђевића. Познато је, да је краљ Александар Пашићу тада скренуо пажњу на корупционашку делатност његовог сина, и да то он може искористити против њега, па и његове породице. Међутим, Јовановић доноси другачије детаље са тог састанка, који расветљују узроке непосредне огорчености краља Александра на Раду Пашића: „Што се тиче децембарског сукоба 1926, Вукашин је испричао ово. Краљ је рушио Пашића и спремао да га uklони у корист дворских радикала – Узуновића, Љ[убе] Јовановића, Б[оже] Максимовића, В[еље] Вукићевића. Постављао је Пашићу неке тешке захтеве. Кад је стари одбио, запретио је да ће његовог сина Раду отерати на робију за фалсификовање краљевог потписа. Каквог фалсификовања? Кад се довршавао Опленец краљу је хитно требала повећа сума. Његов адвокат се обратио Ради, као директору Словенске банке у кнез Михаиловој улици. Рада је, пристао, али је тражио меницу. Да не би краља узнемиравали, сам га је потписао. Кад је Александар добио зајам у Паризу, вратио је зајам Словенској банци, и

адвокат му донео меницу са кривотвореним потписом. Александар је сачувао, да после с њом уцењује. Пашић се вратио кући депримиран. И те ноћи га је ударила кап” [Јовановић 2020б: 101–102].

Изненадни Јовановићев прекид вођења дневника 4. марта 1973. године последица је, највероватније, погоршаног здравственог стања, што је проузроковало и његово одустајање од писања. Потврђује то и чињеница, да у његовој заоставштини, која се чува у Архиву САНУ, нема рукописа „Интима”, за који је почео да прави фише још 28. јануара 1969. године, али ни неких других текстова, које је мислио да уради. За период од 4. марта 1973. па до смрти 23. маја 1977. године, у заоставштини се налази само његова преписка са загребачким новинаром Драганом Калајџићем, чији су централни део, свакако, Јовановићеви одговори, од 21. новембра 1973. године, на Калајџићева питања. Иначе, преписка се завршава Јовановићевим писмом Калајџићу 18. марта 1974. године, у коме га, између осталог, обавештава, да је од 2. фебруара до половине марта био болестан, и да се, још увек, не осећа сасвим добро, истичући: „У ноћима од 2/3 и од 3/4 фебруара имао сам гушење, па је лекар утврдио да ми је срце ослабило и да морам да прекинем са примањем, са разговорима **и са писањем**” [Јовановић 2022: 702].

Не знамо да ли је, и шта, Драгољуб Јовановић писао током наредне две године, до 19. марта 1976. године, када је Десимиру Тошићу, у Лондон, упутио опширно писмо, а затим и још два, 14. априла и 27. новембра 1976. године, пола година пред смрт. И у њима је, дакле пред крај живота, остао доследан бранилац Југославије, као свог првог „вјерују”, иако је њен скори распад већ био очигледан. Истицао је: „Без Југославије нема нам живота, ни једнима ни другима. Само морамо бити разумни и стрпљиви са неживљеним национализмима и уским погледима”, и подвлачио: „Сви паметни и зрели Србијанци (не кажем сви Срби) желе да се чува Југославија оваква каква је и колика је, по цену највећих жртава Срба и Србијанаца.” Нарочито је наглашавао, да сељаци, његово друго „вјерују”, „сви желе Југославију и не могу да замисле неки повратак на старо” [Тошић 2000: 178–179].

ПУБЛИКОВАЊЕ ЈОВАНОВИЋЕВОГ СТВАРАЛАШТВА

Драгољуб Јовановић је писао, дакле, до пред своју смрт, више од 50 година. За то време, у најразличитијим животним околностима, настало је његово импозантно дело, како по обиму тако и по садржају, јединствено у српској културној баштини. У Краљевини СХС/Југославији скоро све што је написао то је и објавио у бројним листовима и часописима, или као самостална издања, често и у сопственој режији. Међу њима издвајају се, уз уџбеник *Аграрна економика* (1930) и незавршени уџбеник *Увод у социјалну економику* (1931), брошуре: *Алкохол и рад* (1924), *Свејозар Марковић* (1925), *Земљорадња и индустрија* (1925), *Култи рада* (1927), *Француска социологија* (1929), *Жан Жорес* (1930), *Еволуција радничког питања* (1932), *Социјална стуркутура* (1932), *Нови Антиј* (1934), *Сељаци против фашизма* (1936), *Био сам у Шпанији* (1938), *Земља и рад* (1939), *Народна*

сељачка сѣранка – Основна начела (1939), Социјализам и сељачѣтво (1941), Учиѣљѣ енерѣје (1946). Такође, у Француској су објављене обе Јовановићеве дисертације (1923), док је његову монографију *Економске и друшѣвене последице ратѣ у Србији* објавило на француском језику 1930. године Одељење за економику и историју Карнегијеве задужбине.

Судбина Јовановићевих рукописа из времена интернације, затвора и окупације, као и оних насталих у сремскомитровачкој казниони, потпуно је, међутим, другачија. Рукописи: *Рурална и задружна кулѣтура* и *Сељачки социјализам* одузети су му приликом хапшења 15. маја 1947, и никад му нису враћени, док дела из сремскомитровачке казнионе ни један издавач није смео да објави, што се могло наслутити већ из изјаве Слободана Пенезића Крцуна, потпредседника Извршног већа Скупштине Социјалистичке Републике Србије и члана Савезног извршног већа, приликом повратка рукописа: „То је Ваш рад, даћемо Вам све. Што се тиче издавања, то је Ваша ствар” [Јовановић 2020а: 72–73].

Да му ниједан издавач, заиста, није смео прихватити неки рукопис за објављивање, Драгољуб Јовановић се уверио врло брзо. Одневши рукопис књиге *О нацијама* свом бившем партијском другу Николи Лалићу, директору Издавачког предузећа „Рад”, он је у дневнику записао: „Мислио сам да је он прими и да је преда издавачком савету свог предузећа, да затражи мишљење, а за савет би питао неког кога треба, ’горе’. Лалић није књигу ни додирнуо, ни да чује о давању савету: ’Знам ја да је ствар добра, али мене би разнели као бомбом кад бих узео да је штампам. Донеси благослов од двојице-тројице врховних, па ћемо се отимати’”. Лалић је, касније, Станку Славинском с иронијом говорио о Јовановићевој „наивности старог прудоновца”: како је уопште могао веровати да ће неко штампати његово дело [Јовановић 2020а: 73].

Директор „Просвете” Живорад Димитријевић Гија одговорио је Драгољубу Јовановићу да списе из етике и филозофије издаје „Култура”. Али, Јовановић није ни помислио да се обрати директору „Културе” Душану Благојевићу, који га је, претходно, само услед страха да се признаница за хонорар на име Драгољуба Јовановића, не би нашла у архиви „Културе”, одбио као преводиоца социолошких текстова, иако је имао одлуку Издавачког савета о томе, одлуку за коју се смело борио Вељко Кораћ, да се Јовановићу преводи повере. Његов аргумент је била сумња у Јовановићеву „стручност у социологији у обадва језика, као и да за Културу већ преводи др Никола Поповић, који је био ректор под окупацијом и такође дошао с робије” [Јовановић 2020а: 73].

Уверивши се у тачност Лалићеве тврдње – да је непожељан за све издавачке куће у држави – Драгољуб Јовановић је до краја живота, у сопственом издању, објавио мањи део *Мегаљона*, у две две књиге, насловљене са *Људи, људи...*, а из обимног дела *Размишљања о моралу* само две главе, од укупно 30, такође две књиге, под насловом *Ведрине*, са посветом унуку Срђану и унуци Стели, која гласи: „Унуку и унуци, да би са својим нараштајима веровали у Човека, волели природу и надали се бољем од Цивилизације” [Благојевић 1980: 735].

Својим необјављеним комплетним рукописима: *Медаљони и Размишљања о моралу*, Драгољуб Јовановић је крајем 1968. године додао и дело импресивног обима: *Политичке усјомене*, у 12 књига, али и низ текстова мањег обима, међу којима: „Шта су Хрвати имали до уједињења” и „Слом старе Југославије и априлска катастрофа”. Ако се томе дода и рукопис *Дневника* вођеног у три наврата: 16. маја 1915 – 21. новембра 1918; 29. фебруара 1932 – 16. марта 1933; 15. априла 1962 – 4. марта 1973, иза њега је, дакле, остала рукописна заоставштина импозантног обима, додатно обогаћена и сачуваним, тачније очуваним деловима два рукописа: *Рурална и задружна култура* и *Сељачки социјализам*.

Ова изузетно обимна рукописна заоставштина дуго је била ван очију јавности, будући да је и личност и дело Драгољуба Јовановића ретко било предмет научних истраживања. Уколико се у историографским радовима и помињао, углавном је то било у негативном смислу. Означаван је као противник, и непријатељ комунистичког покрета, односно актуелног друштвено-политичког система у Југославији. Тодор Стојков је међу првима који је, у својој докторској дисертацији: *Ојозиционе снаге у борби против режима шестогођануарске диктатуре 1931–1935*, одбрањеној 1965, а затим и у књизи: *Ојозиција у време шестогођануарске диктатуре 1929–1935*, објављеној 1969. године углавном објективно приказао улогу Драгољуба Јовановића. Требало је, међутим, да прође још доста времена, да личност и дело Драгољуба Јовановића буде предмет објективног истраживања, и то не само у историографији. Обрен Благојевић, у делу *Економска мисао у Србији до Другој светској рат*, које је прихваћено на XII скупу Одељења друштвених наука САНУ 10. октобра 1978. године, а објављено две године касније, опсежно говори о Јовановићевој економској доктрини, економској политици, привредној историји, уз својеврстан закључак: „Драгољуб Јовановић је био особена и веома изразита личност. Ретки су економисти чија је наука била толико обојена политиком, а и обрнуто: политичари чији су погледи били толико слични са оним што су писали у научним уџбеницима. У ствари, наука и политика код њега биле су једно исто. Ако би се тражила једна реч да их изрази обе, то би, несумњиво, била реч *сељак*” [Mitrović 1982: 91].

Скоро упоредо са Благојевићем, Милован Митровић, у својој докторској тези: *Социологија у Југославији између два светска рата*, коју је одбранио у јуну 1979. године, а затим и у књизи: *Југословенска предратна социологија*, која је објављена 1982. године, критички анализира *Сељачки социјализам* и *социологију* Драгољуба Јовановића, закључујући: „Ни социологију ни политику није трајно задужио, али његов случај је умногоме типичан за однос социологије и политике у нашим приликама” [Нишки зборник 1992: 5–174].

Међу историчарима, истраживању личности и дела Драгољуба Јовановића посебно се посветила др Надежда Јовановић, научни саветник у Институту за новију историју Србије. Прво је 1991. године приредила и објавила изабране политичке расправе Драгољуба Јовановића: *Слобода од страха*, у издању издавачких кућа „Филип Вишњић” и Научна књига,

да би 1994. године, у издању Института за новију историју Србије, објавила монографију: *Земљорадничка левица у Србији 1927–1939. године*. Између објављивања ове две књиге, Надежда Јовановић је иницирала научни скуп о Драгољубу Јовановићу, који су организовали Институт за новију историју Србије и Институт за филозофију и друштвену теорију 5. децембра 1991, под називом: „Политичка мисао Драгољуба Јовановића” на коме је 14 научних радника изнело саопштења о различитим аспектима личности и дела Драгољуба Јовановића [*Нишки зборник*, 1992: 5–174].

Заједно с Момчилом Исићем, Надежда Јовановић је 1997. године, у издању Института за новију историју Србије, објавила избор текстова Драгољуба Јовановића: *Сељак – свој човек* [Јовановић 1997], да би 2000. године, такође у издању Института за новију историју Србије, објавила свеобухватну монографију о животу и раду Драгољуба Јовановића: *Живот за слободу без страве* [Јовановић 2000].

Упоредо са повећаним интересовањем истраживача за лик и дело Драгољуба Јовановића, рађа се и замисао о објављивању његових *Политичких усвојених*, похрањених у Архиву Југославије. Ту идеју је 1996. године Александар Јовановић, директор Издавачког предузећа „Култура” изложио породици Драгољуба Јовановића. Договорено је да Архив Југославије и „Култура” припреме *Политичке усвојене* за штампу, у 12 књига, а да породица обезбеди хартију за штампање, као и хартију којом би се платило штампање.

На основу овог договора, унук Драгољуба Јовановића, Срђан Јовановић је 1996. године, усред најжешћих санкција према СР Југославији, уз дозволу ОУН-а, послао из Аустрије два камиона хартије за штампање *Политичких усвојених*. На Београдском сајму књига је 1997. године изложено првих седам књига, што је пропраћено и својеврсном сајамском наградом. Објављивање наредних пет књига, из непознатих разлога, није завршено ни до Београдског сајма књига наредне године. Како је пролонгирање настављено и касније, Александар Јовановић је то Срђану Јовановићу објашњавао тиме што је, током бомбардовања СР Југославије 1999. године, погођена и Војна штампарија, и да је том приликом изгорела, баш, хартија намењена за *Политичке усвојене*. Тако је са завршетком бомбардовања прекинуто и објављивање *Политичких усвојених* Драгољуба Јовановића на дужи период. Оно је завршено тек 2008. године, када је директор Јавног предузећа „Службени гласник”, др Слободан Гавриловић, на молбу Срђана Јовановића, прихватио да објави не само преосталих пет књига *Политичких усвојених*, већ и комплетан рукопис *Мегаљона*, у четири књиге. Иначе, Јавно предузеће „Службени гласник” дало је нарочити допринос у представљању јавности стваралаштва Драгољуба Јовановића, када је 2018. године, дакле, после 88 година од њеног објављивања на француском језику, објавило превод Јовановићеве студије *Економске и друштвене последице рата у Србији*, и, посебно, када је 2021. године објавило Јовановићево капитално тротомно дело *Размишљања о моралу*, на више од 3.000 страна.

Двадесет томова објављених дела Драгољуба Јовановића није, међутим, задовољило његову породицу, првенствено унука Срђана и унуку Стелу. Желели су да скупе и у корице ставе све оно што је њихов деда написао, и то не само оно што је остало у рукопису, или што није објављено на српском језику, већ и оно што је објављено у бројним листовима и часописима. Објавили су, прво дневник Драгољуба Јовановића, у четири тома, затим, по први пут на српском језику, његову главну докторску дисертацију: *Оптимални принос од радничког рада* и споредну: *Модерни стимуланси радничког рада*, дакле 100 година пошто су одбрањене на Сорбони. Прикупили су и, у три обимна тома, објавили све Јовановићеве студије, расправе, чланке, белешке, приказе, говоре и изјаве, како оно што је већ било објављено у листовима и часописима, тако и оно што се налази у рукописној заоставштини. Такође, објавили су, на француском језику, дело: *Les relations entre les Nations* (Однос међу нацијама), али и роман *Нова Изолда*, и књигу Јовановићеве поезије. Уз то, поново су објавили *Айрану политичку и Економске и друштвене последице рата у Србији*.

Посебан напор породица Драгољуба Јовановића уложила је у објављивање сачуваних делова рукописа: *Рурална и задружна култура* и *Сељачки социјализам*, који су заплешени приликом Јовановићевог хапшења 15. маја 1947. године, и никад му нису враћени. Наиме, осим тога што су неки делови рукописа *Руралне и задружне културе* у потпуности недостајали, сачувани делови су били, у великој мери, оштећени влагом, што је отежавало реконструкцију текста, приликом прекуцавања. Уз велики напор реконструисано је и објављено око 90% рукописа. С друге стране, сачувани део рукописа *Сељачки социјализам* није оштећен, али око 2/3 у потпуности недостаје. Иако нису комплетни, породица је одлучила да објави оба рукописа, имајући у виду њихов значај, поготово онај који им је придавао сам Драгољуб Јовановић, сматрајући *Руралну и задружну културу* својим животним делом, а *Сељачки социјализам* популарним излагањем његове политичке идеологије.

На крају, без ичије помоћи, породица Драгољуба Јовановића објавила је 16 томова дела свога претка, уз већ поменуто учешће у објављивању *Политичких усвојених*. Поштујући завичај свога деде, унук Срђан Јовановић и унука Стела Дамњановић Ћирић су желели да у импресуму свих новообјављених томова, као издавач, уз породицу Драгољуба Јовановића, буде уписан и *Историјски архив у Пироју*. На тај начин, укупно 35 томова писаног стваралаштва Драгољуба Јовановића, на око 18.000 страна, доступно је истраживачима из различитих научних области, будући да је мултидисциплинарност једна од главних одлика Јовановићевих дела.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић, Обрен (1980). *Економска мисао у Србији до Другој светској рати*. Београд: САНУ
- Ђорђевић, Драгољуб (1992). Д. Јовановићево тумачење атеизма. *Nissa* (Ниш), 1–4: 67–74.

- Јовановић, Драгољуб (1930). *Айрарна йолийика*. Београд: Графички институт „Народна мисао”.
- Јовановић, Драгољуб (1940). Снага сељаштва јуче и данас. *Српски књижевни гласник*, LX(6–7): 488–496.
- Јовановић, Драгољуб (1997). *Сељак – свој човек*. Приредили Надежда Јовановић и Момчило Исић. Београд: Институт за новију историју Србије и Научна књига.
- Јовановић, Драгољуб (1997а). *Полијичке усйомене*, 2, *Сазнања*. Београд: Култура и Архив Југославије.
- Јовановић, Драгољуб (1997б). *Полијичке усйомене*, књ. 3, *Пройоведи*. Београд: Култура и Архив Југославије.
- Јовановић, Драгољуб (1997в). *Полијичке усйомене*, књ. 6, *Узлеј у бури*. Београд: Култура и Архив Југославије.
- Јовановић Драгољуб (1997г). *Полијичке усйомене*, књ. 7, *Mezza voce*. Београд: Култура и Архив Југославије.
- Јовановић, Надежда (2000). *Живой за слободу без сйраха*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Јовановић, Драгољуб (2008). *Полијичке усйомене*, 12, *Рејисйтар личних имена*, Београд: Службени гласник; Култура; Правни факултет Универзитета у Београду; Архив Србије и Црне Горе и „Филип Вишњић”.
- Јовановић, Драгољуб (2008а). *Полијичке усйомене*, књ. 11, *Усйравно*. Београд: Службени гласник; Култура; Правни факултет Универзитета у Београду; Архив Србије и Црне Горе и „Филип Вишњић”.
- Јовановић, Драгољуб (2020а). *Дневник*, 1. Приредио Момчило Исић. Пирот: Историјски архив и Београд: Породица Д. Јовановића.
- Јовановић, Драгољуб (2020б). *Дневник*, 2. Приредио Момчило Исић. Пирот: Историјски архив и Београд: Породица Д. Јовановића.
- Јовановић, Драгољуб (2020в). *Дневник*, 4. Приредио Момчило Исић. Пирот: Историјски архив и Београд: Породица Д. Јовановића.
- Јовановић Драгољуб (2021а). *Оййимални йринос од рагничкој рага*. Пирот: Историјски архив; Београд: Породица Д. Јовановића
- Јовановић, Драгољуб (2021б). *Размишљања о моралу*, I. Пирот: Историјски архив; Београд: Породица Д. Јовановића.
- Јовановић, Драгољуб (2022). *Сйудује, расйраве, чланци, белешке, йрикази, йовори и изјаве*, 1. Приредили Момчило Исић и Стела Дамњановић-Ћирић. Београд: Породица Д. Јовановића и Пирот: Историјски архив.
- Јовановић, Драгољуб (2023). *Рурална и задружна кулйура*. Приредили Момчило Исић и Срђан Јовановић. Београд: Породица Д. Јовановића и Пирот: Историјски архив у Пироту.
- Јовановић, Срђан (2025). *Идеолойја Драгољуба Јовановића: крийика и одбрана*. Београд: Породица Д. Јовановића.
- Нишки зборник (1992). Драгољуб Јовановић – научник, политичар, страдалник. *Nissa / Нишки зборник за друштвено-историјска и културна питања*, XXI(1–4): 5–174.
- Тодоровић, Мирјана (1992а). Демократска уверења Драгољуба Јовановића, *Nissa / Нишки зборник за друштвено-историјска и културна питања*, XXI(1–4).
- Mitrović, Milovan (1982). *Jugoslovenska predratna sociologija*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Tošić, Desimir (2000). *O ljudima: eseji, zapisi, sećanja*. Predgovor: Borka Božović. Beograd: S. Mašić.

THE WRITTEN LEGACY OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

by

MOMČILO ISIĆ

Institute for Recent History

Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia

isicmomcilo@mts.rs

<https://orcid.org/0009-0000-6490-1113>

SUMMARY: In addition to his participation in the political life of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia, and later in the Democratic Federal Yugoslavia (DFY), or the Federal People's Republic of Yugoslavia (FNRJ), Dragoljub Jovanović contributed to the Serbian cultural heritage by leaving behind the impressive interdisciplinary creative opus. He was the first Serbian doctor of sociology and the humanities, having earned his PhD at the Sorbonne in 1923. His extensive body of work has become available to the public thanks to the Publishing Company "Kultura", the Archives of Yugoslavia, the Public Company "Službeni glasnik" and, primarily, the family of Dragoljub Jovanović. Between 1997 and 2025, as many as 35 volumes – spanning around 18,000 pages – were published. Along with *Political Memories*, in 12 volumes, and four volumes of *Medallions*, the public is, for the first time, introduced to his three-volume work: *Reflections on Morality*, in over 3,000 pages and, a century after its creation, to his doctoral dissertation *Optimal Yield from Labor*. Particularly significant is the publication of his manuscript *Cooperative and Rural Culture*, which Jovanović himself described as his life's work.

KEYWORDS: Dragoljub Jovanović; scientist; politician; history of ideas; peasant socialism; first Yugoslavia (monarchy); second Yugoslavia (republic); 20th century

UDC 33:929 Šećerov S.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2595431D>
 ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
 Примљен: 15. 8. 2025.
 Прихваћен: 25. 9. 2025.

СКРАЈНУТИ ВЕЛИКАНИ: ДР СЛАВКО ШЕЋЕРОВ

БОЈАН ДРАШКОВИЋ

Основна школа „Јован Јовановић Змај”
 Краља Петра I Карађорђевића 13
 Нови Кнежевац, Србија
draskoviclipovo@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-8745-8019>

САЖЕТАК: Славко Шећеров био је српски економиста, биолог, политичар и јавни радник. Завршио је природни смер на Филозофском факултету у Бечу 1910. године, а 1913. године добио је службу као суплент у Четвртој београдској гимназији. Рат га је затекао у родном месту, где је интерниран а затим послат на Источни фронт где се с групом Срба из Баната предао Русима, који су га послали у Србију, где је добио српско држављанство и ступио у српску војску. Заједно са српском војском прешао је Албанију да би га потом српска влада послала најпре у Женеу а затим у Лондон да испрати српске ђаке на школовању у Енглеској. У Лондону је живео од 1916. до 1918. године, где се и запослио и завршио The London School of Economics and Political Science, и одбранио тезу *Economic Phenomena Before and After War*, која је штампана у Лондону у Макмилановој престижној економској едицији 1919. године, што га чини мастером економских и политичких наука и угледним макроекономистом. После Великог рата Шећеров се активно укључио у политички и економски живот земље, најпре као народни посланик и истакнути члан Демократске странке, повереник за аграрну реформу, а затим и као јавни радник, слободни интелектуалац и публициста, творац неколико буџетских пројеката и представник југословенског парламента на бројним међународним конференцијама и институцијама. Својим теоретским радом из макроекономије, финансија и теорија новца дао је немерљив допринос српској економској мисли. После завршетка његове политичке каријере 1935. године, живео је у Београду као приватно лице, потпуно заборављен од научне и политичке јавности. Из тог

периода остало је неколико изузетних рукописа које је написао који чекају своје објављивање, као што су *Аутиобиографија* и *Историја аграрне реформе*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: аграрна реформа; економија; курсеви; валута; буџет; политика

У периоду између два рата име др Славка Шећерова било је цењено у јавном животу тадашње Краљевине СХС као истакнутог политичара, члана Демократске странке, реномираног макроекономисте и стручњака за буџет и монетарну и аграрну политику, заговорника политике народног благостања, противника великог поседа, националног радника и патриоте.

Плодан економски писац, Славко Шећеров интелектуалну каријеру започео је као биолог. Био је представник генерације српских интелектуалаца и политичара која се развија под окриљем значајних националних и културних институција попут Матице српске, бечке *Зоре* и др., где објављују своје прве радове на националне и политичке теме. Та генерација, потпуно у духу доситејејевске традиције сматрала је за сходно да узме активно учешће у просвећивању народа, раду на његовом материјалном и културном напретку, подизању општег националног благостања у друштву, кроз интелектуални рад и активну политичку делатност, започету још у ђачким и студентским дружинама а настављену кроз каснију политичку и страначку борбу. У новој држави, коју је требало изградити и обновити припадници ове политичке генерације ставили су се у потпуности у службу народу и држави иако им је политички и страначки живот, поред јавне славе и признања, донео бројне горке плодове и тешка разочарања.

У једном периоду живота слављен и хваљен, у другом, после револуције и Другог светског рата, др Славко Шећеров умире без права да посећује свој родни крај. Дуге године поратног периода др Шећеров проводи у Београду, заборављен, као припадник поражене класе, без права на пензију и елементарне приходе. Његов живот, историјски изузетно занимљив и плодан, припадао је једној епохи и једном времену, у другом времену друштвено се није одржао. Иако је био морално исправан, није могао да објављује нити јавно да делује, те је његов јавни живот једноставно угашен попут многих других. Нове власти нису желеле да знају за њега ни његов рад, а место у друштву као класно и политички „неподобном” осудило га је на дуг период чамовања у тами приватног живота: где је своју енергију преточио у два још увек необјављена дела: *Аутиобиографију* чији се рукопис налази¹ у Рукописном одељењу Матице српске и *Историју аграрне реформе* који се налази у Српској академији наука и уметности.

Славко Шећеров је у зениту јавног живота и рада оставио дубок траг у политичкој активности Демократске странке, чији је био првак и посланик у више од петнаест година у скупштинама Краљевине СХС, где је као скупштински представник учествовао на бројним међународним

¹ Рукопис је припремљен за објављивање.

економским конференцијама, као што је био активан и у изради буџета. Иако је политички деловао као експерт и интелектуалац, др Шећеров никада није постао министар у бројним владама које су се тих година вртоглаво смењивале. Као вешт полемичар и човек бескомпромисног пера, врло брзо је успео да стекне бројне непријатеље: од осиромашених велепоседника, до политичких супарника. На локалу у Новом Кнежевцу највећи му је супарник био, радикалски првак и министар пољопривреде др Светозар Станковић, а у јавном животу др Велизар Јанковић, док се на подручју струке највише спорио с Велимиром Бајкићем. Највећи грех у Шећеровљевој политичкој каријери био је прелазак из Демократске странке у Југословенску националну странку генерала Петра Живковића, што му је донео 1935. године пораз на изборима и крај политичке каријере.

Славко Шећеров рођен је у Српском Крстуру 4. априла (по старом календару) 1888. године, од оца Богдана и мајке Анице – Анче, рођене Попов из Ђале. Породица Шећеров у време његовог детињства и школовања била је најбројнија у овом селу (крајем 19. века имало је преко 80 кућа), а Славков деда Моца био је највећи крстурски земљопоседник. Поседовао је преко 500 јутара земље. У аутобиографији Шећеров пише како је био предодређен за господина и да му је отац забрањивао да ради тежачке послове. Господин се постајало једино преко школе и образовања, то је био прозор у други – велики свет. Основну школу Славко Шећеров завршио је у родном месту – прва четири разреда, да би гимназију наставио у Сенти (прва три разреда), Сегедину (четврти и пети разред), Сремским Карловцима (шести и седми разред) и Новом Саду (осми разред) с матуrom. У овом периоду, према његовим речима, читао је народну поезију и

периодичне публикације које су се могле наћи у школским књижницама и добростојећим кућама. Такође, почиње да пише за ђачке часописе, где се види његова очигледна склоност ка политичком и јавном раду. Овај рад ће га припремити за много веће друштвено ангажовање започето после матурирања 1906. године, у време студија биологије на Филозофском факултету Универзитета у Бечу, где поред израженог интересовања за биологију и природне науке, активно сарађује са студентским удружењем „Зора” у Бечу, где је 1907. године, држао предавање „О национализму и социјализму”. Тих година радио је као уредник листа *Зора* у Бечу, као што се у *Бранковом колу* залагао да Матица српска оснује секцију за народно просвећивање. Идеја народне просвете довешће до масовног оснивања народних књижница а сâм Шећеров ће објавити прву књигу својих младалачких чланака под насловом *Народна просвета, њена потреба, смер, рад и организација*. У овом периоду, политичке и друштвене идеје Славка Шећерова већ су формиране и уобличене. Као и бројни српски студенти у оквиру Аустроугарске Шећеров ја политички најближи идеји националног јединства Срба и Хрвата, коју је прокламовао Јован Скерлић, и у том контексту 1910. године Шећеров улази у полемику с Јашом Томићем, где је доказивао с научног гледишта јединство Срба и Хрвата и њихову потребу да живе у заједничкој држави. Његове политичке идеје, углавном би се могле схватити као генерацијске. Сâм Шећеров је у Бечу сарађивао с младобосанцима, добро је познавао Владимира Гађиновића и Владимира Дворниковића. Његов национални и социјални програм могао би се схватити у дословном смислу доситејевски. Шећеров, попут многих младих интелектуалаца тога времена поима циљ и смисао државе као живог организма који треба да допринесе народној срећи и благостању. А да би народ био свестан и да би могао управљати сâм собом, водити свој живот и бранити своју државу, он мора бити и образован, само тако могуће је остварити демократски поредак. Те идеје ће се касније одразити и на његове економске студије.

У периоду студирања и ране фазе друштвеног ангажовања Шећеров је написао велики број чланака из биологије, посебно зоологије. Захваљујући професору Хансу Пишимбраму, Шећеров волонтерски ради на Институту за експерименталну биологију у Бечу, где је 1909. године започео објављивањем серије биолошких чланака. До 1914. године Шећеров је као млад биолог објавио серију чланака у престижним часописима широм Европе: он пише чланке из биологије о теорији пигмената код гуштера и даждевњака, као и серију радова везаних за витализам и експерименталну морфологију. Његово знање биологије и природних наука у великој мери ће се одразити на поимање економије и економских веза у друштвеним кретањима. Према њему, регулација је најосновније биолошко својство организма. Шећеров регулацију тумачи као сходност – сврховност у хармонији. Што је организам развијенији то му је мања способност регенерисања, јер већа диференцијација искључује велике регулације. Ове неовиталистичке идеје осећају се у готово свим Шећеровљевим биолошким чланцима, поткрепљених научним и експерименталним радом.

Круна биолошког рада Славка Шећерова је расправа „Неовитализам у савременој биологији”, као и „Сврховност живота и регулација организма”. Радови из биологије и природних наука објављивани у престижним домаћим и европским гласницима, Славку Шећерову донели су висок глас међу биолозима млађе генерације и звање доктора филозофије на Бечком универзитету 1910. године са расправом *Über die Entstehung der Diplospondyliever Selachier*.

После доктората из филозофије Славко Шећеров је уписао Правни факултет у Бечу, где је слушао први семестар, да би се пребацио на Загребачко свеучилиште 1911. године, када је пошао у аустроугарску војску. Војни рок је провео у Загребу у 53. регименти 1911/1912. Шећеров је тих година лутао, желећи да настави научни рад коме се посветио, али како то обично код нас бива, иако млад и перспективан, с течним знањем неколико светских језика и с радовима објављеним у најпрестижнијим научним часописима, он никако није могао да добије адекватно запослење. Томе свакако доприноси и његова генерацијска везаност за балканске прилике праћене Првим балканским ратом, где је пожелео да учествује као добровољац, али и бројним материјалним тешкоћама у које је запао његов отац Богдан (Миле), школујући своју децу. Године 1913. Шећеров је боравио на студијском путовању у Паризу, код професора Ива Делажа, где се упознао са француским колегама. Како су ова путовања, као и његово школовање били о приватном трошку његовог оца, Шећеров је морао да се врати кући и да се одлучи где ће живети. Шећеров се одлучио за Београд, где није имао повољне прилике да покаже своје знање из биологије. Тадашњи министар просвете Краљевине Србије, Љуба Јовановић, запослио је Шећерова 1913. године на месту суплента Четврте београдске гимназије, на коме ће остати све до оставке 1919. године. Иако је плата била релативно мала (120 динара месечно), Шећеров се у Београду, поред рада у школи, безбрижно осећао живећи од књижевног и публицистичког рада. Тих година упознао је и жену свог живота Анђелију, кћер богатог инжењера Петра Илића, која му је касније обезбедила и богат мираз. С Анђом се верио у току Јулске кризе 1914. године, а потом отишао у Крстур, где га је затекао рат, интернација и мобилизација, одлазак на Руски фронт где је провео укупно петнаест дана, када се 25. новембра 1914. године, заједно с патролом предао Русима. Преко Русије Шећеров је после неколико месеци лутања по затвореничким логорима 1. маја 1915. успео да дође у Србију. Преко Прахова стигао је у Зајечар где је 17. маја примио српско држављанство и ступио у војну службу Краљевине Србије. У међувремену, сазнао је да је отпуштен из школе, јер се није на време јавио на дужност, али је убрзо враћен у просветну службу, с исплаћеним платама за све време које је био одсутан. Ту га је затекао српски војни слом 1915. године и повлачење преко Албаније. У овом трауматичном периоду српске историје, живот др Шећерова драстично се мењао. Као експерта и интелектуалца, српска влада је користила његово европско искуство и знање страних језика и послала га преко Италије у Женеvu, где је требао да буде организован Југословенски пресбиро, у којем је требало да сарађује. У

Женеви је остао релативно кратко, до доласка Милана Грола, када су га послали на задатак у Енглеску, да отпрати 150 ученика којима је влада Уједињеног Краљевства дозволила, да се о трошку српске владе, школују у престижним енглеским школама. У Лондону је Славко Шећеров релативно брзо савладао енглески језик и постао један од првих Срба који уписује престижну The London School of Economics and Political Science, где је 1919. израдио дисертацију *Economic Phenomena Before and After War*, после чега је промовисан у степен магистра економских наука. На основу одлуке London County Council-a, Славко Шећеров је радио као средњошколски наставник у лондонској The Holloway Secondary School, почев од 1917. до краја 1918. године.

У Лондону је Шећеров остао до краја рата, када је 22. новембра 1918. добио наређење да се врати у Србију, где је стигао 24. децембра, како би учествовао у стварању нове државе. У то време заједно с професором Јованом Радоњићем написао је *Сѣтайисѣику јуѣословенских земаља*, на француском, енглеском и српском језику. По доласку у земљу, Шећеров се активно укључио у политички живот, као секретар Демократске странке за Војводину. Поред организације нове политичке странке и свакодневног рада на терену, др Шећеров је постао и уредник страначког гласила *Демократија*, где је објавио серију чланака везаних за аграрну реформу. Тадашњи министар за Аграрну реформу Фрањо Пољак именовao га је за главног повереника за области Баната, Бачке и Барање. Вредан, образован, с великом радном енергијом Шећеров се прихватио тешког задатка организације аграрне реформе у овим крајевима. У име владе Краљевства СХС, Шећеров је поставио 28 среских повереника и 4 ревизора, штампао је упутства за рад Комисије за аграрну реформу и писао теоријске чланке. Од 25. јула до 1. децембра 1919. године на подручју Баната, Бачке и Барање, подељено је преко 200.000 катастарских јутара земље. Рад на аграрној реформи донео му је бројне непријатности, што од спахија које су организовале систематску опозицију према послу његове комисије, али и од стране радикалских листова, где је ушао у полемику са Јашом Томићем, која је добила и судски епилог. Политички притисци су били толики да је крајем 1919. године Шећеров дао оставку у Демократском клубу, када су спахије кренуле да руше све што је постигао за релативно кратко време.

Славко Шећеров постао је посланик Уставотворне скупштине у периоду 1921–1922. године. Његов изборни округ био је Нови Кнежевац и Српски Крстур. Од тог времена он како пише, постаје слободни интелектуални радник без службе и пензије. Вредно ради у бројним скупштинским одборима, интензивно се бави аграрном реформом, питањем јавних финансија, учествује на бројним међународним конференцијама које су биле у вези са спољном трговином, пише теоријске и политичке чланке. Његово дело је обимно, плодно и значајно, оно не само да одражава дух времена у коме је живео и деловао него говори много дубље, о великом и темељном раду на сваком послу кога би се прихватио. У политичком животу био је вешт полемичар, као што је радио у бројним одборима и комисијама, пишући о појединим проблемима читаве студије, које свакако

ни данас нису изгубиле на вредности. Др Шећеров је био један од ретких политичара – експерата, људи на чијим плећима почива живот једне стране. Иако никада није постао министар, његов рад и лични ауторитет је од непроцењивог значаја за период Југославије између два рата.

У његовој економској мисли јасно се уочава образовање из природних наука. Тачније речено, проблем регулације код живих организама као и регенерације код простих организама, он јасно преноси на друштвену и економску сферу стварајући извесне аналогije на којима почива његова доста оригинална економска и политичка мисао. Проучавајући питање рата и привреде, др Шећеров је рано увидео да рат врши стабилизаторску улогу, не само на природни прираштај, производњу и потрошњу пољопривредних и индустријских добара, него и на само економску расподелу добара. Рат је регулатор свих друштвених и економских појава. Настаје усред извесне неравнотеже, он својом суровошћу уводи друштво у стање економске равнотеже, што је за то време била доста смела и оригинална мисао.

У економским радовима Шећеров се бавио утицајем увоза и извоза на куповну снагу динара и његову курсну вредност, као и теоријом новца, што га је довело у полемику с Велимиром Бајкићем који је 1926. године објавио брошуру *Теорија новца докџора Славка Шећерова*, где је критиковао Шећеровљеве теоријске концепције. Шећеров му је одговорио у својој књизи *Проблеми свейске и наше љивреде* (Београд 1936) која представља најтемељнији приказ његових економских концепција. Према њему, „вредност новчане јединице која нема утврђену садржину метала, злата или сребра, равна се према тржишној вредности понуде и тражње”. Тај закон утиче како на унутрашњу вредност новца – цене, тако и на спољашњу – курсеви. Само на тај начин могу се објаснити велике осцилације које су настале у економији непосредно после Великог рата. Тражња стране валуте зависи од увоза који се плаћа страном монетом, а понуда стране валуте од извоза која се плаћа домаћим новцем. Као други фактор у теорији вредности новца, Шећеров сматра и количину папирне валуте у оптицају. По њему, повећање оптицаја не повлачи одмах пад вредности новца и скок курсева. У прво време настаје раст цена, да би после дошло до преокрета када се курсеви дижу изнад нивоа цена и крећу независно од куповне моћи новца и цена у земљи, што доводи до хиперинфлације. Стабилну курсну вредност динара у периоду између 1925–1931. године, Шећеров је објаснио активним трговинским билансом у том периоду, када је Народна банка могла интервенисати било продајом девиза у правцу спречавања пада курсне вредности динара, било куповином девиза у правцу пораста те вредности. Ово повољно стање омогућило је 1931. године прелазак на златни стандард (26,5 милиграма злата за 1 динар) које је према Шећерову уведено у невреме и од кога су једину корист имали страни повериоци, који су своја девизна потраживања успели да наплате у злату пре него што је страни капитал буквално побегао из земље. Вредност страног капитала или данас популарније речено – директних страних инвестиција је у индустријализацији земље, али када се тај капитал оплоди

он има намеру да побегне на нека друга тржишта, што се dogodilo 1931. године. Ове теоријске концепције пред Шећерова су поставиле питање инфлације које је он видео на следећи начин: главни узрок инфлације су државни расходи који се не могу прикрити државним приходима (константан дефицит у буџету), што доводи до повећане емисије новца што делује на курсеве. Ако се у међувремену појави оскудица страних девиза, због неповољног платног биланса, долази нужно до пада курсева. Но, повећање расхода не мора нужно да доведе до стварања нових емисија новца, јер се прибегава одлагању плаћања. На овом месту посебно је опасна инфлација кредита која с инфлацијом новца представља најгору могућу комбинацију, јер се у друштву због велике количине новца у оптицају ствара опасна илузија да постоји обиље капитала што поспешује економски полет. То је као балон који се пуни и расте пре него што експлодира и претвори се у хаос.

У економској политици Шећеров се највише бавио аграром. Као аграрна земља, новоформирана Краљевина СХС, требала је кроз аграрну реформу да изврши праведнију расподелу земљишног поседа на основу принципа рада. Другим речима, циљ аграрне реформе је укидање феудализма у појединим крајевима наше земље, пре свега оним деловима који су потпадали под бивше империје (Отманског царства: Космет и Македонија, Босна и Херцеговина, и Хабзбуршке монархије: Војводина, Славонија и Хрватска и Словенија) где је доминирао велики посед и где је мноштво сељака чинило сеоски пролетаријат. Шећеров је предлагао откуп велепоседничких имања као и увођење земљишног максимума на 300 хектара обрадиве површине, као и земљишног минимума од 5 хектара (8 јутара) земље која би се додељива беземљашима који би вршили откуп земље велепоседницима и то 25% по нижој од тржишне цене, док би остатак отишао у државну касу. Шећеров је био противник да се брђани насељавају у равничарске крајеве док су мештани гладни земље, јер су мештани несумњиво бољи ратари од брђана. За реализацију својих идеја Шећеров је предложио оснивање Аграрне банке која ће вршити откуп и регулацију великог поседа. Такође, Шећеров је био велики противник онога што нам се данас дешава, да странци откупљују земљиште, што се видело на примеру Чекоњићевог имања када су велепоседници покушали да земљу продају Енглезима и тако се ставе под страни утицај. Пољопривредну кризу између два рата, Шећеров је настојао да реши реструктурирањем пољопривредне производње и повећањем сточарства и воћарства у односу на ратарство као и преласком на гајење индустријског биља, чиме би се створила профитабилнија пољопривредна газдинства а сељак би повећао куповну моћ. Прелазак на такав вид производње у великој мери био би праћен адекватном индустријализацијом и постепено би довео до стања познатог као народно благостање. Међутим, иако је извозна трговина повећана платни биланси били су негативни јер је Југославија, нарочито крајем тридесетих година продавала своје пољопривредне производе у иностранству по сразмерно нижим а увозила индустријску робу по вишим ценама, што је довело до тога да су продајни курсеве виши од увођења златног

паритета за 35%. За такво стање Шећеров је кривио валутну политику стабилизације, коју је сматрао погрешном и школским примером како не треба вршити стабилизацију у економској кризи када је 17 земаља напустило златно важење (које подразумева слободну трговину златом и племенитим металима) Југославија га је увела и тако остала без капитала који је ушао у виду папирног новца а изашао из земље у виду злата. Као решење за ову економску кризу Шећеров предлаже низ мера попут: проширивања кредита уз ниску каматну стопу, оснивање индустријске банке, отварање јавних радова па макар они били финансирани делимично из емисије новчаница и уклањање маказа цена између аграрних и индустријских производа и сл.

Као народни посланик Шећеров је у Финансијском одбору Скупштине радио на изради буџета и економских мера, али је такође, као стручњак учествовао на бројним међународним економским и трговинским конференцијама где је у својим рефератима оставио значајне резултате. Прва конференција на којој је учествовао била је у Пољској 1922. године, где је радио на закључивању трговинске конвенције између Краљевине СХС и Пољске, да би 1923. године у Скупштини образована група Интерпарламенатране уније, где је Шећеров добио место у економској секцији. Ту 1925. године реферише о опијуму, да би 1927. године био изабран у Савет Интерпарламентарне уније са седиштем у Женеви где је радио на реферату о усељавању и исељавању. Исте 1927. године Шећеров је водио делегацију Краљевине СХС на Међународну економску конференцију у Женеву где су претресана светска индустријска, трговачка и друга привредна питања. Следеће 1928. године, Шећеров је често боравио у Женеви, Бриселу, Прагу и Паризу, где је учествовао на разним економским конференцијама и форумима, и где га је затекла вест о убиству у Скупштини, када је повучен из иностранства.

После увођења диктатуре Шећеров је 1929. учествовао у стварању Мале антанте, да би био изабран за Савет Лиге (Друштва) народа, за члана кореспондента Фискалног комитета Лиге народа.

После избора 1935. године када је по први пут изгубио на њима после петнаестогодишњег рада, политички рад др Славка Шећерова нагло је прекинут у његовој четрдесет и седмој години живота. Повучен у приватни живот, Шећеров је пратио финансијске и економске прилике, писао *Историју аграрне реформе*, економске и политичке чланке, док је већину својих теоретских мисли и реферата изложеним на бројним међународним конференцијама објавио у књизи *Проблеми свейске и наше привреде*. Рат га је затекао у Београду, где је живео повучено са женом и мајком. Живео је дуго после рата и дочекао дубоку старост. Преминуо је у Београду 1967. године, потпуно заборављен од стране научне, стручне и политичке јавности, под непосредном пратњом полиције.

Др Славко Шећеров са знањем неколико светских језика, који се показао као биолог – зоолог, али и практични политичар и експерт за финансије и економски теоретичар, у једном времену наше историје пао је у потпуни заборав из ког је покушавао да се извуче дугим и темељним радом

на својим делима. Велике радне енергије његово знање било је потпуно неискоришћено у времену титокомунизма када му је одлуком полицијских власти било забрањено да посећује своје родно место. Данас, неколико деценија после његове смрти, дело др Славка Шећерова завређује посебну пажњу. Оно је актуелније више него икада, како са становишта економске политике тако и са становишта економске теорије, а нарочито са становишта економске историје. На његовом примеру, доказано је да смо народ (тачније, његове савремене политичке елите) који/е се свети/е својим паметним људима. Онима који су истовремено припадали и нама и свету и чији су рад уважавали светски политичари и моћници. Такви људи никада код нас не дођу на своје место, а ако некад засијају брзо се угасе. Таква је судбина др Славка Шећерова, чија сабрана дела чекају у запећку архива да буду објављена и поново представљена нашој научној, стручној и широј јавности².

² *Напомена:* Шећеров је као наследник очевог релативно богатог имања, мираза и високе плате чиновника тадашњих Уједињених нација (Друштво народа) сазидао две зграде – вилу у Пушкиновој (где је живео са супругом све до краја Другог светског рата) и зграду од 13 станова за изнајмљивање у Бирчаниновој. Закупнина му је омогућавала независно и слободно мишљење, интелектуални и морални интегритет у време пре Другог светског рата у периодима када није примао ни плату ни пензију због својег начелног јавног деловања. Зграда у Бирчаниновој је одмах после рата конфискована, а претила је опасност да се то деси и с вилу у Пушкиновој. Шећеров је поверовао да то може да спречи ако вилу изнајми на више година (за 1 долар годишње!!!) Америчкој амбасади у Београду. Шећеров је спречио конфискацију виле, али није добио (вишегодишњи) судски спор с Америчком амбасадом која није позитивно реаговала на његову молбу да се закупнина „коригује“, тј. доведе на ниво кретања на тадашњем београдском „тржишту“ некретнина. Предавши вилу на коришћење Американцима Шећерови су се преселили на Сењак, у улицу Краља Вукашина број 2 (улаз из Јована Ристића, преко пута БИГЗ-а и зграде Службеног листа СФРЈ). „Случај комедијант“ је хтео да се 1969. године у исту зграду усели Часлав Оцић, асистент приправник београдског Института економских наука. Славко Шећеров је преминуо 1967. године тако да је у великом салонском стану живела госпођа Анђа сама. Али не и усамљена. Често је младог радозналног економисту позивала на чај и причала о породичној, српској и југословенској историји у првој половини 20. века какву он и његова генерација нису могли да нађу у тадашњим официјелним убеницима. Осим Оцића друштво су јој правила још два пара: (симпатичан, увек добро расположен) Миле Јовановић, реномирани хирург, сестрић Анђин – и Милетова супруга Душанка Калањ, префињена, господствена и широм тадашње Југославије омиљена ТВ спикерка. Други пар – који је (по правилу, једном недељно) долазио на картање – су били Радмила (Раца) – Анђина најбоља другарица из детињства – и њен супруг принц Ђорђе Карађорђевић, старији брат краља Александра I Карађорђевића.

Принц Ђорђе се неупадљиво (чак скромно, готово сиротињски) одевао, с обавезном француском капом на глави. Говорио је мало и релативно слабир, готово тихим гласом, супротно снази аргумената које је износио. Остављао је утисак разборитог човека са ставом који енергично, доследно и убедљиво брани. Године 1969. у издању београдске „Просвете“ изашла је аутобиографија принца Ђорђа Карађорђевића *Истина о моме животноу*, тако да је Оцић имао јединствену прилику да задовољи своју радозналост читајући ту књигу и разговарајући с њеним аутором. Принц Ђорђе се у близини улице краља Вукашина 2 (на почетку, с десне стране, улице Јована Ристића, испред, тзв. Вешернице СИВ-а, одакле је стално на косу падину текла нека вода која се зими смрзавала) оклизнуо и пао, а после неколико дана од тог пада и преминуо (17. октобра 1972). Сахрањен је на Новом гробљу у Београду, у непосредној близини Спомен-костурнице бранилаца Београда. У *Борби* од 16. октобра 1991. објављено је да је Ђорђева последња жеља била да га сахране у задужбини свога оца, Цркви Светог Ђорђа на Опленцу, и да ће се она те недеље и остварити. У петак 18. октобра ујутру Ђорђево тело је било екшумирано, и у 12 сати пренето у Саборну цркву у Београду. За упокојену литургију је служио патријарх српски Павле. После службе ковчег је био изложен

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић, Обрен (1966). *Економска мисао у Србији, Изабрана гјела 3*. Београд: Стручна књига.
- Шећеров, Славко (1926). *Наше финансије 1919–1925*, Београд: Издавачко предузеће Напредак.
- Шећеров, Славко (1930). *Из наше аграрне историје 1919–1929*. Београд: Издавачко предузеће Геце Кона.
- Шећеров, Славко (б. г.). *Аутобиографија*, рукопис. Приредили: Часлав Оцић и Владимир Николић (у рукопису).
- Šećerov, Slavko (1919). *Economic Phenomena Before and After War*. London: Mcmillan.
- Šećerov, Slavko (1935). *Problemi svetske i naše privrede*. Beograd: Izdavačko preduzeće Geca Kon.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/8/15

Accepted: 2025/9/25

OVERLOOKED INTELLECTUALS: DR. SLAVKO ŠEĆEROV

by

BOJAN DRAŠKović

Primary School “Jovan Jovanović Zmaj”

Kralja Petra I Karađorđevića 13, Novi Kneževac, Serbia

draskoviclipovo@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-8745-8019>

SUMMARY: Slavko Šećerov was a Serbian economist, biologist, politician and public servant. He graduated from the Faculty of Philosophy in Vienna in 1910, and in 1913 he was appointed as a substitute teacher at the Fourth Belgrade Gymnasium. The war found him in his hometown, where he was interned and later sent to the Eastern Front.

од 15 до 19 часова како би грађани одали почаст, а у недељу 20. октобра премештени су његови земни остаци у маузолеј Карађорђевића. Оцић је имао (случајношћу заслужену) част да (по позиву принца Томислава) на Опленцу присуствује сахрани принца Ђорђа.

На једној од „седељки четвртком” код госпође Анђе она је објавила одлуку да библиотеку њеног супруга поклони београдском Економском факултету. (Оцић је добио само један наслов – *Проблеми светске и наше привреде* из 1936. године). Економски факултет је чувао те књиге тридесетак година да би их са још 26.000 (углавном старих и ретких књига) преко Универзитетске библиотеке послао на рециклажу у фабрику на Ади Хуји.

На чудан (још увек загонетан) начин вест о том књигоциду дошла је до (академика) Оцића и он је (опет на волшебан начин) успео да од рециклаже спасе знатан део тих бачених („отписаних”) књига, међу њима и све књиге из Шећеровљеве личне библиотеке које је после неколико деценија добродошлицом поздравила књига *Проблеми светске и наше привреде* (која представља најтемељнији приказ Шећеровљевих економских концепција) као једна од књига-домаћина Оцићеве Студијске имаголошке спомен библиотеке (СИСБ) која броји преко 60.000 наслова и која је пре десетак година одлуком Министарства културе Републике Србије проглашена културним добром великог значаја. (Усмена комуникација Бојана Драшковића и Часлава Оцића, почетком августа 2025, у „резеру” СИСБ-а – у изградњи – на Трешњи, КО Рипањ, ГО Вождовац).

There he surrendered to the Russians with a group of Serbs from Banat. They were sent to Serbia, where he obtained Serbian citizenship and joined the Serbian army. Together with the army, he crossed Albania, and was then sent by the Serbian government—first to Geneva and later to London—to accompany Serbian students to England. From 1916 to 1918 he lived in London, where he worked and earned a degree from the London School of Economics and Political Science. The thesis he defended was titled *Economic Phenomena Before and After War*, and it was printed in London in Macmillan's prestigious economic edition in 1919. Such recognition established him as a master of economic and political sciences and a prominent macroeconomist. After the Great War, Šećerov actively participated in the political and economic life of Serbia, first as a member of parliament and a prominent member of the Democratic Party, a commissioner for agrarian reform, and later as a public intellectual and economic adviser. He drafted several national budget projects and represented the Yugoslav parliament at numerous international conferences and institutions. Through his theoretical work in macroeconomics, finance and monetary theory, he made an immeasurable contribution to Serbian economic thought. After his political career ended in 1935, Šećerov lived a private life in Belgrade, largely forgotten by both the academic and political communities. In this quiet period he wrote several exceptional works that await to be published, most notably his *Autobiography* and *History of Agrarian Reform*.

KEYWORDS: Slavko Šećerov; agrarian reform; economy; exchange rates; currency; budget; politics

ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПОВЕЗАНОСТИ И МЕЋУСОБНА УСЛОВЉЕНОСТ НАУКЕ, ИДЕОЛОГИЈЕ, КУЛТУРЕ И ПОЛИТИКЕ

(Helen Plakrouz i Džeјms Lindzi, *Cinične Teorije: kako su aktivisti u obrazovnom sistemu sveli sve na rasu, rod i identitet – i zašto to šteti svima*, Heliks, Smederevo 2022, 334 str.)

Аутори књиге *Циничне Теорије* Хелен Плакроуз и Џејмс Линдзи познати су научној и културној јавности по доследном залагању за одбрану вредности класичног либерализма, посебно у академском и научном окружењу, и по указивању на штетне последице активизма под окриљем Социјалне Правде проистекле из критичких Теорија и примењеног постмодернизма. Аутори посебан нагласак стављају на прелазак од филозофске деконструкције до политички ангажоване идеје, што називају трансформацијом

постмодернизма у примењени постмодернизам првенствено оснивањем тзв. „Теорија”, као што су критичка Теорија расе, квир Теорија, постколонијална Теорија и остале Теорије Социјалне Правде. Аутори инсистирају да се ове критичке теорије и Социјална Правда пишу великим почетним словом да би направили дистанцу у односу на теорије и покрет социјалне правде који се заснивају на принципима либерализма и да би указали на претенциозну тенденцију ових теорија да се представе као беспоговорно истините, императивне и свемоћне.

Пројекат који је ауторе учинио светски познатим је пројекат познат као *Сокал на квадрант* који су покренули 2017. године. У оквиру пројекта, за око годину дана, написали су двадесет „научних” чланака који су се састојали од суштински бесмислених тврдњи и закључака артикулисаних кроз постмодернистички карактеристични речник и идеје у области студија културе, расе, пола, сексуалности и гојазности и значајан број тих чланака су објавили у утицајним научним часописима. Оно на шта су између осталог желели да укажу овом успешном преваром јесте ризик пред којим се налази савремена научна мисао и пракса у контексту распрострањеног постмодернистичког дискурса. У том смислу, књига *Циничне Теорије: Како су активисти у образовном систему sveli sve na rasu, rod i identitet – i zašto to šteti svima*, коју су у Америци објавили 2020. године, представља логичан наставак њиховог опуса

и мисије коју посвећено следе. Убрзо након објављивања, књига постаје бестселер на листама утицајних новина као што су *Wall Street Journal*, *USA Today* и *Publishers Weekly*, док је *The Times*, *Sunday Times* и *Financial Times* проглашавају за једну од најбољих књига те године. Код нас се објављује 2022. године. Књигу је на српски језик превела Олга Миланко.

Књига је писана интригантним стилем тако да провоцира критичко промишљање и стално изнова поређење прочитаног. Аутори на самом почетку износе своју основу тезу коју затим елаборирају у десет поглавља, сваки пут у другом контексту, одабирајући оне контексте који су под највећим утицајем постмодернизма и критичке Теорије, као што су постколонијална Теорија, квір Теорија, критичка Теорија расе и интерсекционалност, феминизми и родне студије, те студије инвалидности и гојазности да би завршили са критичким разматрањем филозофије и праксе Социјалне Правде и са представљањем секуларног либерализма као основне алтернативе овој идеологији. У сваком поглављу, аутори дају бројне примере како примена критичке Теорије проистекле из каснијег постмодернизма доводи до различитих негативних последица по појединце, заједнице и друштво. Приступ аутора је веома критичан, често и ироничан и духовит, што је очигледно већ у маниру да су критичке Теорије преименовали у циничне Теорије, заступајући становиште да су ове Теорије корисну сумњу и скепсу у непристрасност и могућност научног знања претвориле у ризичну и циничну идеологију и институционализовану друштвену акцију, која парадоксално доводи до једноумља и укидања слободе говора уместо до идејног и културног плурализма. По овој идеологији се иза сваког друштвеног феномена може препознати неки облик отвореног или прикривеног угњетавања слабих од стране оних који имају моћ, што би уједно била и „црвена нит” која се провлачи кроз целу књигу.

Данас знамо да је сумња несумњиво била кључни алат кроз историју филозофије и науке те да је прелазила пут од етичког стоицизма и филозофске смирености, преко теоријског разматрања темеља знања, до критике језика и моћи. Али док су рани скептици користили сумњу као подстицај за критичко мишљење, постмодернизам је отишао корак даље и сумњу претворио у апсолутну основу своје идео-

логије – што, како истичу Плакроуз и Линдзи, води до догматизма без истине, до парадокса у којем је свака тврдња сумњива, осим тврдње да је све сумњиво. Постмодернизам преузима идеје радикалног епистемолошког скептицизма Фукоа, Дериде и Лиотара, али их радикализује: ако се све може довести у питање, онда ниједна истина не стоји изнад друге, све постаје перспектива, наратив, позиција моћи. И управо ово постаје предмет критике Линдзија и Плакроузове – они тврде да је ова радикална сумња престала да буде алат за учење и да је постала догма јер се више не користи за трагање за истином, већ за гушење дијалога и оспоравање било каквих универзалних принципа.

Основна теза коју аутори развијају јесу различити начини на које су последњих деценија рани постмодернистичке идеје еволуирале у тзв. „примењени постмодернизам” и како су постале доминантне у савременим академским дисциплинама попут родних студија или критичке Теорије расе и интерсекционалности. Став који доследно аргументују је да је овај приступ заменио традиционалне либералне вредности рационалности, научне методологије и универзалних људских права, што, према њиховом мишљењу, штети и самим заједницама које те идеје наводно желе да заштите. Скрећу пажњу на појаву да, са институционализацијом и јачањем пракси проистеклих из критичке Теорије, као противтежа, јачају и конзервативне десничарске политике, и ратови култура, и поларизација и заступање крајности и на политичком, али и на пољу научних дисциплина и у институционалном академском простору.

Аутори препознају и дефинишу две основне постмодернистичке премисе. Прва се односи на одбацивање идеје објективног знања, будући да је свако знање културно конструисано. У том смислу, знање се не сматра неутралним производом научног рада, већ производом дискурса, што имплицира да се реалност не може објективно спознати јер је увек посредована језиком. Друга премиса јесте принцип моћи, односно политички принцип. Постмодернисти сматрају да друштво функционише кроз хијерархије моћи које одређују шта се може сматрати истином, при чему је моћ распрострањена на све нивое друштва и присутна у свакодневним праксама. Поред ове две темељне премисе, аутори идентификују и четири главна тематска фокуса

постмодернизма. Први је замагљивање граница, при чему постмодернизам брише разлике између објективног и субјективног, науке и уметности, природе и друштва. Други фокус јесте моћ језика, с обзиром на то да језик обликује перцепцију стварности и ствара друштвене норме, па значење никада није фиксно, већ се непрестано мења. Трећи фокус представља културни релативизам, према којем не постоје универзалне моралне истине, већ су све норме и вредности релативне и условљене културом из које потичу. Четврти фокус јесте губитак индивидуалности: уместо либералног погледа на појединца као носиоца универзалних права, постмодернисти идентитет сагледавају кроз припадност различитим друштвеним групама, попут пола, расе или сексуалности, чиме се индивидуалност замењује колективним идентитетима.

Аутори нас подсећају на то да су рани постмодернисти пре свега инсистирали на скептицизму према истини, на деконструкцији језика и моћи, без нуђења конкретних одговора чиме заменити оспорена схватања да би временом, каснији мислиоци почели да из ових филозофских увида изводе позитивне тврдње о стварности, првенствено о опресији и идентитету. Тако долази до заокрета – сада се не само преиспитује друштво, већ се и намећу нови стандарди понашања који имају обележја догми. Постмодернистички релативизам, који је некада био ироничан, сумњичав и отворен, уступа место апсолутним истинама о идентитетима, неправди и опресији, које, по мишљењу аутора књиге Циничне Теорије, више не дозвољавају отворену расправу или сумњу, већ захтевају покоравање. Идентитет више није флексибилна категорија, већ готово судбинска одредница друштвене позиције. Било родни, расни, сексуални или културни идентитет, он постаје кључни епистемолошки фактор: више није важно шта се каже, већ ко то каже и којој идентитетској групи припада. То је, по њиховој оцени, супротност слободном и плуралистичком друштву: нова догма уместо критичког мишљења.

Према Линдзи и Плакроуз, постмодернизам је прошао кроз три фазе развоја: од радикалног скептицизма и деконструкције у свом зачетку, преко активистичке примене Теоријских увида, до своје савремене форме у којој су некада релативистичке тврдње постале догматске истине које се више не доводе у пита-

ње. Управо у том трећем, такозваном *реификованом* облику постмодернизма, идентитети више нису схваћени као флуидне и контекстуалне конструкције, већ као стабилне категорије које одређују позицију појединца унутар хијерархије моћи и угњетавања. Он не нуди аналитички оквир који истражује могуће варијације у искуствима, већ јасно дефинише ко је привилегован, а ко угњетаван, независно од конкретног контекста.

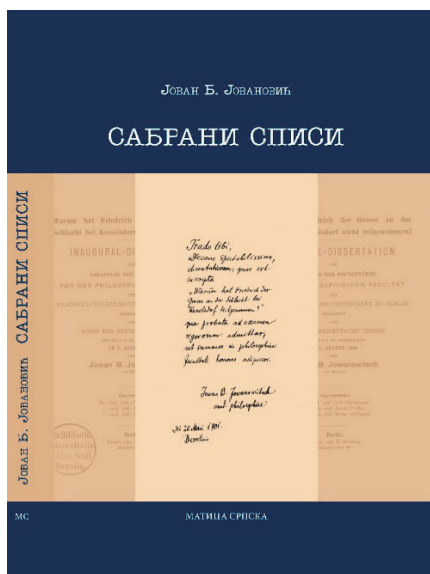
Линдзи и Плакроуз користе термин „реификација” како би објаснили процес у којем су спекулативни постмодернистички концепти прешли из домена Теорије у домен апсолутних истина, које се не смеју преиспитивати и истраживати него се морају идентификовати и у складу с којима се мора одмах делати. Тако је наука о Социјалној Правди престала да буде отворени простор за расправу већ је постала идеолошки затворен систем који дефинише који наратив је прихватљив и који санкционише одступање од својих идеологија. Свако преиспитивање тврдњи, да ли је на пример пол биолошки условљен или да ли гојазност или инвалидитет захтевају медицински третман тумачи се као трансфобија, фетфобија или друштвена неосетљивост. Оно што сматрамо да овим анализама недостаје је питање због чега је дошло до еволуције раног филозофског у примењени постмодернизам. Аутори доследно поштују приступ историчности и описују механизме ове еволуције али се нажалост не баве питањима друштвене, политичке и, вероватно, економске позадине и сврсисходности ових процеса.

На крају, без дилеме, можемо да препоручимо ову књигу за читање првенствено онима који се баве академским образовањем, нарочито његовим идеолошким контекстом, али и свакоме ко је заинтересован да преиспитује повезаност и међусобну условљеност науке, идеологије, културе и политике. Независно од тога да ли се читалац слаже или не са страствено изнетим ставовима аутора, ово штиво је корисно како због бројних информација и примера који се у њему налазе, тако и због провокативног начина на који се ставови аргументују и због подстицаја на активан однос према прочитаном.

Лигија Јерковић
истраживач приправник
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору
likicajer@gmail.com

САБРАНИ СПИСИ ЗАБОРАВЉЕНОГ ИСТОРИКА

(Јован Б. Јовановић, *Сабрани списи*. Приредили: Михаел Антоловић и Петар С. Ћурчић. Матица српска, Нови Сад 2024; 510 стр.)

Одељење за друштвене науке Матице српске крајем 2024. постало је богатије за још једно историографско издање. Реч је о ванредно важном издању под насловом *Сабрани списи*. Реч је о сабраним списима Јована Б. Јовановића, које су приредили Михаел Антоловић, редовни професор на Педагошком факултету у Сомбору и један од водећих српских историчара историографије, и Петар С. Ћурчић, истраживач-сарадник на Институту за европске студије, који је у досадашњем периоду, такође, показао велики потенцијал у истраживању историографије. Поред приређивачког посла, Антоловић и Ћурчић су написали и уводну студију која представља реконструкцију Јовановићеве биографије и истовремено даје одговор због чега се један

такав аутор нашао у сенци историјског заборава.

Изузев Наполеонове биографије, која је због свог обима морала бити изостављена, унутар корица ове књиге су се нашли сви списи за које су приређивачи утврдили да их је написао Јован Б. Јовановић. Ако бисмо прво погледали садржај, широк опсег тема којима се Јовановић бавио у извесној мери подсећају на садржај *Из историје и књижевности* његовог неупоредиво познатијег презимењака Слободана. Наравно, драстична разлика у стилу је приметна већ након првих неколико страница, али се то, у поређењу са Слободаном Јовановићем, скоро ниједном аутору не може замерити. Приређивачи су књигу поделили на три целине од којих је прва посвећена историјским радовима, друга радовима из историје историографије, теорије и методологије, док је трећа посвећена политичким списима. Међу историјским радовима углавном доминирају теме из војне историје, почев од преведене докторске дисертације под насловом *Защито Фридрих Велики није учествовао у бици код Кеселсдорфа?*, коју је Јовановић одбранио 1901. године на Универзитету „Фридрих Вилхелм” у Берлину. Поред тога, у својим историјским радовима Јовановић се бавио и војима Српске револуције, затим Косовском битком, Наполеоном, Гледстоном и многим другим темама. Када је реч о радовима о теоријским и методолошким проблемима историјске науке, треба рећи да је Јовановић био један од ретких аутора који се овим темама бавио на прелазу из 19. у 20. век, у време док је српска „критичка” историографија још увек била у фази конституисања. Као такав, Јован Б. Јовановић може се посматрати као утемељивач неколико историјских дисциплина, почев од студија опште

историје новог века па до теорије историјске науке и историје историографије. Серију радова из другог корпуса отвара „Развитак француске историографије у Новом веку”, објављен 1903. године, који представља преглед француске историографије од 15. до 19. века и њених главних токова. Поред наведеног, ту су и радови који представљају Јовановићев поглед на историографски значај Станоја Станојевића, Леополда фон Ранкеа и свог ментора Ханса Делбрика, као и они који се баве појмом државе, проблематиком војне, културне и привредне историје, те односом између историје и социологије као две веома блиске научне дисциплине. Коначно, када је реч о трећој групи Јовановићевих списа, они су везани за политичко деловање њиховог аутора у периоду након Мајског преврата 1903. године. Као обреновићевац, Јовановић је у јуну 1904. отпуштен са места предавача на Војној академији због серије текстова у часопису *Слободна реч*, у којима је критиковао владу и њену улогу у решавању завереничког питања. Од тада почиње његова интензивна публицистичка делатност везана за листове попут *Рајника*, *Српске војске*, *Дела*, *Звезде*, *Недељног прегледа* и *Дневног прегледа*, у којима је, са становишта конзервативизма и аустрофилске/германофилске спољнополитичке оријентације, износио жестоке критике на рачун поретка који је уследио збацивањем династије Обреновић. У овим текстовима Јовановић је најчешће критиковао Народну радикалну странку и њеног лидера Николу Пашића, затим спољну политику ослоњену на Русију, али је износио и своја виђења многих важних догађаја који су претходили Првом светском рату. Поред наведеног, приређивачи су овим списима придодали још неколико чланака који нису били политичке природе, већ су се тицали стваралаштва Јовановићевог пријатеља Душана С. Николајевића и познатог француског књижевника Анатола Франса.

Према сопственом признању, интересовање Михаела Антоловића за лик и дело Јована Б. Јовановића јавило се још у време студентских дана. Упркос бројним препрекама, оно је на крају, након што се у читав процес укључио и Петар Турчић, резултовало књигом која представља велики допринос у истраживању српске историографије. Захваљујући томе, научна и шира јавност моћи ће на најбољи начин да се упозна са историчаром који је, с обзиром на широку ерудицију и научну

иновативност, неоправдано дуго био заборављен.

Драгољуб Мандић¹
Београд, Србија

¹ Студент докторских академских студија историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду. <https://orcid.org/0009-0009-5655-935X>; Е-адреса: dragoljub.mandic997@gmail.com.

НЕКРОЛОГ / OBITUARY

UDC 33:929 Kostić M.

Примљен / Received: 23. 8. 2025.

Прихваћен / Accepted: 26. 8. 2025.

In memoriam АКАДЕМИК МИЛИЦА КОСТИЋ (1940–2023)

У Подгорици је пре две године преминула проф. др Милица Костић, вишегодишњи члан редакције *Зборника Мајнице српске за друштвене науке*. Рођена је 14. марта 1940. године у историјским Његушима, од оца Марка и мајке Маре, из угледног братства Пејовић. Основну школу завршила је у Његушима, а средњу економску школу у Подгорици. На Економском факултету Универзитета у Београду је дипломирала (1963), магистрирала (1976) и докторирала (1981). Специјалистичку обуку из области консултантске делатности завршила је у Р. А. Menagment центру у Лондону (1974). Такође је била на студијском усавршавању у Институту мировој економији

Академији наук СССР и другим научним и високошколским институцијама у Москви (1986).

Радила је као наставник у Трговинској школи, била секретар ОК НО у Подгорици, шеф Одсека за рад и радне односе и заменик начелника за привреду СО Подгорица. Од 1965. до пензионисања радила је на Економском факултету – у Институту за друштвено-економска истраживања (ИДЕИ) у Подгорици. Прошла је избор у сва научна звања. За научног саветника изабрана је 1988. године.

Учествовала је на бројним научним скуповима у земљи и иностранству (Багдад 1981; Берлин 1983; Скадар 2010). Радила је на макро-пројектима Конзорцијума економских института СФРЈ и Конзорцијума института друштвених наука СФРЈ. Била је члан научних већа међурејубличких – Р/П пројеката. Радила је као члан редакција више часописа (*Пракса, Продуктивност, Развој, Faits et tendances, Development, Годишњак Економског факултета, Зборник Правног факултета, Економска теорија, Економист, Економика, Зборник Мајнице српске за друштвене науке*), уређивачких одбора зборника радова Одјељења друштвених наука ЦАНУ, бројних издања – публикација Економског факултета – ИДЕИ, СИЗ-а за научне делатности СР Црне Горе, Друштва економиста Подгорице. Била је члан Редакције за историју Црне Горе, Савета и Редакције Црногорске библиографије 1494–1994. и уредник за економске науке, Савјета просвјетног рада. Била је ментор студентима на редовним и последипломским студијама.

У научном раду била је усмерена на истраживања из области привредног развоја, при-

вредног система и економске политике. Објавила је преко 640 библиографских јединица, 17 књига (у осам је била коаутор), 23 монографије, 155 чланака, 101 реферат, од чега 15 на међународним конференцијама, преко 190 студија и пројеката (као аутор и коаутор), већи број енциклопедијских одредница, експертских оцена, рецензија, приказа и др. Учествовала је у изради 88 научних публикација и зборника радова (од којих 33 у издању ЦАНУ). Њене радове су цитирали бројни аутори а представљена је и у више споменица и монографија.

Обављала је значајне функције на Економском факултету Универзитета Црне Горе (председник Савјета), у ИДЕИ-у (председник Научног вијећа), у СИЗ-у за научне дјелатности ЦГ (председник Извршног одбора), Савету заједница за научни рад Југославије, струковним организацијама и асоцијацијама у Црној Гори и Југославији. Била је уредник струке три области за *Енциклопедију Црне Горе*. Предложена је 1990. за експерта Уједињених нација за област Популациона политика и породица из СФР Југославије.

Уз редован научноистраживачки рад, била је активни друштвено-политички радник до 1990. године. Обављала је низ значајних функција у друштвено-политичким организацијама и скупштинама у Општини Подгорица, Републици Црној Гори и СФРЈ. Била је, поред осталог, члан: Централног комитета Народне омладине ЦГ, Централног већа Савеза синдиката Југославије, делегат-посланик и председник Одбора за друштвено-економске односе и политички систем Скупштине СР Црне Горе, члан Председништва ССРН Југославије и др.

Била је заменик секретара Одјељења друштвених наука ЦАНУ (2010–2016), члан (раније секретар) Одбора за економске науке ЦАНУ, сада Одбора за економске науке, демографију и антропологију. За ванредног члана Црногорске академије наука и умјетности изабрана је 12. децембра 2003, а за редовног 19. децембра 2008. године.

Редовни је члан Научног друштва економиста Србије (раније Југославије и Србије и Црне Горе), Академије економских наука (раније Југославије и Србије и Црне Горе) и Европске економске асоцијације академика.

Добитник је бројних друштвених признања, међу којима су најважнија: Тринаестојулска награда (1984), Награда ослобођења Титограда (1977), Орден рада са златним венцем (1986), Признање Научног друштва економиста Југославије (2002) и др.

Најважније књиге: *Распојела националној дохођка и њен утицај на развој југословенске привреде* (1976); *Систем и политичка распојеле послије реформе* (1983); *Промјене у развоју друштвених дјелатности* (1988); *Основна обиљежја непроизводне појирошње у Црној Гори* (1990); *Дугорочне тенденције у развоју Црне Горе и Југославије* (1992); *Развој Црне Горе до 2000. године* (1996; коаутор); *Непроизводна појирошња и промјене у привредном систему* (1999); *Институти за друштвено-економска истраживања – ИДЕИ 1965–2000* (2001); *Наука и развој науке у Црној Гори кроз вријеме* (2011); *Глобализација, мала земља, развој – Црна Гора* (студије и чланци) (2021).

ЧАСЛАВ ОЦИЋ

Српска академија наука и уметности

Београд

caslavovic@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

СНЕЖАНА Б. АЛЕКСИЋ, (Земун, 1973). Доценткиња на Пословном и Правном факултету Универзитета МБ у Београду.

Након завршених основних струковних студија на Високој струковној школи за предузетништво у Београду 2008. (*Улога међународних Финансијских институција у глобалној економији*) и завршених специјалистичких студија на Универзитету у Новом Саду, Факултет техничких наука, студијски програм: Индустриско инжењерство и инжењерски менаџмент – менаџмент људских ресурса 2009. (*Испраживање мотивације за рад у финансијском сектору и сектору најлаије ЈКП „Београдски водовод и канализација”*), дипломирала (2011) и мастерирала 2014. (*Задовољство запослених активностима синдикала и социјалним дијалогом у јавно комуналном сектору у време економске кризе – ситуација случаја ЈКП „Београдски водовод и канализација”*) на Факултету за пословне студије Мегатренд универзитета. Докторирала 2022. године на заједничком програму докторских студија економских наука Факултета за пословне студије и Геоекономског факултета Универзитета Мегатренд (*Власнички односи и начин коришћења земљишног ресурса у источној Срему од средине XVIII века до данас*). Ужа област истраживања: економска, политичка, социјална и културна историја Срема. Научна област истраживања: економска историја.

Важније књиге: *Окамењена ћирилица иццићавана између и преко редова*, Београд 2017; *Илијина ћирица*, Нови Сад 2018; *Добровољно силом најерано: Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда*, Нови Сад 2020; *Крњешевци, село у Срему*, Нови Сад 2022; *Куйиново у изворима и трађи*, Нови Сад, 2022; *Историјски срез Земун: (1941–1945): у архивској трађи и изворима*, Нови Сад 2022; *Економска историја граничарској Срема: од 1745. до 1914. године: ѿводом 150 година од развојачења Војне границе у Срему 1873–2023*, Нови Сад 2023.

БРАНИСЛАВ М. БОРИЋ (1983). Архивиста у Историјском архиву у Врању. Основне академске студије завршио је на Економском факултету Универзитета у Новом Саду 2008. године. Запослен у Историјском архиву „31. јануар” у Врању као архивист. Област његовог научног интересовања и рада обухватају историјска архивистичка истраживања, са фокусом на културно-историјску баштину, историју медицине и научни допринос сличностима из историје Србије.

Важније књиге: *Манасири да су свейлоси свейу: Архивска документиација из фонда Манасири Прејодобној Прохора Пчињској*, Врање 2022. (коаутор); *Анђиројеографски рад и научна испраживања Рисије Т. Николића*, Врање 2023. (коаутор); *Сио година Санаторијума за илућне болести у Сурдулици*, Врање 2024. (коаутор).

ВАЊА ГЛИШИН (Српска Црња, 1994). Научни сарадник и руководиоца Центра за геополитику у Институту за политичке студије.

Основне студије политикологије и мастер студије (*Балкан у савременим ђеополютичким односима*) завршио је на Факултету за европске правно-политичке студије у Новом Саду. Докторске студије политикологије завршио на Факултету политичких наука Универзитета у Београду 2023. године (*Изазови ђосихладнорайовске демократијације и ђозиција Србије између евроаулантизма и неоевроазијства*). Током досадашње каријере, Глишин је био ангажован у настави као сарадник и асистент на Факултету за европске правно-политичке студије у Новом Саду (2017–2020) и Високој школи за комуникације у Београду (2021–2023). У свом научно-истраживачком раду бави се међународним односима, геополитиком и безбедношћу, с посебним освртом на анализу политичких и геополитичких прилика на Балкану, и савремену политичку историју Србије.

Важније књиге: *Балканска ђеополютичка ђарадија*, Сремски Карловци 2019; *Савремени међународни односи и ђеополютика*, Сремски Карловци 2021; Нови Сад 2025. (коаутор); *Одбрана Србије: ђрилози за ђеополютику националне безбедности*, Нови Сад – Београд 2023; 2025. (коаутор).

НЕМАЊА ДАНИЛОВИЋ (Београд, 1994). Мастер правник у Електропривреди Србије.

Завршио основне 2019. и мастер академске студије 2020. (*Правно-ђолютичка значај међународних орђанизација са ђосебним осврћом на Евројску унију*) на Правном факултету Мегатренд универзитета у Београду. Од 2021. године је на докторским студијама. Бави се међународним јавним правом, међународним кривичним правом, правом ЕУ и међународним односима. Учесник је неколико међународних научних конференција у земљи и иностранству, као и два научно-истраживачка пројекта.

Важније књиге: *Савремени асђекти међународних орђанизација: с ђежистђем на ЕУ*, Београд 2023.

БОЈАН ДРАШКОВИЋ (Суботица, 1980). Наставник историје у ОШ „Ј. Ј. Змај” у Новом Кнежевцу.

Дипломирао на Одсеку за историју на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Запослен на месту наставника историје у Основној школи „Јован Јовановић Змај” у Новом Кнежевцу. Објављивао је научне чланке и приказе у научним часописима: *Сунаха*, *Зборник Мађице срђске за друшћивене науке*, *Национални иђтерес* итд., и зборницима радова.

Важније књиге: *Веђоци, диђломађа, државник, ђјесник*, Београд 2013; *Франц Фердинанд – смрђи имђерије*, Београд 2015; *Алојзије Сђејинац – ђасђир ђосрнулој сђада*, Београд 2018; *Конкордајска криза и смрђи Пађријарха Варнаве*, Београд 2022; *Ауђоколонијација Србије и САНУ*, Београд 2025.

МИША БУРКОВИЋ (Београд, 1971). Научни саветник Института за европске студије.

Дипломирао 1996, магистрирао 2001. (*Проблем заснивања и ођравдавања ђудских ђрава у делу Роналда Дворкина*) и докторирао 2005. (*Либерализам и држава: ђолютичка филозофија Џона Сђђуарђа Мила*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Запослен као научни саветник Института за европске студије где је обављао и функцију председника Научног већа (2007–2010) и директора Института. Поља истраживања и интересовања: филозофија, политичка и правна филозофија, генерална политичка теорија; нације и национализми; питање националног идентитета у склопу међународних односа; анализа популарне културе, пропаганде и употребе масовних медија у идеолошке сврхе;

праћење процеса трансформације српског друштва и посебно политичког система; европске интеграције; проблеми биоетике и биомедицине.

Важније књиге: *Поредак, морал и људска права: проблеми заснивања и ојправдавања људских права у делу Роналда Дворкина*, Београд 2001; *Диктатура, нација, глобализација*, Београд 2002; *Капитализам, либерализам и држава: основе за реконструкцију модерне политичке филозофије*, Београд 2005; *Крај и почетак: политика и култура у Србији: 1999–2005*, Нови Сад 2006; *Политичка мисао Дона Стилјарта Мила*, Београд 2006; *Конзервативизам и конзервативне странке*, књ. 1, Београд 2007; *Слика, звук и моћ: ослици из политичке*, Београд 2009; *Идеологија, партије и међународни односи: ослици о политици*, Београд 2012; *Тамни коридор моћи: њихови савремене политичке теорије*, Београд 2013; *Илузије Европске уније*, Београд 2015; *Конзервативизам и конзервативне странке*, Београд 2016; *Нови немачки конзервативизам: Јонјени Кубичек у Србији*, Београд 2017. (приређивач); *Десна мисао у XX веку*, Ср. Карловци – Нови Сад 2019; *Рај за породицу у Србији*, Београд 2019; *Мрачни коридори моћи: други део Тамних коридора*, Београд 2021; *Тамни коридори моћи: њихови савремене политичке теорије*, Београд 2021; *Фашизам у нашој епохи*, Београд 2023. (приређивач); *Разарање и опшор: Источна Европа против бриселског квир-комунизма*, Београд 2023.

МОМЧИЛО ИСИЋ (Свилеува код Коцељеве, 1952). Научни саветник Институт за новију историју Србије у пензији.

Дипломирао 1977, магистрирао 1983. (*Селаштво ваљевске области 1929–1941*) и докторирао 1992. (*Селаштво у Србији 1918–1925*) на Групи за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Радио као кустос-историчар у Народном музеју у Шапцу (1979–1980), професор историје у средњој школи у Коцељеви (1980–1982), кустос у Меморијалном музеју у Белој Цркви (1982–1984), кустос у музеју Града Београда (1984–1986). Од 1986. године запослен у Институт за новију историју Србије. Област интересовања и истраживања: историја Србије између два светска рата.

Важније књиге: *Селаштво ваљевске области 1929–1941*, Ваљево 1985; *Школство у Азбуковици, Љубовија* 1987. (коауторство); *Селаштво у Србији 1918–1925*, Београд 1995; *Материјално стварање ваљевској становништва у Првом светском рату*, Ваљево 1996; *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, Београд 1999; *Селаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1, том 1, *Социјално-економски положај селаштва*, Београд 2000; том 2, Београд 2001; *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд 2001; *130 година образовања учитеља у Србији*, Београд 2001. (коаутор); *Основно школство у Тамнави 1820–1941*, УБ 2002; *Становништво Свилеуве у 19. веку*, Свилеува 2002; *Пошнути у рајовима Србије у 19. веку*, Ваљево 2003. (коаутор); *Основно школство у Србији 1918–1941*, 1–2, Београд 2005; *Основно школство у Подрињу 1914–1944*, Београд 2005; *Сточарство у Посавошамнави у 19. веку*, Београд 2006; *Основно школство у Посавошамнави: 1914–1944*, Београд 2006; *Милош Московљевић: У великој руској револуцији*, Београд 2007; *Селанка у Србији у првој половини 20. века*, Београд 2008; *Селаштво у Србији 1918–1941*, књига 2, *Просветно-културни и верски живот*, Београд 2009; *Кад и како смо почели. Израдања и почетак школе у Винчи 1857. године*, Београд 2009; *Материјално стварање основних школа у Србији за време Првој светској рата*, Београд 2010; *Основна школа „Милан Муњас” УБ 1820–2010*, УБ 2010. (коаутор); *Жена је темељ куће – Жена и породица у Србији током двадесетог века*, Београд 2011. (коаутор); *С народом, за народ, о народу – Срејен Вукосављевић 1881–1960*, Београд 2012; *Срејен Вуко-*

сављевић – живој и дело, Београд 2012. (коаутор); *Уташен, а да није засијао – Инстинкти за изучавање села САН 1947–1954*, Београд 2014; *Српска православна црква у великом рају 1914–1918*, Београд 2014. (коаутор); *Сељачтво у Србији 1918–1941*, књ. 3, *Полиитички живој на селу*, Београд 2015; *Основно школство у крушевачком крају 1914–1941*, Крушевац 2017; *Милош Московљевић 1884–1968. Живој и дело*, Београд 2017; *Милорад Марковић (1889–1962): од сеоској тазде до ђолиитичкој емигранта*, Свилеува 2019; *Милош Московљевић у ђосланичкој клуи*, Свилеува 2019; *Основно школство у Краљевини Србији за време Првој свејској раја*, Београд 2019; *Из истаорије цркве у Свилеуви*, Свилеува 2023; *Обнова солунској ђроцеса: 2–13. јун 1953*, Београд 2023. (приређивач и коаутор).

СРЂАН М. МИЛАШИНОВИЋ (1965). Редован професор и шеф Катедре друштвених наука на Криминалистичко-полицијском универзитету у Београду. Члан Матичног одбора за филозофију, социологију, психологију, педагогију, андрагогију, демографију и спорт при Министарству науке Републике Србије.

Основне, магистарске 1999. (*Криминалистички младих у условима економске и социјалне кризе*) и докторске 2003. (*Друштвени сукоби у земљама Централне и Југоисточне Европе*) студије завршио на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Након завршених студија ангажован на Факултету политичких наука у Београду као сарадник при Катедри за општу и политичку социологију. Од 1995. до 1998. године радио на оперативним пословима у Управи криминалистичке полиције МУП-а Републике Србије. На Полицијској академији (Криминалистичко-полицијски универзитет) запослен од 1998. године, и прошао све фазе у наставнонаучном процесу – од асистента приправника до редовног професора. Научна област истраживања: социолошке науке. На основним струковним студијама предаје Социологију и полицијску етику и Социологију и социјалну патологију. На докторским и дипломским академским студијама предаје Методологију научног истраживања, Кризни менаџмент, Миграције и безбедност.

Важније књиге: *Самоујрожавање друштва: социјално-ђаилошке девијације*, Београд 2002. (коаутор); *Социјалнођаилошке ђојаве*, Београд 2006. (коаутор); *Кризни менаџмент у истаоријској ђерсијективи*, Београд 2011; 2014. (коаутор); *Друштвене ђромене и девијације*, Добој 2012; *Методологија истаживања конфликта и кризно комуницирање у савременом друштву*, Београд 2013. (коаутор); *Политика, медији, безбедност*, Београд 2012; 2013; *Теорији на менаџменту и конфликтности*, Скопље 2012. (коаутор); *Теорије конфликта*, Београд 2014. (коаутор); *Методологија истаживања конфликта и кризно комуницирање у савременом друштву*, Београд 2014. (коаутор); *Пројектовање и реализовање научној истаживања*, Београд 2016. (коаутор); *Друштвени конфликт и улога медија: критика теоријских ђарадиђи*, Добој 2016; *Криза, млади, криминал*, Београд 2000; *Методологија – еистијемолошко логичке основе*, Београд 2025.

НИКОЛА Р. ПАВЛОВИЋ (Пожаревац, 1986). Стручни сарадник у Одељењу за природне науке и Одељењу за друштвене науке Матице српске.

Завршио основне и мастер академске студије (*Неолиберализм: криза образовања и ђрекарија*) на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Запослен на месту стручног сарадника у Одељењу за природне науке и Одељењу за друштвене науке Матице српске. Учествовао је на неколико домаћих и међународних конференција и аутор је више научних радова из области социологије. Област интересовања и истраживања: циклична друштвена теорија, филозофија историје, социологија сукоба и социологија образовања. Један је од оснивача и

председник Центра за културну обнову „Археофутура”. Члан је Матице српске и Српског социолошког друштва.

АЛЕКСАНДАР М. ПЕШИЋ (1988). Професор на Економско-трговинској школи у Врању.

Основне академске студије је завршио на Филозофском факултету Универзитета у Нишу 2012. године (*Разлика између најчовека и човека из њодремља*). Мастерирао је 2013. (*Есјеијика и лејо код Плајјона*) и одбранио докторску тезу 2021. (*Лејо и добро у Плајјоновој филозофији*) на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Вишегодишњи је експерт у области филозофије и образовања. Радио је на пословима професора филозофије, етике и енглеског језика за децу и одрасле у оквиру различитих образовних институција и платформи од 2013. године до данас. Област интересовања и истраживања: филозофија историје и античка филозофија, савремена контекстуализација и интердисциплинарна проучавања естетских феномена и актуелизација етичких питања у савременом контексту.

Био-библиографске белешке сачинио
Владимир Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР REGISTER OF NAMES

- Абдурашидова, Марина (Marina Abdurahidova) 363, 371
Абрахам, Јувал (Yuval Abraham) 367–368, 373
Августин Аурелије 346, 357
Аврамов, Смиља 381, 388
Аврамовић, Михаило 420
Ајнштајн, Алберт 316
Ал Хасан, Сани (Alhamed Al Hassan Sunny) 372
Алард, Ерик (Erik Allardt) 329
Александар I Карађорђевић 354, 423–424, 440
Алексић, Снежана Б. 391, 393, 400–401, 451
Андерсин Емил (Andersin, Emelie) 366, 371
Ано, Стивен (Stephen Anno) 386, 389
Антеби, Лиран (Liran Antebi) 369, 373
Антоловић, Михаел 316, 329, 446–447
Антоновић, Викентије 398
Апостоловић, Никола 397
Аристотел 334
Атанацковић, Георгије 396
Атлагић, Нина 387–388
Афанасјев, Валериј Владимирович (Валерий Владимирович Афанасьев) 337, 343

Бабовић, Богдан 356
Бажов, Сергеј Иванович (Сергей Иванович Бажов) 338, 343
Бајић, Лазар 398
Бајкић, Велимир 433, 437
Бакан, Џоел (Joel Bakan) 318, 320–322, 329
Балба, Мухамед (Muhammad Balbaa) 363, 371
Балзак, Оноре 419
Бандов, Горан 384, 389
Бапи, Мехеди Хасан (Mehedy Hassan Bappy) 372
Баста, Данило Н. 357
Бејатовић, Станко 389
Бекер, Алекс (Alex Bekker) 362, 373
Белок, Хилар (Hilaire Belloc) 313, 327, 329
Бен-Дејвид, Шаи (Shai Ben-David) 361, 372
Берго, Деметар 393

Берђајев, Николај (Николай Александрович Бердяев) 339
Бериша, Хатица 362, 371
Билмс, Линда (Linda Bilmes) 365, 373
Бићанић, Рудолф 420
Бицингер, Ричард (Richard Bitzinger) 362, 371
Бишара, Сухад (Suhad Bishara) 364, 372
Благојевић, Душан 425
Благојевић, Обрен 425–426, 428, 441
Богдановић, Милан 418
Божовић, Борка 429
Борић, Бранислав М. 345, 357, 451
Бранковић, Петар 398
Бретоглић, Димитрије 396
Бријан, Аристид 380
Броз, Јосип 403, 420
Бугарин, Лазар 399
Бугле, Селестен (Célestin Bouglé) 406, 415, 420
Будираџа, Ишан (Ishan Budhiraja) 371
Буду, Дебора (Bodeau, Deborah) 372
Бурдје, Пјер (Pierre Bourdieu) 328–329
Бурже, Пол (Paul Bourget) 419

Вајс, Ханс (Hans Vajs) 318, 330
Вакан, Лоик (Loïc Wacquant) 328–329
Валицки, Анджеј (Andrzej Walicki) 343
Ванг, Веију (Weiyu Wang) 362, 373
Вебер, Макс (Max Weber) 314
Вегнер, Питер (Peter Wegner) 362, 373
Венс, Џејмс Дејвид (James David Vance) 319
Вернер-Лобо, Клаус (Klaus Verner-Lobo) 318, 330
Вијул-Лапаж, Јаник (Yannick Veilleux-Le-page) 369, 372
Вилсон, Томас 354
Вилхелм II (цар) 379
Винавер, Станислав 340
Вишванатан, С. В. Н. (S. V. N.Vishwanathan) 361, 373
Владисављевић, Павле 398
Волф, Даниел (Daniel Wolf) 385, 389
Вормсер, Рене (René A.Wormser) 313, 330

Вујић, Владимир 340, 343
 Вукадиновић, Георгије 397
 Вукићевић, Веља 423
 Вукобрат, Слободан 357
 Вуковић, Ана 357
 Вулић, Никола 420
 Вулић, Тодор 343
 Вучинић, Зоран 380, 389
 Вучић, Михајло 365, 373

Габа, Шивани (Gaba, Shivani) 362, 371
 Гавриловић, Живота 393
 Гавриловић, Милан 420
 Гавриловић, Петар 393
 Гавриловић, Слободан 427
 Гагић, Јеремија 397
 Гајић, Новак 315
 Галан, Хосе Хавијер (Jose Javier Galán) 362, 371
 Ганди, Махатма 347, 356
 Гаџиновић, Владимир 434
 Геден, Џозеф (Joseph Gedeon) 368, 374
 Георгијевић, Марија (Живановић) 397
 Георгијевић, Павле Умњанин 396
 Гиркеа, Ото фон (Otto Friedrich von Gierke) 326
 Глишин, Вања Н. 359–360, 362, 364–365, 371–372, 375, 451–452
 Гогољ, Николај Васильевич (Николай Васильевич Гоголь) 339
 Гомулка, Владислав (Władysław Gomułka) 421
 Грбић, Радич 415
 Грбић, Стана 415
 Греј, Крис (Chris Gray) 365, 367–368, 372
 Грим, Дитер (Diter Grim) 315, 330
 Грол, Милан 420, 436
 Грубарт, Ричард (Richard Graubart) 363, 372
 Гудфренд, Софија (Sophia Goodfriend) 367, 372
 Гутеша, Душица 357

Дабижић, Миодраг 391
 Давидовић, Љубомир 420
 Дамњановић Тирић, Стела 425, 428
 Данилевски, Николај Јаковљевич (Николай Яковлевич Данилевский) 333–344
 Даниловић, Немања 377, 390, 452
 Дарвар, Анастас 398
 Дахан, Гал (Gal Dahan) 368, 374
 Дворниковић, Владимир 434
 Девис, Хари (Davies, Harry) 367–368, 374
 Делаж, Ив (Yves Delage) 435

Делбрик, Ханс (Hans Gottlieb Leopold Delbrück) 447
 Денг, Сјаопинг 325
 Дериде, Жак (Jacques Derrida) 444
 Деспотовић, Љубиша 360, 364, 368–388, 371
 Дијаконовић (Ђаконовић?), Петар 393
 Димитријевић, Душко 379–380, 388
 Димитријевић, Живорад Гија 425
 Димитријевић, Драгутин Апис 423
 Димитријевић, Ј. 396
 Димча, Коста 398
 Дипра, Франсоа (François Desportes) 420
 Диркем, Емил (Émile Durkheim) 406
 Дјуи, Џон (John Dewey) 347, 357
 Доминуа, Фисијан (Fuscien Dominois) 420
 Домпш, Венцел 394
 Доронин, Александар 368, 374
 Достојевски, Фјодор Михайлович (Фёдор Михайлович Достоевский) 335, 339, 342
 Драговић, Љубица 415
 Драинац, Раде 340
 Драшковић, Бојан 431, 441, 452
 Дуз, Сибел (Düz, Sibel) 367–369, 371
 Дуњић, П. 389
 Дучић, Јован 420

Ђилас, Милован 420
 Ђорђевић, Горан 381, 385, 406, 388
 Ђорђевић, Драгољуб 428
 Ђорђеску, Калин (Călin Georgescu) 319
 Ђорић, Марија 362, 371
 Ђурић, Милош Миша 420
 Ђурковић, Миша 311, 313, 323–324, 327, 329, 331, 452

Евола, Јулијус (Evola, Julius) 328–329
 Еврон (Evron) 362
 Еинспар, Вилијам (William Einspahr) 386, 389
 Елгар, Едвард (Edward Elgar) 330
 Елмали, Бурак 365, 371

Живановић, Марија → видети: Георгијевић, Марија
 Живковић, Петар 433
 Жижек, Славен 325, 330
 Жорес, Жан 424
 Жујовић, Јован 420

Зајк, Џоана (Joanna Zych) 366, 373
 Зеленски, Володимир Олександрович (Володимир Олександрович Зеленський) 319

- Зечевић, Миливоје 423
 Зјенковски, Василиј Васиљевич (Василий Васиљевич Зенковский) 339, 343
 Златић, Гаврило 415
 Златић, Јулијана 415
 Златић, Љубица 415
 Зомбарт, Вернер (Werner Sombart) 314
 Зубоф, Шошана (Shoshana Zuboff) 320, 330

 Ивановић, Јевтимије 398
 Икановић, Вељко 383, 388
 Илић Мандић, Јелена 398, 400
 Илић, Катарина 392
 Илић, Никола 392–394, 396, 400
 Илић, Петар 435
 Илић, Танасије Ж. 391, 393, 397, 400
 Исакова, Ирина Викторовна 334, 343
 Исић, Момчило 403, 427, 429–430, 453

 Јакуб, Жан-Пол (Jean-Paul Yaacoub) 363, 373
 Јанко-Авикакис, Матан (Matan Yanko-Avikasis) 369, 373
 Јанковић, Велизар 433
 Јанковић, Ђорђе 394
 Јанковић, Слободан 364–365, 372
 Јелић, Немања 415
 Јовановић, Александар 427
 Јовановић, Дана (рођ. Милошевић) 406, 419
 Јовановић, Драгољуб 403–430
 Јовановић, Зорка 410
 Јовановић, Јован Б. 446–447
 Јовановић, Јован Пижон 420
 Јовановић, Катарина 397
 Јовановић, Коста 410
 Јовановић, Љуба 423, 435
 Јовановић, Миле 440
 Јовановић, Милисав 393
 Јовановић, Михаило (митрополит) 343
 Јовановић, Надежда 426–427, 429
 Јовановић, Самуел 398
 Јовановић, Слободан 420
 Јовановић, Срђан 419, 425, 427–429
 Јовановић Батут, Милан 317
 Јовановићи (породица) 429
 Јовашевић, Драган 379, 381, 383, 388–389
 Јоханис, Клаус Вернер (Klaus Werner Iohannis) 319

 Калајић, Драган 424
 Кајзер, Жак (Jacques Keyser) 420
 Калајић, Павле 392
 Калањ, Душанка 440
 Каневски, Дмитро (Dmytro Kaniewski) 369, 374

 Кант, Имануел (Immanuel Kant) 346, 351, 357
 Каплан, Андреас (Andreas Kaplan) 362, 372
 Карађорђевић, Ђорђе 440–441
 Карађорђевић, Радмила (Раца) 440
 Карађорђевић, Томислав 441
 Карамата, Јован 398
 Караско, Рамон Алберто (Ramon Alberto Carrasco) 362, 371
 Караџић, Вук Стефановић 394
 Карнеги, Ендру (Andrew Carnegie) 425
 Касезе, Антонио (Antonio Cassese) 378, 389
 Касу, Жан (Jean Cassou) 420
 Катић, Вукашин 423
 Каушик, Карим (Karim Kausik) 372
 Качински, Јарослав 327
 Качински, Лех 327
 Кашанин, Милан 420
 Кејнс, Џон Мејнард (John Maynard Keynes) 323
 Келог, Френк (Frank B. Kellogg) 380
 Кенеди, Џон (John Fitzgerald Kennedy) 420
 Кертис, Адам (Adam Curtis) 314, 320, 325
 Кинзер, Стивен (Stephen Kinzer) 319
 Кирица, Јован 393
 Клајн, Лајчо 357
 Клаф, Хајди (Heidy Khlaaf) 368
 Кнежевић, Божидар 405
 Ковачевић, Гаврило 396, 400
 Ковачевић, Дамњан 412
 Ковачевић, Иван 316
 Коен, Чарлс (Charles Cohen) 362, 373
 Којшер, Никола 398
 Колаковић, Василије 400
 Коларић, Драгана 383, 385, 388
 Константиновић, Михаило 420
 Кончова, Доминика (Dominika Koncová) 363, 372
 Копривица, Ева 357
 Кораћ, Вељко 425
 Кориен, Принс (Prins Corien) 372
 Кос-Станишић, Лидија 386, 389
 Костић, Коста 394
 Костић, Мара (рођ. Пејовић) 449
 Костић, Марко 449
 Костић, Милица 449
 Кота, Серђо (Sergio Cotta) 357
 Кохави, Авив (Aviv Kochavi) 367
 Кочакоглу, Мухамед (Muhamed Sefa Kocakoglu) 367–369, 371
 Крањевић, Ђорђе 395
 Кременова, Ивета (Iveta Kremeňová) 363, 372
 Крећа, Миленко 388
 Кривокапић, Борис 379, 381, 384, 386–389

- Кроуч, Колин (Colin Crouch) 311, 313–314, 322, 327, 330
 Крстић, Драган 316–317, 329
 Крстић, Ивана 389
 Кулић, Тодор 315
 Кумануди, Коста 420
 Кумар, Вимал (Kumar, Vimal) 371
 Купјевски, Ј. (J. J. Skupiewski) 336
 Курми, Џебрил (Khurmi, Jebreel) 371
- Ла Каре, Џон 318
 Ла Торе, Антонио (Antonio La Torre) 362, 371
 Лаврентјев, Анатолиј Јосифович (Анатолий Иосифович Лаврентьев) 404
 Ладан, Томислав 357
 Лазар Бугарин → видети: Лепојевић, Лазар
 Лазар Хребелјановић 338
 Лазаревић, Алексеј 396, 398
 Лазаревић, Ђорђе 393
 Лазаревић, Марко 391–401
 Лазаревић, Матеј 398
 Лазаревић, Петар 393
 Лазаревић, Самуило 392, 399
 Лајен, Урсула фон дер 318
 Лакетић, Сузана 398
 Лакетић, Тимотије 397
 Лаксић, Тимотије 395
 Лалић, Никола 425
 Леонтјев, Константин Николаевич (Константин Николаевич Леонтьев) 335–336, 338–339, 342
 Лепојевића, Лазар 392
 Линдзи, Џејмс 443–445
 Линц, Хуан (Juan José Linz) 326, 329
 Лиотар, Жан-Франсоа (Jean-François Lyotard) 444
 Лист, Фридрих 328
 Литвинов, Максим Максимович (Максим Максимович Литвинов) 380
 Литунен, Јрјо (Littunen, Yrjö) 329
 Ловенстојн, Ентони (Anthony Loewenstein) 367, 372
 Лопичић, Ђорђе 387, 389
 Лукић, Радомир 420
- Љотић, Димитрије 420
- Магловски, Јанко 392, 400
 Макијавели, Николо (Niccolo Machiavelli) 418
 МакКарти, Џон (John McCarthy) 361, 374
 МакКендрик, Кателин (Kathleen McKendrick) 361, 367–368, 372
 МакКернан, Бетан (Bethan McKernan) 374
- Максимовић, Божа 423
 Малајсов, Дилан (Dylan Malyssov) 369, 374
 Маленић, Никола 398
 Малишић, Обрен 416
 Мандић, Драгољуб 447
 Мандић Илић, Јелена 400
 Мариновић, Теодор („Вук”) 397–398
 Маркез-Диаз, Хаиро Едуардо (Márquez-Díaz, Jairo Eduardo) 362–363, 372
 Марковић, Божидар С. 357
 Марковић, Г. 389
 Марковић, Димитрије 398
 Марковић, Јован 395
 Марковић, Светозар 424
 Мартиновић, Ђорђе 396–397
 Масарик, Томаш 420
 Маск, Илон 324
 Матић, Душан 340
 Матковић, Александар 315, 329
 Мачек, Влатко 403, 420
 Меквајд, Росали (Rosalie Mcquaid) 372
 Мекмастер, Роберт Е. (Robert E. MacMaster) 343
 Меркел, Ангела 322
 Миладиновић, Слободан 346, 357
 Миланко, Олга 444
 Милачић, Душан З. 419
 Милашиновић, Срђан М. 359, 375, 453
 Милер, Давид (David Miller) 325, 330
 Милер, Меги (Maggie Miller) 368, 374
 Миливојевић, Момир 350, 356
 Милинковић, Милош 316
 Миличевић, Ђорђе 393
 Миловановић, Марија 394
 Миловановић, Милош 380, 389
 Милутиновић, Василије 398–399
 Милутиновић, Драгутин 398
 Милутиновић, Марија 399
 Миљковић Катић, Бојана 398, 400
 Мимран, Тал (Tal Mimran) 368, 374
 Мирковић, Мијо 420
 Митриновић, Димитрије 340
 Митровић, Милован 426, 429
 Михајловић, Босиљка 400
 Михелс, Роберт (Robert Michels) 327
 Молнар, Александар 357
 Монти, Марио (Mario Monti) 320
 Мосадек, Мухамед 326
 Московљевић, Милош 420
 Мубарак, Хосни 319
- Најдановић, Димитрије 339, 343
 Најхолд, Бранко 391

- Накарада, Радмила 315
 Настасијевић, Момчило 340–341, 343
 Нетанјаху, Бенјамин (Benjamin Netanyahu) 364, 373
 Николајевић, Душан С. 447
 Николић, Ана (Нићифора) 396
 Николић, Владимир М. 441
 Николић, Јован 393
 Нићифоровић Бабац, Оливера 357
 Новић Оточанин, Јоксим 394, 400
 Ного, Срето 379, 388
 Норвиг, Петер (Peter Norvig) 361, 372
 Ноура, Хасан (Hassan Noura) 373
- Обрадовић, Доситеј 340
 Огорец, Теодора 385, 389
 Орбан, Виктор 327, 329
 Ориакхи, Виктор (Victor Oriakhi) 363, 373
 Оцић, Часлав 440–441
- Павић, Александар 362, 371
 Павле (патријарх) 440
 Павловић, Никола П. 333–334, 340, 343–344, 453
 Пајп, Илан (Ilan Pappé) 365, 372
 Пајпс, Ричард (Richard Pipes) 337, 343
 Пападимос, Лукас 320
 Папен, Гладен (Gladden Pappin) 323, 329
 Пауновић, Милан 381, 389
 Пашић, Никола 341, 343, 423–424, 447
 Пашић, Раде 423
 Пејић, Игор 363, 372
 Пејић, Михајло 398
 Пенезић, Слободан Крцун 425
 Перић, Живојин 420
 Петровић, Латинка 340–341, 343
 Петровић, Ђорђе 396
 Петровић, Зорка 400
 Петровић, Јован 397
 Петровић, Коста 397
 Петровић, Растко 340
 Петровић, Радич 394, 400
 Пешић, Александар М. 345, 357, 453
 Пијаде, Моша 420
 Пилитери, Викториа (Victoria Pillitteri) 372
 Плакроуз, Хелен (Helen Pluckrose) 443–445
 Платон 334
 Платонов, Андреј Климентов (Андрей Платонович Климентов) 339
 Победоносцев, Константин Павлович 327, 329
 Полањи, Карл (Karl Polanyi) 314, 323, 326, 330
 Полетарац, Петар 393
- Пољак, Фрањо 436
 Поповић, Димитрије 395
 Поповић, Драгољуб 346, 357
 Поповић, Јелисавета 395
 Поповић, Јустин 339
 Поповић, Милијан 357
 Поповић, Никола 425
 Прибрам, Ханс (Hans Leo Przibram) 434
 Прикупина, Јулијана 395
 Принс Корин, Ј. Е. Ј. (Jacoba Everina Josine (Corien) Prins) 361, 372
 Продановић, Јаша 420
 Пупинк, Грегор 323
- Радмановић, Јелена 384, 389
 Радовић Милосављевић, Ивана 315
 Радојевић, Анта 423
 Радојевићи (браћа) 423
 Радоњић, Јован 436
 Радосав (адвокат) 398
 Радун, Виктор 361, 372
 Ракић, Викентије 392, 400
 Ранке, Леополд фон (Leopold von Ranke) 447
 Ранковић, Андрија 398
 Расел, Бертранд (Bertrand Russell) 347, 352, 357
 Расел, Роберт (Robert Russell) 357, 361
 Расел, Стјуарт (Russell, Stuart) 372
 Раслер, Дон (Don Rassler) 369, 372
 Рачки, Мирко 420
 Рашид, Адиб Бин (Adib Bin Rashid) 363, 372
 Реган, Роналд 385–386
 Ричемонд-Барак, Дафне (Daphné Richmond-Barak) 366, 372
 Ро, Кристина (Christine Ro) 362, 374
 Родрик, Дани (Dani Rodrik) 323
 Рокфелери 313, 317
 Ромен, Ребека (Rebecca Rommen) 368, 374
 Рос, Рон (Ron Ross) 363, 372
 Ротшилди 313
 Руварац, Димитрије 392, 400
 Русо, Жан Жак (Jean-Jacques Rousseau) 351
 Русо, Ник 393
- Сабар, Ден (Dan Sabbagh) 367, 374
 Садан, Самјуел (Samuel Sadian) 330
 Салман, Ола (Salman, Ola) 373
 Санду, Маја (Maia Sandu) 319
 Саргон Акадски 334
 Сегрило, Анђело (Angelo Segrillo) 335, 344
 Секулић, Исидора 339–340
 Семлер, Стивен (Stephen Semler) 365, 373
 Сиау, Кенг (Keng Siau) 362, 373

- Симовић, Владимир 382, 389
 Симовић, Марина 383, 389
 Синг, Аканша (Akansha Singh) 371
 Ситон-Вотсон, Роберт (Robert William Seton-Watson) 420
 Славински, Станко 425
 Смит, Адам 321
 Смола, Алекс (Alex Smola) 361, 373
 Смотрич, Бецалел (Bezalel Smotrich) 365
 Снехеш, Алекс Филип (Alex Philip Snehes) 366, 374
 Сокол, Сам (Sam Sokol) 365, 374
 Соловјев, Владимир Сергејевич (Владимир Сергеевич Соловьёв) 335
 Сондерс, Франсес Стонор (Frances Stonor Saunders) 313, 329
 Сорокин, Питирим Александрович (Питирим Александрович Сорокин) 337, 342–343
 Сорос, Џорџ (George Soros) 323
 Сохел, Икра (Iqra Sohail) 367, 373
 Срећковић, Милош 397
 Стамболиски, Александар 414, 420
 Станковић, Недељко 378, 389
 Станковић, Светозар 433
 Станојевић, Станоје 447
 Стевановић, Владан 382, 388
 Стефановић, Богдан 394
 Стефановић, Ђорђе 394
 Стефановић, Јанко 398
 Стојановић, Василије 395
 Стојановић, Дубравка 386, 389
 Стојков, Тодор 426
 Суботић, Милан 335–337, 343
 Сукијасовић, Миодраг 380, 389
- Такпах, Натали Еси Афефа (Takpah, Nathalie Essi Afefa) 363, 373
 Танасковић, Марко 315, 330
 Тартаља, Смиља 337, 343
 Тасић, Ђорђе 345–358
 Теишера да Кошта, Фансишко (Francisco Teixeira da Costa) 369, 373
 Тесла, Милан 381, 388
 Тодоровић, Љота 393
 Тодоровић, Мирјана 429
 Тодоровић, Радомир 403, 406
 Тојнби, Арнолд (Arnold J. Toynbee) 337, 342–343
 Толстој, Лав Николајевич 339, 347, 357
 Томић, Јаша 434, 436
 Томић, М. 393
 Томић, Радисав 399
- Томић, Сокана 399
 Топаловчанин, Јелена 392
 Тошић, Десимир 424, 429
 Трамп, Доналд (Donald Trump) 312, 324, 365
 Трапе, Агостино (Agostino Trapé) 357
 Тркуља, Јовица 346, 356–357
 Туцовић, Димитрије 420
- Ћелап, Лазар 391, 393, 395, 397, 400
 Ћурчић, Петар С. 446–447
- Узуновић, Никола 423
 Урошевић, Милош 398
- Фажнберг, Ајал (Ayal Feinberg) 366, 372
 Фернадез-Јанков, Фернанда (Fernanda Fernandez-Jankov) 378, 389
 Филаковић, Имре 403
 Филотеј (Филофей) 334
 Фихте, Имануел Херман 343
 Фихте, Јохан Готлиб (Fichte, Johan Gotlib) 328, 330
 Фјодоров, Николај Фјодорович (Николай Фёдорович Фёдоров) 339
 Фоконе, Рене 420
 Форца, Божидар 364, 371
 Франко, Франсиско (Francisco Franco) 353
 Франс, Анатол (Anatole France) 405, 447
 Фридман, Жорж (George Friedman) 420
 Фуко, Мишел (Michel Foucault) 444
- Хабарин, Хасан (Jabareen, Hassan) 364, 372
 Хабермас, Јирген (Jürgen Habermas) 316, 330
 Хадија, Константин 394, 398
 Хазони, Јорам (Yoram Hazony) 327, 329
 Хајнш, Роберт (Robert Heinsch) 383, 389
 Хамблинг, Дејвид (David Hambling) 369, 374
 Хантингтон, Семјуел (Samuel P. Huntington) 337, 342–343
 Хартунг, Вилијам (Vilijam (William Hartung) 365, 373
 Хаџи Баић, Нешо 397
 Хаџи Михајловић, Ана 398
 Хаџи Михајловић, Јелена 398
 Хаџи Михајловић, Пера 398
 Хегел, Фридрих Георг (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) 334–335, 343
 Хелтл, Јохан 394
 Хенлајн, Мајкл (Michael Haenlein) 362, 372
 Хераклит 334
 Херцен, Александар Иванович (Александр Иванович Герцен) 339
 Хитлер, Адолф 354, 387

- Хјуз, Стјуарт Х. (Stuart Hughes) 337
Хобсбаум, Ерик (Eric J. Hobsbawm) 321, 330
Холовеј, Донел (Donell Holloway) 320, 330
Хорват, Ђура 393
Хорват, Христа 393
Хоровиц, Михаел (Michael Horowitz) 360, 372
Хрущов, Никита Сергејевич (Никита Сергеевич Хрущёв) 420
Хуго Гроције (Hugo Grotius) 379
Хусеин, Ахмед (Ahmed Qasem Hussein) 366, 372
- Цветковић, Јован 395
Цветковић, Сава 400
Цвијић, Јован 316, 408, 420
Циганков, Андреј Павлович (Andrei P. Tsygankov; Андрей Павлович Цыганков) 337–338, 343
Цика, Дима 396
Цика, Наум 396
Црњански, Милош 317, 329, 340
- Чапел, Џим (Jim Chappell) 362, 373
Чекоњић, Шандор 438
Чемберлен, Невил (Arthur Neville Chamberlain) 354
Честертон, Гилберт Кит (Gilbert Keith Chesterton) 313, 329
Чехаб, Али (Ali Chehab) 373
Чубриловић, Васа 420
Чугунов, Виталиј (Виталий Чугунов) 368, 374
- Шаиновић, Лазар 397
Шалев-Шварц, Шаи (Shai Shalev-Shwartz) 361, 372
Шаховић, Милан 356
Шевчук, Андреј Вјачеславович (Андрей Вячеславович Шевчук) 314, 329
Шеик, Харун (Haroon Sheikh) 361, 372
Шемјакин, Андреј Леонидович (Андрей Леонидович Шемякин) 341, 343
Шерер, Метју (Matthew Scherer) 361, 372
Шесикала, Марта (Martha Shesikala) 371
Шећеров, Анђелија (рођ. Илић) 435, 440–442
Шећеров, Аница – Анча (рођ. Попов) 433
Шећеров, Богдан 433, 435
Шећеров, Моца 433
Шећеров, Славко 431–436, 441
Шингари, Сагар Гупинат (Sagar Gopinath Shingare) 369, 373
Шкулић, Милан 378–380, 384388–389
Шкурти Оздемир, Глориа (Gloria Shkurti Özdemir) 369, 372
Шљукић, Срђан 316, 329
Шмит, Карл (Carl Schmitt) 352, 357
Шмитер, Филип (Philippe C. Schmitter) 330
Шмолер, Густав (Gustav von Schmoller) 314
Шотвел, Џејмс Т. 408
Шпенглер, Освалд (Oswald Spengler) 336–337, 339–340, 342–343
Шпет, Густав 337
Шрајверс, Ерик (Erik Schrijvers) 361, 372
Штампар, Андрија 317
Штрек, Волфганг (Wolfgang Streeck) 311–316, 320–331

Регистар сачинио
Владимир М. Николић

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друшћивене науке објављује научне чланке и расправе из области демографије и социологије и њима сродним дисциплинама. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друшћивених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друшћивене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–2022). Од 2023. главни уредник часописа је др Душан Достанић, а одговорни уредник проф. др Милош Ковић. Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис M51 категорије. *Зборник Матице српске за друшћивене науке* доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друшћивене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензената и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет

аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Матџице српске за друшћивене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или иностраној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговорност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на настану грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа.

Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеди рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

Списак рецензената у току године објављује се у последњој свесци у текућој години.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагиијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагиијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагиијат или аутоплагиијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагиијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* плагиијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагиијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагиијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајице српске за друштвене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајице српске за друштвене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајице српске за друштвене науке не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носиоца ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Мајнице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences*, and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*.

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Očić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019), Dr. Milomir Stepić (2020–2023), Dr. Miloš Ković and Dr. Dušan Dostanić (2023–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted writings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means. Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

If the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

The list of paper reviewers is published in the last volume of the current year.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Quarterly* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Quarterly*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **npavlovic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Никола Павловић, Зборник МС за друштвене науке, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикана). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод**.

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напмени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Ђрборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразира, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према”:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Томић, Јаша (2006). *Рај у Албанији и око Скадра*. Приредио: Радован Поповић. Нови Сад: Прометеј.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој природи и језичком развоју: лингвистичка истраживања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја Србије: Статистички преглед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову. Пример:

Српске народне зајонетке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикации с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске изабелице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикации с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у праву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Монографске публикации с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајтора и њихових помагаача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Викијора Томића и њихових њеки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало исто-ријско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Лейоис Мајице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији групе њоловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчиллов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њројис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени лист РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени лист РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивиране, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\acute{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: npavlovic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: npavlovic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 195. (3/2025) свеску 17. октобра 2025.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Стручни сарадник Одељења: мср Никола Павловић

Редактура и лектура: Владимир М. Николић

Коректура: мр Драган Тубић

Лектура чланка на енглеском језику: Љиљана Тубић

Лектура и превод резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено новембра 2025. године

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
уредник Душан Достанић ; одговорни уредник Милош
Ковић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене
науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Публиковање овог *Зборника* помогло је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије

